

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
УСТАНОВА АДУКАЦЫІ “ГОМЕЛЬСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ”

А. А. СТАНКЕВІЧ

РЫТОРЫКА
КУРС ЛЕКЦЫЙ

Гомель 2012

Лекцыя № 1

Уводзіны

План

1. Прадмет, змест, задачы курса, сувязь з іншымі дысцыплінамі.
2. Структура рыторыкі. Агульная і прыватная рыторыка.
3. Асноўныя раздзелы рыторыкі.
4. Перыядызацыя гісторыі рыторыкі.

Нашы зносіны ў грамадстве чатырохмерныя: пра нас мяркуюць па тым, што мы робім (па нашых учынках), па тым, як мы выглядаем (па нашым знешнім выглядзе), па тым, што мы гаворым (па змесце нашага маўлення) і па тым, як мы гаворым (па культуры нашага маўлення). Слова ў гэтай парадыгме зносін займае важнейшае месца. «Словам можна забіць і ажывіць, параніць і вылечыць, пасеяць сумненне і безнадзейнасць – і натхніць», – пісаў таленавіты педагог Васіль Аляксандравіч Сухамлінскі. Слова з'яўляецца асноўным інструментам прафесійнай дзейнасці выкладчыка.

Як правільна карыстацца Словам, што, дзе і як гаварыць, як пераканаць слухачоў, зрабіць іх сваімі аднадумцамі, як выклікаць у іх давер і сімпатыю? На гэтыя і многія іншыя пытанні дае адказ рыторыка, якая, па словах Льюіса, старэйшая, чым рымскае права, старэйшая, чым царква, старэйшая, чым лацінская літаратура.

Антычныя рыторыкі нярэдка расказвалі пра боскае паходжанне навукі аб прамоўніцкім мастацтве. Калісьці на зямлі вяліся няспынныя войны, узнікалі пастаянныя канфлікты і спрэчкі. Калі Юпітэру надакучыла назіраць за ўсім гэтым, ён выклікаў Меркурыя і загадаў яму даць людзям Рыторыку, якая навучыла іх мірна вырашаць спрэчкі. Такім чынам, рыторыка была пачаткам цывілізаваных адносін паміж людзьмі. Знаёмства з асновамі аратарскага мастацтва неабходна кожнаму, хто ўдзельнічае ў грамадскім жыцці сваёй краіны.

Паколькі рыторыка заўсёды мела справу з майстэрствам публічнага слова, яе ўзнікненне і развіццё было магчыма толькі ў дэмакратычным грамадстве, якое давала магчымасць асабе выказаць сваю думку, меркаванне, выразіць свой, асабісты погляд на пэўныя падзеі і факты.

1. Прадмет, змест, задачы курса, сувязь з іншымі дысцыплінамі

Рыторыка, якая вучыць мастацтву пераконаваць, мае вялікае значэнне для грамадскай і палітычнай дзейнасці. Уплываючы на грамадскую свядомасць, аратар фарміруе пэўную думку, меркаванне, якое, як слушна сказаў Ласкаль, “кіруе” светам.

Сучасная рыторыка даследуе структуру рытарычнай дзейнасці чалавека, рытарычныя каноны (правілы) пабудовы публічнага выступлення, апісвае сістэму найбольш эфектыўных і мэтазгодных моўных сродкаў уздзеяння на адрасата. Яна дае алгарытм маўленчых паводзін чалавека.

Практычнае значэнне рыторыкі ў тым, што яна павінна забяспечыць найлепшае разуменне паміж людзьмі, канструктыўнае вырашэнне канфліктаў.

Для прафесіі педагога, выкладчыка ўменне правільна і прыгожа гаварыць – функцыянальная неабходнасць, паколькі слова з’яўляецца асноўным інструментам іх прафесійнай дзейнасці.

Для будучага настаўніка-філолага, як і наогул для кожнага свядомага грамадзяніна, выключна важнае значэнне мае валоданне маўленчымі навыкамі – уменне публічна выступаць, весці гутарку на розныя тэмы, як спецыяльныя, так і бытавыя, прымаць удзел у дыскусіях, дыспутах, спрэчках, умець правільна і карэктна задаваць пытанні і ўпэўнена ўключацца ў размову, правільна і дакладна перадаваць свае думкі як у вуснай, так і пісьмовай форме.

Курс “Рыторыка” прызначаны дапамагчы студэнтам у авалодванні вышэйназванымі навыкамі. Ён складаецца з чатырох частак: гісторыі, тэорыі, практыкі і тэхнікі. Вучэбны курс рыторыкі знаёміць з гісторыяй развіцця рыторыкі ў розныя перыяды грамадскага жыцця, дае тэарэтычныя асновы навукі аб красамоўстве, разглядае розныя віды і жанры аратарскага майстэрства, вывучае структуру рытарычнай дзейнасці – этапы падрыхтоўкі да выступлення. На лепшых узорах красамоўства гэта дысцыпліна фарміруе рытарычны ідэал аратарскага майстэрства, дапамагае развіць рытарычныя навыкі і ўменні, засвоіць рытарычныя каноны.

Паколькі прадметам рыторыкі з’яўляецца выяўленне агульных заканамернасцей маўленчых паводзін і вызначэнне асноўных сродкаў і спосабаў павышэння эфектыўнасці выступлення, а аб’ектам – маўленчая дзейнасць, то мэтай рыторыкі неабходна лічыць засваенне майстэрства падрыхтоўкі і выканання публічнага выступлення.

Уменне валодаць словам, доказна выражаць свае думкі садзейнічае ўсебаковаму развіццю творчай асобы, павышэнню агульнай культуры чалавека.

Рыторыка як навука аб прамоўніцкім мастацтве звязана з філалагічнымі, у першую чаргу лінгвістычнымі дысцыплінамі, такімі, як стылістыка і культура маўлення, нарматыўная граматыка, якія знаёмяць з сістэмай норм літаратурнай мовы і яе функцыянальна-стылістычнымі разнавіднасцямі, з літаратуразнайчай дысцыплінай – паэтыкай, якая вывучае спецыфіку вобразнага адлюстравання аб’ектыўнай рэчаіснасці, нефілалагічнымі гуманітарнымі навукамі – логікай, псіхалогіяй, педагогікай, прагматыкай (тэорыяй камунікацыі).

2. Структура рыторыкі. Агульная і прыватная рыторыка

У сучаснай навуцы аб прамоўніцкім майстэрстве выдзяляюцца агульная і прыватная рыторыка. Агульная рыторыка вывучае заканамернасці маўленчых паводзін у розных сітуацыях зносінаў і практычныя магчымасці іх выкарыстання з мэтай павышэння эфектыўнасці выступлення, даследуе этапы падрыхтоўкі да выступлення, адносіны паміж аратарам і аўдыторыяй. Прадметам вывучэння агульнай рыторыкі з'яўляецца маўленчая падзея і яе асноўны кампанент *дыскурс* — гукавое слова, якое суправаджаецца жэстава-мімікавымі і прасторавымі паводзінамі гаворачай асобы ў пэўнай маўленчай сітуацыі.

Выкарыстоўваючы дадзеныя логікі, псіхалогіі, педагогікі і лінгвістыкі, агульная рыторыка звяртае ўвагу на прагматычны аспект маўленчай дзейнасці -- вывучае рытарычныя правілы падрыхтоўкі прамовы, прыёмы павышэння эфектыўнасці публічнага выступлення, сродкі ўздзеяння на аўдыторыю.

3. Асноўныя раздзелы рыторыкі

Асноўнымі раздзелаў агульнай рыторыкі з'яўляюцца:

- араторыя (тэорыя і практыка аратарскага майстэрства);
 - дыскурсійная рыторыка (вывучае маўленчую мэтазгоднасць, свядомую і карэктную маўленчую дзейнасць);
 - палемічнае майстэрства (тэорыя і практыка вядзення спрэчкі);
 - маўленчае майстэрства (тэорыя і практыка дыялагічных зносінаў);
 - этнарыторыка (знаёміць з нацыянальна-культурнымі асаблівасцямі маўленчых паводзін);
 - аганальная рыторыка (вывучае сродкі ўздзеяння на слухачоў і барацьбу з канкурэнтамі за дасягнення поспеху ў пэўнай сацыяльна-палітычнай або эканамічнай сферы жыцця).

Прыватная рыторыка вывучае роды і віды красамоўства, апісвае жанры аратарскага маўлення. Яна знаёміць з лепшымі ўзорамі аратарскага майстэрства ў галіне акадэмічнага, сацыяльна-палітычнага, судовага, сацыяльна-бытавога, царкоўна-багаслоўскага красамоўства. Прыватная рыторыка вывучае таксама такія жанравыя разнавіднасці маналагічнага маўлення, як інфармацыйная, пераконваючая, заклікаючая да дзеяння, натхняльная, забаўляльная, давяральная прамовы, разглядае віды дыялагічнага маўлення.

Прыватная рыторыка, такім чынам, прымяняе рытарычныя правілы і прыёмы, распрацаваныя агульнай рыторыкай, да канкрэтнай сферы маўленчай дзейнасці чалавека – палітычнай, грамадскай, навуковай, юрыдычнай, рэлігійнай, бытавой. Яна даследуе заканамернасці эфектыўнай прамовы ў пэўнай сферы прафесійнай дзейнасці, распрацоўвае метады і прыёмы засваення ўзорнага маўлення.

4. Перыядызацыя гісторыі рыторыкі

Станаўленне рыторыкі як навукі адбылося ў старажытнай Грэцыі і было звязана з росквітам афінскай дэмакратыі ў V ст. да н. э. Славуты старажытнагрэчаскі філосаф Арыстоцель пісаў: “Красамоўства расцвітае і набірае сілу ў перыяд найвышэйшага росквіту дэмакратыі, культурнага і палітычнага жыцця грамадства, а рыторыка як навукі аб аратарскім мастацтве тады адыгрывае найбольшую ролю, калі адпавядае важнейшым задачам гістарычнага развіцця”.

Рыторыку эпохі антычнасці называюць класічнай. Яна вывучала працэс падрыхтоўкі да выступлення, выдзяляючы такія яго асноўныя этапы: *інвенцыю* (папярэднюю падрыхтоўку, збор матэрыялу), *дыспазіцыю* (размяшчэнне сабранага матэрыялу, пошукі аргументаў, вызначэнне асноўных сэнсавых мадэлей (топасаў), *элакуцыю* (слоўнае афармленне выступлення), *акцыю* (выкананне прамовы) і *меморыю* (прыёмы запамінавання тэксту).

Змест паняцця “рыторыка” змяняўся ў розныя перыяды яе развіцця. Так, старажытныя грэкі рыторыкай называлі “мастацтва пераконваць” (*officium oratoris*), старажытныя рымляне гэтым тэрмінам абазначалі “мастацтва (уменне) добра гаварыць” (*ars bene dicendi*), у эпоху Сярэднявекі і пачатковы перыяд Адраджэння рыторыку сталі называць “мастацтвам упрыгожвання маўлення” (*ars orandi*).

У эпоху Сярэднявекі мастакі паказвалі пані Рыторыку ў выглядзе Дамы, што сядзела на троне ў пышным, бліскучым адзенні, на якім былі вытканы маўленчыя фігуры. З вуснаў яе вырастала лілія – сімвал прыгажосці маўлення і выглядаў меч – нагляднае ўвасабленне “зброі” пераканання. Па абодва бакі ад пані Рыторыкі размяшчаліся славутыя аратары і паэты антычнасці на чале з Цыцэронам, першынство якога сімвалізавала прыналежнасць рыторыкі ў першую чаргу аратару, гаворачай асобе.

Імкненне да вычурнасці, знешняга ўпрыгожвання, “аздаблення” маўлення, увага пераважна да формы выражэння прывялі пазней да заняпаду рыторыкі.

Рыторыка ў далейшым не змагла захаваць сваю цэльнасць. Так, пытанні, звязаныя з логікай разважання ў выступленні, былі ўключаны ў склад фармальнай логікі, тэорыю аргументацыі выкарыстала новая навукі - тэорыя камунікацыі, слоўным афармленнем тэксту (элакуцыяй) стала займацца паэтыка.

Адраджэнне рыторыкі, якое пачалося ў 60-х г. XX ст., было абумоўлена дэмакратызацыяй грамадскага жыцця. Любая лібералізацыя сацыяльнай сістэмы абумоўлівае гуманізацыю грамадства. Калі ў палітычным жыцці ўдзельнічаюць шырокія масы розных сацыяльных пластоў, павышаецца інтарэс да індывідуума, кожны грамадзянін атрымлівае магчымасць выказаць сваю думку, і валоданне словам становіцца неабходнай умовай яго ўдзелу ў грамадскім жыцці.

Рыторыку сталі паступова ўключачь у вучэбныя планы вышэйшай і сярэдняй школы. Рыторыку нашага часу называюць новай рыторыкай або неарыторыкай. Цэнтральнай яе праблемай з'яўляецца праблема маўленчага ўздзеяння і ўзаемадзеяння.

Пытанні і заданні:

1. Калі і дзе ўзнікла рыторыка?
2. Што з'яўляецца прадметам вывучэння рыторыкі? Якое практычнае значэнне мае вывучэнне рыторыкі?
3. З якімі дысцыплінамі звязана вывучэнне рыторыкі?
4. Вызначце структуру рыторыкі.
5. Назавіце раздзелы агульнай рыторыкі.
6. Вызначце раздзелы прыватнай рыторыкі.
7. Якія этапы ў сваім развіцці прайшла рыторыка?

Літаратура

1. Грановская, Л.М. Риторика. Под общ. ред. В.А. Плотниковой / Л.М. Грановская. – М.: Азбуковник, 2004. – 218 с.
2. Ключев, Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учебное пособие для вузов / Е.В. Ключев – М.: «Изд.-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
3. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Х. Леммерман. – М.: ООО «Изд.-во «Уникум Пресс», 2002. – 336 с.
4. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово: Учеб. пособие / А.К. Михальская – М.: Просвещение, 1996. – 416 с.
5. Подобед, А.С. Практическая риторика: Учебное пособие / А.С. Подобед – Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.
6. Хазагеров, Т.Г. Общая риторика: Курс лекций. Словарь риторических приёмов / Отв. ред. Е.Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 320 с.
7. Станкевіч, А.А. Рыторыка: Вучэб. Дапам. / А.А. Станкевіч. – Мінск: РІВШ, 2010. – 316 с.

Лекцыя № 2

ГІСТОРЫЯ РЫТОРЫКІ

Класічная рыторыка.

I. Старажытнагрэчаская рыторыка

1. Паняцце “класічная рыторыка”. Роды і жанры антычнага красамоўства.
2. Рытарычная дзейнасць сафістаў. Пратагор, Горгіі, Ісакрат і інш.
3. Пытанні красамоўства ў працах Платона.
4. Роля Арыстоцеля ў развіцці класічнай рыторыкі.
5. Рытарычная дзейнасць Дэмасфена.

II. Старажытнарымская рыторыка

1. Рытарычная дзейнасць Цыцэрона.
2. Пытанні тэорыі красамоўства ў працах Квінтыліяна.

Паняцце “класічная рыторыка”. Роды і жанры антычнага красамоўства

Рыторыку эпохі антычнасці называюць класічнай. Рыторыка як тэорыя і практыка аратарскага мастацтва ўзнікла ў V ст. да н.э. у Старажытнай Грэцыі. Яе развіццё было звязана з росквітам Афінскай дэмакратыі ў VI – V стст. да н.э. Гэта быў час ад Перыкла да Дэмасфена. Ідэалам той эпохі быў грамадзянін, здольны кіраваць дзяржавай.

Найбольшае развіццё ў гэты перыяд атрымала палітычнае і судовае красамоўства, што абумоўлена наступнымі прычынамі.

Усе палітычныя пытанні вырашаліся ў Афінах на Народным сходзе. Выступленні на народным сходзе, пры вялікай колькасці народа, патрабавалі асаблівага ўмення валодаць публічным словам, дакладна выражаць свае думкі і пераконваць слухачоў сваімі аргументамі, падпарадкоўваць іх сваёй волі і эмоцыям. Палітычнае красамоўства вучыла пераканаўча выкладаць свае думкі, быць знаходлівым, гаварыць без падрыхтоўкі.

Развіццю судовага красамоўства паспрыялі законы Салона, выдадзеныя ў 594 г. да н.э., якія ўводзілі спаборны судовы працэс, у якім абвінаваўцам мог выступіць любы грамадзянін, а падсудны павінен быў абараняцца сам. У сваім выступленні перад судовай калегіяй (якая налічвала больш за 500 чалавек) падсудны імкнуўся не толькі даказаць сваю невінаватасць, але і выклікаць спачуванне ў суддзяў, разжалабіць іх, схіліць на свой бок. Па гэтай прычыне старажытныя грэкі вялікую ўвагу ўдзялялі ўменню валодаць словам, вучыліся выступаць красамоўна і доказна. Але не кожны чалавек мог стаць аратарам, гаварыць прыгожа і пераканаўча, таму грамадзяне часта звярталіся да лагографаў (грэч. *logos* “слова” + *grapho* “пішу”), якія за пэўную плату пісалі ім прамовы. Заказчыкі завучвалі тэксты і гаварылі іх на судзе.

Акрамя судовага, у гэты час адбываецца станаўленне і развіццё палітычнага або дарадчага красамоўства. Пазней развіваецца яшчэ адзін від красамоўства — эпідэйктычнае, урачыстае, якое было звязана з усхваленнем герояў. Распрацоўваецца цэлая сістэма аратарскіх прыёмаў, якія развівалі навыкі пераканаўчага выкладу сваёй прамовы, вучылі дакладна выказваць свае думкі, дасціпна адказваць на пытанні, выступаць экспромтам, выкарыстоўваючы тэзісы выступлення папярэдняга аратара, спрачацца з апанентамі, збіваць іх з панталыку, бянтэжыць і блытаць.

2. Рытарычная дзейнасць сафістаў. Пратагор, Горгій, Ісакрат і інш.

Усё гэта абумовіла неабходнасць стварэння школ рыторыкі, развіцця тэорыі і практыкі аратарскага красамоўства. Родапачынальнікамі рыторыкі ў У ст. да н.э. былі **сафісты**, вандроўныя настаўнікі філасофіі (“мудрасці”), красамоўства (рыторыкі) і мастацтва спрэчкі (эўрыстыкі).

Гэта былі прадстаўнікі вядомага ў антычнай філасофіі напрамку, які распрацоўваў суб’ектыўны аспект дыялектыкі, даказваў адноснасць паняццяў. У адпаведнасці з іх тэорыяй не можа быць абсалютнай ісціны, паколькі ёсць толькі меркаванне асобнага чалавека пра яе. У дэмакратычнай дзяржаве кожны чалавек мае свой уласны пункт гледжання, які ён можа і павінен даказаць. Таму галоўная задача аратара – не раскрыццё ісціны, а пошукі пераканаўчых аргументаў для доказу сваёй праваты, уменне перамагчы ў спрэчцы. Асноўны канон сафістыкі – навучыць чалавека дыялектычна разважаць, “зрабіць слабое меркаванне моцным”, выступаць і перамагаць у спрэчцы. Сафісты вучылі майстэрству разважання, уменню спрэчкі і мастацтву слова. Яны першымі распрацавалі сістэму вучэбных практыкаванняў для аратараў.

Найбольш вядомымі сафістамі былі Пратагор і Горгій.

Пратагор (к. 481 – 411 гг. да н.э.) развіваў красамоўства слова і майстэрства спрэчкі. Ён аўтар кніг “Мастацтва спрачацца”, “Аб барацьбе”, “Аб навукх”, “Аб славалюбстве”. У яго сачыненні “Ісціна” сцвярджаецца “Чалавек – мера ўсіх рэчаў, існуючых, што яны існуюць і неіснуючых, што яны не існуюць”. Ён пісаў: “Мяжа і крытэрыў рэчаў – чалавек, рэчы – гэта тое, што падпадае пад адчуванне, а што не падпадае – таго не існуе”. Такім чынам, паводле Пратагора, адносна любога прадмета могуць быць два супрацьлеглыя меркаванні.

Пратагор развіваў слоўнае красамоўства, мастацтва спрэчкі. Ён выдзеліў 4 віды прамой: пытанне, адказ, просьбу і загад. Пратагору прыпісваюць вядомы афарызм: “Праца, работа, навучанне, выхаванне і мудрасць ствараюць вянец славы, які сплятаецца з кветак красамоўства і ўскладаецца на галаву тым, хто яго любіць”.

Горгій (к. 483 – 375 гг.) лічыцца заснавальнікам школы сафістаў. Сучаснікі адзначалі яго высокае аратарскае майстэрства. Ён развіваў ідэю адноснасці ісціны наступным чынам: не можа быць абсалютных ведаў пра прадмет, а можа быць толькі карысць або шкода ад гэтага прадмета для чалавека як “меры ўсіх рэчаў”. Рэальнасць існуе, але наша меркаванне аб ёй

не супадае з ёй, таму паняцці, якія выражаюць рэальнасць, заўсёды можна абвергнуць як далёкія ад рэчаіснасці.

Як тэарэтык і практык красамоўства Горгій вялікае значэнне надаваў публічнаму слову. Цалкам захаваліся толькі дзве прамовы, прыпісваемыя Горгію: “Пахвала Алене” і “Апраўданне Паламеда”, напісаныя на сюжэты міфаў пра Траянскую вайну. У прамове “Пахвала Алене” ён сцвярджаў: “Слова – вялікі ўладар, які, валодаючы даволі малым і зусім непрыкметным цэлам, творыць дзівоснейшыя справы. Бо яно можа і страх нагнаць, і смутак прагнаць, і радасць пасяліць, і спачуванне абудзіць”.

Горгій адкрыў у Афiнах платную школу красамоўства, у якой навучаў юнакоў з багатых сем’яў уменню прыгожа гаварыць і лагічна мысліць.

Горгій распрацаваў сістэму рытарычных прыёмаў упрыгожвання прамовы: імклівае маўленне, парадаксальнасць, запал, уменне выражаць важныя рэчы падрабязна і г.д. Ён перанёс у палітычную прамову паэтычны спосаб выкладу, зрабіўшы яе высокай, першым стаў выкарыстоўваць антытэзу, аксюмаран (спалучэнне супрацьлеглых па сэнсе паняццяў), ізакалон, падзел сказа на сіметрычныя часткі, паралелізм, гукапіс, сугучча канчаткаў у сказе. Гэтыя фігуры сталі называць гаргіянскімі (горгіевымі).

Як сведчыць грэчаскі гісторык Філастрат, Горгій быў вядомы не толькі як судовы або палітычны аратар, але і як майстар урачыстага красамоўства (напр., Алімпійская прамова). Ступень дасканаласці ўрачыстых прамой была абумоўлена ўменнем хваліць, якое грунтавалася на трох рэчах: уменні надаць слоўнай тканіне эфектную мілагучнасць (як хваліць), уменні знайсці ў аб’екце каштоўнасць, заслугоўваючую пахвалы (за што хваліць) і ўменні зрабіць прадмет пахвалы блізкім слухачу (для чаго хваліць).

Яркім прадстаўніком афінскай школы красамоўства быў вучань Горгія **Ісакрат** (436 – 338 гг. да н.э.), настаўнік рыторыкі, публіцыст і лагограф.

Быў родам з багатай сям’і, але пасля збяднення вымушаны вучыцца аратарскаму майстэрству ў сафіста Горгія і працаваць лагографам, пісаў судовыя і палітычныя прамовы. Пазней адкрыў аратарскую школу з высокай платай за навучанне, з якой выйшлі многія палітыкі, аратары і пісьменнікі. Сапраўдны аратар, на думку Ісакрата, павінен мець талент, быць адукаваным і пастаянна практыкавацца. Каля 390 г. апублікаваў прамову “Супраць сафістаў”, у якой рэзка крытыкуе сафістычную школу. На яго погляд, рыторыка павінна і можа стаць не толькі сродкам адукацыі, але маральнага і палітычнага выхавання. У курс навучання сваёй школы Ісакрат увёў гісторыю, права, літаратуру, філасофію.

Ён быў майстрам урачыстага красамоўства, распрацаваў структуру палітычнай прамовы, стварыў жанр павучальнай прамовы. Вялікую ўвагу надаваў слоўнаму афармленню выступлення, яго знешняму ўпрыгожванню. “Слова, – гаварыў Ісакрат, – не толькі вызваліла нас з путаў жывёльнага жыцця, дзякуючы яму мы пабудавалі гарады, устанавілі законы, вынайшлі мастацтва .. Слова з’яўляецца правадыром усіх спраў і ўсіх задум”. У сваіх прамовах развіваў палітычную праграму выратавання Элады ад персаў, з якой упершыню выступіў у 380 г. да н.э. у прамове “Панегірык”.

Ісакрат сам не выступаў перад аўдыторыяй з-за слабога голасу і сарамлівасці. Ён атрымаў вядомасць як майстар пісьмовага красамоўства. Таму яго прамовы вызначаюцца скрупулёзнай работай над словам.

Асаблівасцю стылю прамоў Ісакрата з’яўляецца плаўнасць і рытмічнае члянэнне прамовы, лёгкія і натуральныя пераходы, складаныя перыяды з рытмічным пачаткам і рытмічнай канцоўкай. Ён выпрацаваў асноўныя прынцыпы кампазіцыі прамовы, якая павінна складацца з чатырох частак: 1) уводзіны, мэта якіх – прыцягнуць увагу слухачоў, выклікаць іх прыхільнасць; 2) выклад прадмета выступлення з максімальнай пераканальнасцю; 3) абвясненне доказаў праціўніка з аргументацыяй у сваю карысць; 4) заключэнне, у якім падводзіцца вынік усяму сказанаму.

Ісакрат і яго школа аказалі моцны ўплыў на развіццё антычнага аратарскага майстэрства.

Паралельна з практыкай аратарскага маўлення развівалася і яго тэорыя. Першы падручнік па рыторыцы склалі ў 427 г. сіцылійцы **Корак** (Коракс) і **Цісій** (вучань Корака). Корак называе рыторыку “служанкай пераканання”. Ён адным з першых зрабіў спробу падзяліць аратарскую прамову на часткі: уступ, прапанова тэмы, выклад, аргументацыя, заключэнне. Як і іншыя сафісты, мэтай аратарскага выступлення ён лічыў не ўстанаўленне ісціны, а перакананне з дапамогай верагоднага, дзеля чаго і патрэбны сафізмы.

Лісій (к.459 – 380 гг. да н.э.) вядомы як лагограф, прамовы якога мелі просты стыль выкладу і адлюстроўвалі асаблівасці характару заказчыкаў. Быў аўтарам палітычных і судовых прамоў, у якіх паказваўся маральны ідэал, этычны комплекс чалавека – грамадзяніна дэмакратычнага поліса. Адзінай прамовай, якую ён гаварыў сам, была прамова “Супраць Эратасфена, былога члена Калегіі трыццаці”.

Яго прамовы вызначаліся лаканічнасцю і дакладнасцю думкі, строгім прынцыпам кампазіцыі, яснасцю, лагічнасцю і паслядоўнасцю выкладу, пераканальнасцю доказаў, публіцыстычным пафасам і патэтычным абвінавачваннем праціўнікаў. Пры выкарыстанні рытарычных сродкаў упрыгожвання маўлення ў сваіх прамовах кіраваўся пачуццём меры.

Лісія-лагографа называлі класікам мастацтва этапеі (мастацтва стварэння характараў). У сваіх апісаннях ён даваў разгорнуты малюнак нораваў і звычайў сучаснага яму грамадства. Валодаючы мастацтвам пераўвасаблення, Лісій дакладна перадаваў характар падабароннага. Праявіў сябе як бліскучы юрыст, паказаўшы ўменне разабрацца ў тонкасцях судовай справы.

У сваіх прамовах Лісій адмовіўся ад мудрагелістага гаргіянскага стылю, імкнуўся да чыстаты атычнага маўлення адукаванага грамадства. Пазней стыль яго прамоў быў прызнаны ўзорам атыцызму і стаў прыкладам для пераймання некаторых выдатных пісьменнікаў эпохі элінізму.

Сафісты часта абвясчалі мэтай выступлення перамогу ў спрэчцы любой цаной, іх разважанні пераўтвараліся ў гульню паняццямі, хітрае мудрагельства, злоўжыванне гібкасцю паняццяў, якія ўводзілі апанентаў у зман. За гэта сафістаў нярэдка крытыкавалі і з цягам часу само слова сафіст

набыло негатыўнае адценне, стала абазначаць тып філосафа, які займаецца мудрагельствам, пустымі разважаньнямі.

Тым не менш як станоўчы трэба адзначыць той факт, што сафісты распрацавалі важнейшыя рытарычныя каноны складання прамой і прыёмы пераканання слухачоў, звярнулі ўвагу на фактар адрасата, развілі майстэрства спрэчкі, вызначылі тэхніку і культуру маўлення, слоўнае афармленне выказвання.

3. Пытанні красамоўства ў працах Платона.

Платон (428 або 427– 348 або 347 гг. да н.э.) быў вучнем і паслядоўнікам Сакрата, гарачым прыхільнікам яго поглядаў. Пасля смерці Сакрата шмат падарожнічаў і вырашыў стварыць сваю школу ў садах Акадэма, слаўтую Акадэмію. Слухачы Акадэміі займаліся матэматыкай, дыялектыкай, вучэннем аб дзяржаве, этыкай, гнэсэалогіяй, якія і склалі аснову платонаўскай філасофіі. Платон імкнуўся сфармуляваць прынцыпы і правілы стварэння стабільнага грамадства. Сярод вучняў Платона быў і Арыстоцель. Захаваліся 23 дыялогі Платона, прамова “Апалогія Сакрата” і пісьмы.

Ідэалізм Платона праявіўся ў тым, што ён верыў у існаванне ідэі асобна ад з’явы. Быў перакананы, што зло – уласцівасць матэрыі. Прадметам любой дзейнасці чалавека павінна быць дабро. Платон выдзяляў тры катэгорыі дабра: Дабро ў душы, выражанае ў дабрадзейнасці, Дабро ў целе, выражанае ў сіметрыі форм і Дабро ў знешнім свеце, выражанае праз сацыяльны стан у грамадстве.

Вялікае значэнне Платон надаваў красамоўству, падкрэсліваў яго грамадскую сутнасць, разглядаў яго як сродак выхавання дабрадзейнасці і як сродак пазнання. Сапраўднае красамоўства, як лічыў Платон, заснавана на глыбокіх ведах і таму даступна толькі філосафу. Аратар павінен думаць толькі праўдзіва, таму – валодаць ведамі і ўмець пераконваць людзей.

У сваіх трактатах “Горгій”, “Сафіст”, “Тээтэт” Платон прадставіў сістэму ўяўленняў пра аратарскае майстэрства:

- красамоўства павінна быць дзелавітым, а не пустаслоўным;
- непадкупным, а значыць сумленным і па сваім характары высокамаральным;
- яно павінна не падаўляць людзей, а пераконваць іх, далучаючы да ведаў;
- аратар павінен гаварыць вольна, пра што ён жадае і што служыць ісціне;
- публічнае слова павінна быць накіравана на грамадскую дзейнасць.

Платон параўноўваў аратара з урачом, выхавальнікам і мудрацом. Урач паляпшае стан хворага лекамі, а аратар стан грамадства сваімі разважаньнямі.

4. Роля Арыстоцеля ў развіцці класічнай рыторыкі.

Арыстоцель (384 – 322 гг. да н.э.) – вядомы філосаф старажытнасці, якому належыць значная роля ў развіцці старажытнагрэчаскай рыторыкі. Арыстоцель быў вучнем Платона, займаўся ў Афінах у яго Акадэміі. Пасля смерці Платона пакінуў Афін, некаторы час быў выхавальнікам Аляксандра

Македонскага, пасля вярнуўся ў Афіны, дзе стварыў сваю школу Лікей (па назве храма Апалона Лікейскага, паблізу якога яна знаходзілася). Пры школе быў сад з крытымі галерэямі для прагулак (peripatos), і паколькі заняткі праходзілі там, школа атрымала назву перыпатэтычнай, яе вучні – перыпатэтыкаў.

Арыстоцель быў вучоным-энцыклапедыстам. Ён падвёў вынік развіццю філасофскай думкі ад яе пачатку ў Старажытнай Грэцыі і да Платона, сістэматызаваў веды, падзяліўшы ўсе навукі на тры групы : тэарэтычныя, мэта якіх – веды (філасофія, матэматыка і фізіка), практычныя, прызначаныя кіраваць паводзінамі чалавека (этыка, эканоміка і палітыка) і творчыя, прызначэнне якіх – дасягненне прыгожага (паэтыка, рыторыка і мастацтва).

Арыстоцель паспрабаваў спалучыць рыторыку з філасофіяй. У рыторыцы ён падкрэсліваў арганічнае адзінства думкі і слова, лічыў рыторыку творчым працэсам думкі і пачуццяў, ажыццяўляемым пры дапамозе слова, адрасаванага слухачам. У аснову аратарскага майстэрства Арыстоцель паклаў лагічныя сродкі пераканання, пры доказе свайго пункту гледжання аратар павінен абапірацца на навуковы метада, а не на патэтыку і эмоцыі.

Думкі аб аратарскім майстэрстве Арыстоцель выказваў у многіх працах (у тым ліку і ў трактаце “Паэтыка”), але найбольш поўна праблемы рыторыкі ён разглядаў у кіраўніцтве па красамоўстве “Рыторыка”. Гэта адзіная старажытнагрэчаская рыторыка, якая захавалася ў параўнальна цэлым выглядзе. “Рыторыку” Арыстоцеля называюць аргументуючай, яна цесна звязана з майстэрствам дыялектыкі. “Рыторыка” складаецца з трох кніг.

У першай кнізе Арыстоцель дае наступнае азначэнне рыторыкі: “Рыторыка – мастацтва знаходзіць магчымыя спосабы пераканання адносна любога прадмета”. Маўленне складаецца з трох элементаў: таго, хто гаворыць, прадмета, пра які ён гаворыць, і асобы, да якой ён звяртаецца і якая ёсць канечная мэта ўсяго. Ёсць тры тыпы прамоў, якія вызначаюцца трыма параметрамі – месцам, часам і мэтай: дарадчая (задача якой угаворваць або адгаворваць, суадносіцца з будучым часам), судовая (задача – абвінавачваць або апраўдваць, адпавядае прошламу часу) і эпідэйктычная (усхваляць або асуджаць, звязана з цяперашнім часам). Выдзяляе Арыстоцель і этапы падрыхтоўкі да выступлення: вынаходніцтва, размяшчэнне, слоўнае афармленне, запамінанне і выкананне. Арыстоцель указвае на асобныя якасці аратара, якія выклікаюць у слухачоў давер: разважлівасць, дабрадзеінасць, добрабычлівасць.

У другой кнізе Арыстоцель выдзяляе важнейшыя кампаненты аратарскага мастацтва: аратар, аўдыторыя, прамова. Дзеянне пераконваючай прамовы залежыць ад трох момантаў: маральнага характару гаворачага, якасці самой прамовы, настрою слухачоў.

У трэцяй кнізе, як адзначае Арыстоцель, разглядаюцца тры пытанні: адкуль браць спосабы пераканання, аб стылі, як размяшчаць часткі прамовы. Асноўная ўвага ў гэтай кнізе звяртаецца на стыль.

Асноўнай вартасцю стылю Арыстоцель называе яснасць выкладу: калі маўленне не яснае, яно не дасягае сваёй задачы. Стыль не павінен быць ні нізкім, ні празмерна ўзвышаным, ён павінен адпавядаць прадмету размовы. Не менш важнай умовай эфектыўнасці прамовы з'яўляецца дакладнасць словаўжывання і правільнасць маўлення. Аснову стылю складае ўменне гаварыць правільна. А для гэтага неабходна ўмела размяшчаць словы пры пабудове фразы і дакладна абазначаць апісваемыя прадметы. Стыль аратара павінен быць напоўнены пачуццём, эмоцыямі, але яны павінны адпавядаць зместу выступлення. Узорнае аратарскае маўленне павінна вызначацца пэўнай рытмікай і выразнасцю, якая ствараецца ўмела і да месца падабранымі метафарамі, эпітэтамі, параўнаннямі, загадкамі, гіпербаламі, памяншальнымі імёнамі і іншымі моўнымі сродкамі, але пры гэтым павінна быць умеранасць у іх выкарыстанні.

Арыстоцель разглядае таксама моўныя асаблівасці розных тыпаў прамовы: дарадчай, судовай і эпідэйктычнай. Аналізуючы сродкі стварэння выразнасці і прыгажосці стылю, ён, аднак, адзначае, што ўсе яны падпарадкаваны асноўнай задачы – дасягненню ведаў, пераканання, арганізацыі грамадскай думкі. Такім чынам, Арыстоцель у “Рыторыцы” апісаў сістэму якасцей аратарскага выступлення: яснасць, дакладнасць, правільнасць, эмацыянальнасць, выразнасць, умеранасць, дарэчнасць, змястоўнасць і дзейнасць.

Разглядаючы кампазіцыю прамовы, Арыстоцель выдзяляе ў ёй дзве важнейшыя часткі: папярэдні выклад і перакананне, а ў цэлым структуру выступлення ўяўляе наступным чынам: уступ; папярэдні выклад; перакананне (складаецца з задачы і доказу); заключэнне, характарызуе асаблівасці кожнай часткі ў розных тыпах прамоў.

Арыстоцель размяжоўваў стыль пісьмовага і вуснага маўлення, адзначаючы ў першым перавагу дакладнасці і пэўную стрыманасць, а ў другім – жывасць і артыстычнасць.

5. Рытарычная дзейнасць Дэмасфена.

Калі гаварыць пра практычную рэалізацыю функцый рыторыкі, то ў якасці ўзору неабходна назваць аратарскую дзейнасць **Дэмасфена** (к. 384 – 322 гг. да н.э.), які дасягнуў вяршыні красамоўства ў Старажытнай Грэцыі. Дэмасфен па праву лічыцца першай зоркай у аратарскай эліце антычнасці. Яго літаратурная спадчына налічвае 61 тэкст прамоў (некаторыя з якіх маюць па сто і больш старонак), 56 уступаў да прамоў і некалькі пісьмаў.

Дэмасфен быў сынам багатага рамесніка, але пасля смерці бацькі (калі Дэмасфену было ўсяго сем гадоў), апекуны прысвоілі сабе большую частку грошай і маёмасці. Каб адсудзіць маёмасць, Дэмасфен пачаў вывучаць афінскія законы і аратарскае майстэрства. Яго настаўнікамі былі Ісакрат і Ісей. Апекуноў асудзілі, а Дэмасфен пачаў рыхтавацца да аратарскай дзейнасці. Каб здабыць сродкі на жыццё, працаваў лагографам. Першыя яго выступленні не мелі поспеху. У яго быў слабы голас, ён гаварыў невыразна, злёгка заікаўся, картавіў, пацепваў плячом і не ўмеў трымацца перад публікай. Але ён вырашыў выправіць гэтыя недахопы, адасобіўся, падоўгу не

выходзіў з дому і настойліва практыкаваўся. Пасля доўгіх намаганняў дасягнуў сваёй мэты, стаў выдатным аратарам. Але ніколі не выступаў без падрыхтоўкі, старанна рыхтаваў тэкст выступлення, абдумваючы кожнае слова, завучваў загадзя запісанае выступленне на памяць. Вялікае значэнне надаваў дыкцыі, міміцы, прасторавым паводзінам аратара перад аўдыторыяй.

Прастата выкладу ў Дэмасфена спалучалася вялікай сілай думкі і пачуцця. Яго прамовы былі насычаны разнастайным фактычным матэрыялам, мелі шмат аўтарскіх назіранняў і характэрных дэталеў. Глыбокі псіхалаг, знаходлівы палеміст, ён умеў трымаць слухачоў у напружанні, выклікаць увагу аўдыторыі і затрымаць яе да канца выступлення. Палымяны аратар антымакедонскай дэмакратычнай групоўкі ў Афін, ён стварыў прамовы, напоўненыя пафасам, дынамізмам і моцнай экспрэсіяй.

Дэмасфен абгрунтаваў пэўныя маральна-этычныя прынцыпы і нормы, якімі павінен кіравацца аратар. Красамоўства, як лічыў Дэмасфен, павінна быць сацыяльна накіраваным, звязаным з палітычнай дзейнасцю. Аратар павінен быць аб'ектыўным, не кіравацца пачуццём непрыязнасці або жаданнем усхваляць каго-небудзь. Паміж выступленнем аратара і яго практычнай дзейнасцю не павінна быць разыходжання.

Такім чынам, да 1У ст. да н.э. у Старажытнай Грэцыі былі вызначаны асноўныя функцыі і задачы рыторыкі, выдзелены і апісаны важнейшыя тыпы прамоў, створана метадыка навучання аратарскаму мастацтву, вырацаваны каноны ўзорнай аратарскай прамовы. Старажытнагрэчаская рыторыка была дасягненнем высокай духоўнай культуры Элады. Яна вырацавала адметны строгі стыль класічнай прамовы – атычны стыль (атыцызм). З вялікай колькасці атычных аратараў найлепшымі пазней былі прызнаны толькі дзесяць. На аснове адбору, зробленага пергамскімі вучонымі ў II ст. да н.э., быў складзены так званы “Канон дзесяці атычных аратараў”, у які ўвайшлі Антыфон, Алкід, Лісій, Ісакрат, Ісей, Лікур, Дэмасфен, Эсхіл, Гесперыд, Дынарх.

З другой палавіны 1У ст. да н.э. пачынаецца новы перыяд антычнай культуры – элінізм. У выніку падзення старажытнагрэчаскай дэмакратыі змяншаецца роля аратарскага мастацтва. Аратары надаюць больш увагі знешняму, слоўнаму афармленню выступлення, імкнуцца да прыгажосці і выразнасці стылю выкладу. Даследуюцца выяўленча-выразныя моўныя сродкі, вывучаюцца праблемы культуры маўлення і стылістыкі. Фарміруецца азіяцкі стыль (азіянізм), які ўзнік у гарадах Малой Азіі, яго вывучалі Гермаген, Феадор Гадарскі, Лангін. Гэты стыль характарызуецца празмернай патэтыкай, пафаснасцю, арнаментальнасцю, павышанай увагай да слоўнага афармлення і ўпрыгожвання выказвання.

Некаторыя тэарэтыкі і практыкі аратарскага мастацтва не падтрымлівалі азіяцкі стыль, крытыкавалі яго і імкнуліся адрадыць класічныя рытарычныя традыцыі. Так узнікае новаатычны стыль, які ўзнаўляе класічныя каноны, строгі стыль аратарскай прамовы.

Прадстаўніком гэтага стылю можна назваць выдатнага рытара Дыянісія Галікарнаскага (к. 55 – к. 8 гг. да н.э.), які быў родам з горада

Галікарнас у Малой Азіі. У сваіх працах “Пра старажытных аратараў”, “Аб аратарскім мастацтве Дэмасфена”, “Аб злучэнні слоў”, “Рымская старажытнасць” на матэрыяле ўзораў стылю атычных аратараў 1У ст. да н.э. ён сфармуляваў асноўныя прынцыпы атыцызму, падтрымаў вядомае вучэнне Арыстоцеля аб трох стылях і тыпах прамой, паказаў важнейшыя рытарычныя каноны і прыёмы. Асаблівую ўвагу ён надаваў гукавому афармленню маўлення, аб’яднаў этычныя, эстэтычныя і фізічныя характарыстыкі гукаў, развіў тэорыю рытмаў. Ён вывучаў правілы падбору слоў і сувязі іх у сказе, лічыў, што парадак слоў павінен адпавядаць патрабаванням як логікі, так і эстэтыкі.

Старажытнагрэчаскі этап у развіцці рыторыкі завяршаецца яе перамяшчэннем з грамадска-палітычнай сферы ў вучэбную. Пры вывучэнні рыторыкі асноўная ўвага звяртаецца на школьныя дэкламацыі, складанне прамой на вымысленыя тэмы, знешняе ўпрыгожванне стылю прамой.

II. Старажытнарымская рыторыка

1. Рытарычная дзейнасць Цыцэрона.

Наступны этап у развіцці рыторыкі пачынаецца на мяжы 1 ст. да н.э. і 1 ст. н.э. і звязаны са Старажытным Рымам. У Старажытным Рыме ў перыяд рэспубліканскага ладу асноўнымі дзяржаўнымі органамі былі сенат, народныя сходы і суды, дзе мог выступіць любы грамадзянін. Як і Грэцыя, гэта была дзяржава рабаўласніцкай дэмакратыі, што і садзейнічала развіццю свабоды слова і адпаведна – рыторыкі. Удзел грамадзяніна ў палітычным жыцці дзяржавы быў немагчымы без валодання публічным словам, у сувязі з чым навучанне аратарскаму майстэрству было даволі распаўсюджаным.

Рымскія аратары за ўзор узялі вопыт старажытнагрэчаскіх майстроў красамоўства, развілі і дапоўнілі яго ўласнымі назіраннямі.

Рымскі этап у развіцці рыторыкі прадстаўлены дзейнасцю такіх вядомых судовых аратараў, як Марк Порцый Катон Старэйшы, Гай Папірый Карбон, Гай Скрыбоній Курыйн, Крас, Квінт Гартэнзій Гартал, якія бліскуча паказалі сябе на многіх судовых працэсах, у адвакацкай практыцы, у галіне юрыспрудэнцыі.

Зоркай першай велічыні ў гэтым сузор’і выдатных аратараў па праву лічыцца **Марк Тулій Цыцэрон** (106 – 43 г. да н.э.). Паходзіў з саслоўя коннікаў. Нарадзіўся ў г. Арпін, адукацыю атрымаў у Рыме. Цыцэрон рыхтаваўся да прафесіі судовага аратара, таму вывучаў грамадзянскае права, філасофію, рыторыку, прысутнічаў на выступленнях лепшых аратараў, вучыўся дэкламацыі ў вядомых акцёраў.

Палітычную кар’еру зрабіў сам дзякуючы сваім здольнасцям. Бліскучая адукацыя, аратарскі талент, удалы пачатак адвакацкай дзейнасці адкрылі Цыцэрону дарогу да дзяржаўных пасадаў. У 76 г. ён заняў дзяржаўную пасаду квестара ў Заходняй Сіцыліі, у 66 г. выбраны прэтарам, у 63 – консулам. Асаблівую вядомасць атрымалі яго прамовы супраць Каціліны. Займаўся актыўнай палітычнай дзейнасцю з папераменным поспехам. Калі ў выніку трэцяй антырэспубліканскай змовы Рымская рэспубліка загінула, улада

перайшла ў рукі імператара, у ліку першых ахвяр рэпрэсій быў Цыцэрон, забіты ў 43 г. да н.э.

Творчую спадчыну Цыцэрона складаюць 58 палітычных і судовых прамоў, 19 трактатаў па рыторыцы, палітыцы, філасофіі, звыш 800 пісьмаў. Найбольш важныя трактаты па рыторыцы аб'яднаны ў кнігу “Тры трактаты аб аратарскім мастацтве” (“Аратар”, “Аб аратары”, “Брут”). Разглядаючы функцыі рыторыкі, Цыцэрон падкрэслівае яе грамадскую важнасць, сувязь з філасофіяй і правам. У сваіх трактатах ён разглядае прынцыпы пабудовы выступлення, этапы яго падрыхтоўкі, асаблівасці кампазіцыі, слоўнае афармленне.

У трактаце “Аб аратары” Цыцэрон сцвярджае, што аратарам можа быць толькі ўсебакова адукаваны чалавек. Такім у першую чаргу з'яўляецца палітычны дзеяч, выратавальнік айчыны. Разглядаючы асобу аратара, Цыцэрон падкрэслівае важнасць прыродных здольнасцей і неабходнасць удасканалення аратарскага майстэрства. Важнейшымі ўмовамі для фарміравання сапраўднага аратара з'яўляюцца прыродны талент, тэорыя аратарскага мастацтва і практычныя заняткі: “Паэтамі нараджаюцца, аратарамі становяцца”. Рашаючую ролю ў аратарскім мастацтве адыгрываюць веды, навыкі. “Аратара павінны хваляваць тры рэчы: што сказаць, дзе сказаць і як сказаць”. Выступаючы з любой прамовай (палітычнай, абарончай, абвінаваўчай), аратар павінен быць асабіста перакананым у сваёй праваце, яго прамова павінна быць даказальнай. У гэтым жа трактаце Цыцэрон разглядае асновы пабудовы прамовы, асаблівасці яе зместу, афармлення і агучвання (вымаўлення), аналізуе мову, рытмічнасць і перыядычнасць маўлення, сродкі ўздзеяння на слухачоў. Пospех аратара, як сцвярджае Цыцэрон, у многім залежыць ад яго ўмення карыстацца словам, моўнага багацця. Аратару неабходна ўдасканалваць дыкцыю, развіваць маўленне, трэніраваць памяць. Знешні выгляд аратара таксама павінен быць прыемным для слухачоў. Мае значэнне і яго манера паводзін – уменне валодаць позіркамі, трымацца проста і спакойна. Аратар павінен пераканаць слухачоў, прынесці ім асалоду і падпарадкаваць сабе.

У трактаце “Брут” Цыцэрон апісвае гісторыю грэчаскага і рымскага красамоўства, расказвае пра слаўтых аратараў, аналізуе асаблівасці іх стылю, адзначае адметнасці кожнага з іх.

Трэці трактат “Аратар” прысвечаны аналізу стылю прамовы. Стыль выступлення, на думку Цыцэрона, вызначаецца зместам прамовы, намерам аратара, мэтай выступлення. Асноўная мэта аратара – пераканаць слухачоў, аказаць на іх уражанне прыгажосцю і вытанчанасцю свайго маўлення, захапіць і ўсхваляваць узвышанасцю сваіх разважанняў. Разглядаецца таксама тэорыя рытму і перыядызацыі маўлення.

Бліскучы стыліст, майстар публічнага слова, Цыцэрон па праву лічыцца аўтарам узорнай лацінскай прозы.

2. Пытанні тэорыі красамоўства ў працах Квінтыліяна.

Рымскую тэорыю красамоўства развіваў таксама **Марк Фабій Квінтыліян** (35 – к. 100 г. н.э.), відны аратар і настаўнік рыторыкі. У сваёй

асноўнай працы “Настаўленне аратару” у 12 кн. ён падагульняе вопыт старажытнагрэчаскай і рымскай рыторыкі. Гэта сістэматызаваны выклад аратарскага мастацтва, у ім аналізуюцца тэорыя і практыка красамоўства, разглядаюцца праблемы педагогікі, этыкі, падаецца характарыстыка рытарычных школ, стыляў. У 1-й кнізе ён піша пра пачатковае навучанне дзяцей, у 2-й – навучанне ў рытара, з 3-й па 7-ю апісваюцца першыя два этапы падрыхтоўкі да выступлення – інвенцыя і дыспазіцыя, з 8-й па 11-ю – элакуцыя і меморыя, у 12-й кнізе падаецца партрэт дасканаллага аратара.

Аснову гэтай кнігі складаюць прынцыпы і нормы, выпрацаваныя старажытнагрэчаскай рыторыкай і абгрунтаваныя Цыцэронам. Квінтыліян лічыць, што рыторыка – мастацтва гаварыць прыгожа. Гэта навука і мастацтва, саюз слова і думкі. Каб стаць аратарам, неабодныя і прыродныя здольнасці, і навучанне. Мэта выхавання і адукацыі будучага аратара – падрыхтоўка да грамадскай дзейнасці на дзяржаўнай службе, у судзе, у галіне культуры і адукацыі. Кожны аратар павінен валодаць глыбокімі ведамі і высокімі маральнымі якасцямі. Квінтыліян распрацаваў праграмы навучання, метады трэніроўкі, віды дзейнасці пры засваенні аратарскага майстэрства.

Квінтыліян выдзяляе пяць раздзелаў рыторыкі: вынаходніцтва, размяшчэнне, выклад, запамінанне, вымаўленне. Мэта аратара – павучаць, абуджаць, прыносіць асалоду. Апісвае тры тыпы прамовы: доказная (пахвала або асуджэнне), разважлівая (дарадчая), судовая (абарончая і абвінаваўчая), разглядае кампазіцыю і структуру прамовы, падрабязна аналізуе змест усіх этапаў падрыхтоўкі да выступлення.

Быць красамоўным, адзначае Квінтыліян, – значыць выражаць свае думкі праз слова ясна, дакладна, праўдзіва, прыгожа і прыстойна, у адпаведнасці з мэтай і намерам, прыносіць слухачам здзіўленне і задавальненне. Да недахопаў маўлення ён адносіць непаўнату, аднастайнасць, расцягнутасць. Да прыгажосці маўлення ён далучае жывое выяўленне прадметаў, узнаўленне жывых малюнкаў, якія выклікаюць эмоцыі. Асаблівую ролю пры гэтым адыгрываюць тропы і фігуры, вучэнне аб якіх падрабязна выкладае Квінтыліян.

Аналізуе Квінтыліян тыпы аратараў і стылі аратарскага маўлення (атычны, азіяцкі і радоскі). Неабходна прымаць пад увагу не толькі тое, хто гаворыць, але і за каго, перад кім, аб чым, а таксама месца і час выступлення.

Сачыненне Квінтыліяна ахоплівае ўвесь шлях падрыхтоўкі аратара. Яго каштоўнасць у тым, што аўтар не абмяжоўвае красамоўства сумай рытарычных правіл, а заклікае да ўсебаковага выхавання аратара, спалучае рытарычныя праблемы з педагогічнымі.

Такім чынам, распрацоўка тэорыі і практыкі красамоўства, вывучэнне яго гісторыі ў Старажытным Рыме сведчыць аб тым, што красамоўства адыгрывала значную ролю ў палітычным жыцці, судовай практыцы і духоўнай культуры рымскага грамадства.

Лекцыя № 3
Развіццё прамоўніцкага мастацтва ў эпоху Сярэднявечаў і
Адраджэння. Рыторыка XVI ст у Беларусі

План.

1. Развіццё рыторыкі ў эпоху Сярэднявечаў.
2. Рытарычная дзейнасць Кірылы Тураўскага.
3. Рыторыка эпохі Адраджэння.
4. Тэорыя і практыка красамоўства XVI-XVII стст на Беларусі: Францыск Скарына, Васіль Цяпінскі, Леў Сапега, Іпацій Пацей, Пётр Скарга.

1. Развіццё рыторыкі ў эпоху Сярэднявечаў

Новы этап у развіцці навукі аб красамоўстве – сярэднявечная рыторыка. Яна пераняла асноўныя нормы антычнай рыторыкі, але набыла новыя рысы. На змену дэмакратычных форм кіравання прыходзіць манархія. Паколькі дзяржава стала манархічнай, у ёй не было цікавасці да грамадскіх дыскусій, таму палітычнае і судовае красамоўства знікае. Захоўваюцца хвалебныя прамовы, у якіх услаўляецца манарх.

У гэты ж час шырока распаўсюджваецца хрысціянства, у сувязі з чым развіваецца новы тып прамовы – царкоўная пропаведзь, у якой даецца тлумачэнне гэтага рэлігійнага вучэння. Узнікае асобны раздзел багаслоўя – гамілетыка, у якой вывучаецца тэорыя і практыка царкоўнай пропаведзі. Св. Аўгусцін у сачыненні “De doctrina Christiana” стварае ўводзіны ў хрысціянскую (царкоўную) рыторыку. Найбольш вядомыя хрысціянскія прапаведнікі – візантыец Іаан Златавуст, прадстаўнік заходне-хрысціянскай царквы Аўгусцін Блажэнны, кіеўскі мітрапаліт Іларыён, епіскап Кірыл Тураўскі.

Неабходна адзначыць, што ў эпоху Сярэднявечаў найбольш спрыяльныя ўмовы для развіцця рыторыкі былі на Беларусі і ў Украіне, так як тут, нягледзячы на існаванне манарха, былі яшчэ элементы дэмакратычнага ладу. Напрыклад, у Полацкім княстве быў падзел улады – заканадаўчая ўлада належала народнаму сходу (вечу), які аб’яўляў войны, заключаў мір, запрашаў або выганяў князя. Князю належала выканаўчая ўлада. Гэтыя традыцыі захаваліся і калі беларускія і літоўскія землі ў сярэдзіне 13 ст. увайшлі ў склад Вялікага княства Літоўскага (беларускія землі займалі 2/3 тэрыторыі княства), пазней да іх далучылася і Кіеўскае княства. Быў створаны звод заканадаўчых актаў “Статут Вялікага княства Літоўскага”, прызнаны адным з самых дасканалых у Еўропе. Таму лепшыя ўмовы для развіцця хрысціянскай пропаведзі былі ў беларускіх і ўкраінскіх рытараў. Іх пропаведзі пазбаўлены ўсхвалення манарха, а ў цэнтры іх увагі – унутраны,

духоўны свет, сутнасць хрысціянскага вучэння. Пропаведзь мела вялікае выхаваўчае значэнне, яе функцыянальным прызначэннем у сярэдневяковым храмавым мастацтве было тлумачэнне сэнсу важнейшых падзей новазапаветнай гісторыі, пахвала адпаведнага гэтым падзеям свята. Царкоўна-багаслоўскае красамоўства, якое пачало развівацца як тэорыя і практыка пропаведзі, сфарміравала новы тып аратара-прапаведніка, самаахвярнага, бескарыслівага, напоўненага спачуваннем да бліжняга, абсалютна перакананага ў сваёй праваце, які адчувае сябе абароненым сілаю самога Бога.

Найбольш вядомымі прадстаўнікамі царкоўнага красамоўства на Беларусі былі Аўраам Смаленскі і Кірыл Тураўскі.

2. Рытарычная дзейнасць Кірылы Тураўскага.

Кірыл Тураўскі (к.1130 – 1182 гг.) – асоба надзвычай шматгранная і адметная ў гісторыі ўсходнеславянскай культуры. Нарадзіўся ў г. Тураве ў сям’і заможнага мешчаніна, атрымаў там грунтоўную адукацыю, пастрыгся ў манахі, пачаў займацца літаратурнай дзейнасцю. Калі стаў тураўскім епіскапам, набыў вядомасць як прапаведнік, выступленні якога вызначаліся высокім аратарскім майстэрствам.

Таленавіты пісьменнік, выключны аратар, вядомы дзеяч хрысціянскай царквы, ён унёс значны ўклад у развіццё нашай духоўнай культуры. Кірыл Тураўскі з’яўляецца адным з самых яркіх прадстаўнікоў царкоўна-багаслоўскага красамоўства XII ст. Яму належаць 8 “Слоў” або павучанняў, 3 прытчы, каля 30 малітваў. У сваіх творах Кірыл Тураўскі прытрымліваўся традыцый візантыйскай эпідэяктычнай прамовы, мэтай якой – выказаць сваё бачанне добра і зла, даць ім выразную ацэнку – пахвалу або ганьбаванне.

Адной з важнейшых умоў паспяховасці і эфектыўнасці эпідэяктычнай прамовы лічылася рэалізацыя рытарычнага прынцыпу блізкасці да слухача і, як вынік, устанаўленне камунікатыўнага кантакту з аўдыторыяй. Паказваючы ў сваіх “Словах..” – пропаведзях або царкоўных сказаннях змест той ці іншай евангельскай падзеі, Кірыл Тураўскі паспяхова звязвае мінулае з сучасным яму жыццём, імкнецца зрабіць слухачоў непасрэднымі сведкамі апісваемых падзей. З гэтай мэтай ён ужывае розныя прыёмы – выкарыстанне форм дзеяслова *praesens historicum* – цяперашняга гістарычнага (*земля трепещет, прошю назарянина, дажъ ми тело съняти*), ужыванне слоў *днесъ, ныне*, форм займенніка *мы* (*Поидем же и мы ныне, братие*), імператыўныя дзеяслоўныя формы (*не скърбите, нъ радуитеся и веселитеся*).

Для ўзмацнення мастацкага ўздзеяння слова прапаведніка Кірыл Тураўскі актыўна выкарыстоўваў разнастайныя сродкі экспрэсівізацыі маўлення – узнёслыя, высокія словы (*велика, добра, славна, пречистей, дивно*), алегарычныя вобразна-сімвалічныя формы (*весна красуется*), метафары-ўвасабленне (*луна честь подавает, земля радуется*), эпітэты (*праведное солнце, душеполезные словеса*), параўнанні (*царское серебро – человеческие души*), супрацьпастаўленні (*кръстьяны малыя с великими, нищяя с богатыми*) і інш.

У адпаведнасці з традыцыямі візантыйскага красамоўства “Словы..” Кірыла Тураўскага маюць трохчастковую будову, у іх актыўна выкарыстоўваюцца сінтаксічныя фігуры – рытарычныя тырады, анафара, эпіфара, паралелізм сказаў, шматзлучнікавасць і шматпрыназоўнікавасць, градацыя і ампліфікацыя, антытэза і інверсія.

Напісаныя для святочнага богаслужэння, “Словы..” Кірыла Тураўскага былі прасякнуты пафасам сцвярджэння хрысціянскіх ідэалаў і напоўнены шчырым і глыбокім пачуццём любві да чалавека, клопатам пра яго духоўную дасканаласць. Самай адметнай уласцівасцю пропаведзей К. Тураўскага з’яўляецца іх асаблівы настрой – урачыстасць, велічнасць і ўзнёсласць. Як выдатны помнік урачыстага царкоўнага красамоўства “Словы..” вызначаюцца, з аднаго боку, выкарыстаннем традыцыйных для візантыйскага панегірычнага красамоўства выяўленча-выразных сродкаў, але, з другога боку, адрозніваюцца самабытнасцю манеры выкладу і ўмелым, дарэчным выкарыстаннем гэтых сродкаў.

3. Рыторыка эпохі Адраджэння

Наступны этап у развіцці рыторыкі – рыторыка эпохі Адраджэння. Фарміраванне капіталізму, эканамічнае і палітычнае развіццё прывялі да росту гарадоў, развіццю гандлю, што садзейнічала пашырэнню антыфеадальных, дэмакратычных настройў, папулярызацыі свабоды, асабліва свабоды чалавека, свабоды слова. Гэта абумовіла зварот да антычнасці. Адраджэнне (Рэнесанс) пачалося ў Італіі ў 14 ст., у заходняй і цэнтральнай Еўропе – у 15-16 стст., у Расіі – у 17 ст.

У гэты час папулярным становіцца вывучэнне класічных моў. Друкуюцца кнігі антычных аўтараў. Адначасова развіваюцца нацыянальныя мовы, кнігадрукаванне, павышаецца цікавасць да ўласнай гісторыі, фарміруецца нацыянальная самасвядомасць. У сувязі з актывізацыяй грамадскага і культурнага жыцця ўзнікае цікавасць да красамоўства, адраджаецца аратарскае майстэрства.

У эпоху Адраджэння адбыўся адрыў рыторыкі ад філасофіі, логікі і права і збліжэнне яе з граматыкай і паэтыкай. Вялікая ўвага стала ўдзяляцца пісьмовай мове, менш развіваецца вуснае маўленне.

4. Рыторыка ХVI ст. у Беларусі

Значны ўклад у развіццё тэорыі і практыкі красамоўства на Беларусі ўнеслі Францыск Скарына, Сымон Будны, Васіль Цяпінскі і інш.

Як адзначаюць даследчыкі, у ХVI – ХVII стст. у сувязі з пашырэннем адукацыі на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага адбываецца росквіт рыторыкі і павышэнне яе ролі ў грамадстве. У многіх беларускіх гарадах (Полацку, Нясвіжы, Брэсце, Пінску, Мінску, Навагрудку, Слуцку, Жодзішках, Слоніме, Драгічыне, Вільні, Іўі, Шклове і інш.) адкрываюцца езуіцкія калегіумы, пратэстанцкія і праваслаўныя брацкія школы. Праграма навучання ў гэтых установах уключала граматыку, філасофію, матэматыку, геаграфію, астраномію, багаслоўе, рыторыку. Найбольш буйнымі адукацыйнымі цэнтрамі ВкЛ былі Віленская і Кіева-Магілянская акадэмія, у

якіх вучыліся і выкладалі вядомыя майстры красамоўства М. Сматырскі, М. Сарбеўскі, К. Каяловіч, С. Полацкі, Ф. Пракаповіч і інш.

Базавы адукацыйны курс схаластычнай навучальнай установы складаўся з пяці класаў, вышэйшымі з якіх былі паэтыка і рыторыка. Даволі шматлікай і разнастайнай была рытарычная літаратура гэтага часу. Гэта былі лекцыі і падручнікі, напісаныя, у асноўным, на лацінскай мове (напр., курс лекцый С. Ляўксміна “Правілы рытарычнага мастацтва і аратарская практыка”, 1631-1635, падручнік Ф. Пракаповіча “Аб рытарычным мастацтве”, 1706 г.), дапаможнікі (кампендыумы), у якіх падаваўся тэарэтычны і практычны матэрыял (кампендыумы К. Каяловіча “Першая і другая частка рытарычных настаўленняў”, 1654 г., А. Рэйнгольда “Дапаможнік па рыторыцы .. для карыстання ў Слуцкім ліцэі”, 1629 г.), рытарычныя трактаты (А. Вардацкага “Палітычны аратар..”, 1660, М. Сарбеўскага “Аб фігурах думкі”, 1627 г.), падручнікі па царкоўным красамоўстве (К. Каяловіча “Шэсцьдзесят спосабаў складання разнастайных сакральных прамоў”, 1645, І. Галятоўскага “Навука, або спосаб складання пропаведзей”, 1659), практычная рыторыка (М. Карвоўскі “Твор майстэрскага красамоўства”, 1692, С. Полацкі “Практычная рыторыка”, 1653).

Францыск Скарына (к.1490 – к. 1551 гг.) – выдатны беларускі асветнік, першадрукар, гуманіст, перакладчык, вучоны-энцыклапедыст. Нарадзіўся ў Полацку ў сям’і купца. Закончыў філасофскі факультэт Кракаўскага ўніверсітэта і атрымаў вучоную ступень бакалаўра, пазней, ужо будучы доктарам філасофіі, у Падуанскім універсітэце абараніў дыплом доктара лекарскіх навук. У Празе заснаваў друкарню, дзе выдаў 23 перакладзеныя ім кнігі Бібліі, прыклаўшы да кожнай з іх прадмову і пасляслоўе, працаваў каралеўскім батанікам. У Вільні выдаў “Малую падарожную кніжыцу” і “Апостал”.

Ф.Скарына падкрэсліваў неабходнасць вывучэння рыторыкі, побач з граматыкай, дыялектыкай, арыфметыкай, геаметрыяй, астраноміяй і музыкай, у прадмове да Бібліі азначае рыторыку як красамоўства: *“Аще ли же помыслиши умети риторику, еже ест красомовность, чти книги Саломоновы”*.

Аналіз прадмоў і пасляслоўяў Ф. Скарыны, падрыхтаваных да перакладзеных і выдадзеных ім біблейскіх кніг, паказвае, што ён цудоўна валодаў тэорыяй і практыкай красамоўства. Яго творы можна назваць узорам рытарычнай прозы старабеларускага перыяду. Яны вызначаюцца строгасцю кампазіцыйнай будовы, якая адпавядае класічнай трохчастковай структуры. У сваіх тэкстах Ф.Скарына актыўна выкарыстоўвае рытарычную схему інвенцыі – этас, логас, пафас. Глыбока ўсведамляючы вялікую адказнасць сваёй працы, узрушаны высакароднасцю місіі перакладчыка Кнігі ўсіх часоў і народаў, Скарына напаўняе свае прадмовы страсным пафасам і эмацыянальнасцю, паказваючы сваю неабыкавасць да зместу твора. Шчырасць і сціпласць перакладчыка, яго сур’ёзнае стаўленне да сваёй працы, добразычлівасць павінны былі, несумненна, выклікаць пачуццё павагі і

даверу. Эфектыўнасць выкладу ўзмацняецца яго аргументаванасцю, важкасцю доказаў, выкарыстаных Ф. Скарынам для пераканання чытачоў, якім ён адрасуе свае прадмовы і пасляслоўі.

Выдатны асветнік і пісьменнік, Ф. Скарына цудоўна ўсведамляў, што для дасягнення поспеху сваіх выданняў неабходна выклікаць цікавасць чытачоў, звярнуць іх увагу, пераканаць у вартасці і неабходнасці яго перакладчыцкай працы. З гэтай мэтай аўтар прадмоў і пасляслоўяў выкарыстоўвае прыёмы актывізацыі ўвагі. Скарына будзе свае прадмовы такім чынам, што яны пераўтвараюцца ў канструктыўны дыялог з чытачом, выкарыстоўвае для гэтага камунікатыўныя займеннікі *мы, вы (мы, хрысціане, .. потребуем речи вечное душеного спасения)*; дзеяслоўныя формы другой асобы, якія выражаюць зварот да чытачоў (*А можете тым именем называти вси книги Ветхаго и Новаго закону*); дзеяслоўныя формы першай асобы множнага ліку, якія называюць сумеснае дзеянне (*Чтимы ж уставичне светое Еувангелие*); формы загаднага ладу, якія перадаюць зварот да чытачоў (*прочитай книги Иисуса Сирахова*); форму пытанняў і адказаў, якая надае тэксту характар размовы (*И что ест, чего в псалмох не найдешь? Там ест справедливость.*); устаўныя канструкцыі, пабочныя і адасобленыя словы, словазлучэнні, якія носяць характар каментарыя і ствараюць уражанне непасрэднасці зносін з чытачом (*.. грамматику, или, по рускы говорячы, грамоту; учити музики, то ест певници*);).

З мэтай дасягнення займальнасці выкладу Ф. Скарына актыўна выкарыстоўваў разнастайныя сродкі выяўленчай выразнасці – тропы і фігуры. Нагляднасці выказвання, засваенню зместу праз канкрэтны вобраз садзейнічаюць ужытыя Ф. Скарынам параўнанні і супастаўленні (*Яко бо злато искушается огнем, тако и святии божии терпением*); эпітэты (*учитель вселенский, живот вечный*); перыфразы (*брак духовный, хлеб небесный = вера*); антытэзы (*мудрому и безумному, богатому и вбогому, младому и старому*).

Лепшаму засваенню зместу прамоў, іх выразнасці садзейнічае рытмізацыя маўлення, якую стварае аўтар, выкарыстоўваючы разнастайныя фігуры: анафару, паралелізм сказаў, эпіфару, інверсію, ампліфікацыю. Эмацыянальнасці выкладу спрыяе інтанацыйнае афармленне асобных сінтаксічных канструкцый, выкарыстанне рытарычных пытанняў і зваротаў. Ажыўляе апавяданне ў прадмовах Ф. Скарыны частае цытаванне вядомых біблейскіх выказаў.

Усё вышэй сказанае дае падставу сцвярджаць, што наш славуты першадрукар цудоўна валодаў асноўнымі прыёмамі красамоўства, быў добра знаёмы з традыцыямі класічнай рыторыкі, па-майстэрску выкарыстоўваў іх у сваіх прадмовах і пасляслоўях.

Культурна-асветніцкія традыцыі Ф. Скарыны развіваў яго паслядоўнік, гуманіст, асветнік, гісторык, філосаф, сацыёлаг **Сымон Будны** (к. 1530 – 1593 гг.). Нарадзіўся ў Польшчы ў сям’і дробнага шляхціча. Закончыў факультэт вольных мастацтваў Ягелонскага ўніверсітэта ў Кракаве, настаўнічаў у пратэстанцкай школе ў Вільні, быў кальвінісцкім

прапаведнікам у Клецку. Заснаваў у Нясвіжы друкарню і выдаў на беларускай мове “Катэхізіс”, “Пра апраўданне грэшнага чалавека перад богам” і іншыя творы. Пасля стаў прадстаўніком рэфармацыйнага руху. У прысвячэннях і прадмовах да выдадзеных ім кніг, у прапаведніцкіх прамовах і дыскусіях ён паказаў высокія ўзоры прамоўніцкага майстэрства. Яго творы вызначаліся эмацыянальнасцю і пераканальнасцю доказаў, багатым інтанацыйным афармленнем, публіцыстычным пафасам і па-сапраўднаму мастацкай вобразнасцю. Яго заклікі да развіцця літаратуры і культуры на беларускай мове садзейнічалі фарміраванню нацыянальнай свядомасці беларускага грамадства.

Васіль Цяпінскі (к. 1540 – к. 1604 гг.) – беларускі гуманіст, асветнік, рэфармацыйны дзеяч, таксама прадаўжаў культурна-асветніцкія традыцыі Ф. Скарыны. Нарадзіўся ў маёнтку Цяпіна каля Лепеля ў сям’і небагатага шляхціча.

В. Цяпінскі паказаў сваё аратарскае майстэрства ў прадмове да “Евангелля”, у якой аўтар рашуча выступіў у падтрымку роднай мовы, супраць яе паланізацыі. З вялікім пачуццём нацыянальнай годнасці гаворыць ён пра слаўнае гістарычнае мінулае беларускага народа, усхвалявана і эмацыянальна заклікае захоўваць духоўную спадчыну свайго народа як частку агульнай славянскай культуры.

Пэўны ўклад у развіццё практыкі красамоўства ўнёс **Леў Сапега** (1557 – 1633 гг.), канцлер Вялікага княства Літоўскага. Нарадзіўся ў в. Астроўна на Віцебшчыне ў сям’і магната. Адукацыю атрымаў у Нясвіжы і Лейпцыгскім універсітэце. Быў прызначаны пісарам Вялікага княства Літоўскага, пасля – падканцлерам і, нарэшце, вялікім канцлерам. Пад яго кіраўніцтвам і з яго прадмовамі быў выдадзены Статут Вялікага княства Літоўскага. Выступленне Сапегі на Варшаўскім сейме 1588 года ў абарону Статута ВКЛ з’яўляецца сапраўдным узорам парламенцкай прамовы.

Творы аратарскага мастацтва ў к. XVI – пач. XVII стст. выконвалі важную ролю ў барацьбе паміж прыхільнікамі і праціўнікамі царкоўнай уніі. Гэта палемічныя трактаты, пропаведзі, павучанні, казанні, пасланні, якія вызначаліся вострай рэлігійна-палітычнай накіраванасцю. Яны адрозніваліся высокім узроўнем прамоўніцкага мастацтва, многія з іх уяўлялі сабою ўзоры рытарычнай прозы і царкоўна-багаслоўскага красамоўства XVI – XVII стст.

Таленавітымі майстрамі царкоўнага красамоўства былі пісьменнікі-палемісты, царкоўныя і дзяржаўныя дзеячы П.Скарга, І. Пацей, С. Зізаний, Х. Філалет, Л. Карповіч, М. Сматырцкі, А. Філіповіч.

Іпацій Пацей (1541 – 1613 гг.) – беларускі пісьменнік-палеміст, дзяржаўны, палітычны і царкоўны дзеяч. Нарадзіўся на Брэстчыне ў багатай сям’і, выхаванне і адукацыю атрымаў пры двары князя Мікалая Радзівіла Чорнага. Скончыў Кракаўскую акадэмію. У 1589 г. быў прызначаны брэсцкім кашталянам. Пасля смерці жонкі пастрыгся ў манахі, узначальваў Уладзіміра-Брэсцкую епіскапскую кафедру. Быў адным з арганізатараў Брэсцкай уніі 1596 г., з 1599 г. – уніяцкім мітрапалітам.

Напісаў некалькі соцень прамоў і павучанняў, у якіх выступаў супраць прыхільнікаў праваслаўя. Яго творы па праву лічацца характэрнымі ўзорамі ўніяцка-каталіцкай рыторыкі к. ХУІ – пач. ХУІІ ст. У прамовах і павучаннях выкарыстоўвае разнастайныя моўна-выяўленчыя сродкі – іншасказанні і алегорыі, эпітэты, параўнанні, перыфразу, рытарычныя фігуры, імператыўныя формы, элементы размоўнага стылю, якія ўзмацнялі выразнасць, садзейнічалі стварэнню эмацыянальнага напалу апавядання, актывізавалі ўвагу чытача.

Пётр Скарга (1536 – 1612 гг.) – царкоўна-рэлігійны і палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай. Нарадзіўся ў Польшчы ў шляхецкай сям’і. Атрымаў грунтоўную адукацыю, вучыўся ў Кракаве, Вене, Рыме. З 1568 г. стаў езуітам. Заснаваў калегіі ў Вільні і Полацку, выкладаў там. Быў першым рэктарам Віленскай і Кракаўскай езуіцкіх акадэміяў.

Быў ініцыятарам і прапагандыстам Брэсцкай уніі 1596 г. Выдаў на польскай мове некалькі рэлігійна-палітычных твораў уніяцкага напрамку, якія былі перакладзены на беларускую мову І. Пацеєм. Лічыцца прадстаўніком польскай і беларускай аратарскай прозы.

У сваіх творах П.Скарга выкарыстоўвае моўныя сродкі выяўленчай выразнасці – этыкетныя маўленчыя формулы, рытарычныя фігуры, элементы размоўнага сінтаксісу, якія садзейнічалі экспрэсівізацыі выкладу.

Лекцыя № 4 Рыторыка ў ХУП і XIX стст. у Беларусі

План

1. Аратарская дзейнасць беларускіх пісьменнікаў-палемістаў у ХУП ст.:
2. Уклад у развіццё рыторыкі С. Полацкага.
3. Практыка аратарскага красамоўства ў дзейнасці К. Каліноўскага.
4. Уклад ў развіццё прамоўніцкага мастацтва Ф. Багушэвіча.
5. Прамоўніцкае мастацтва Цёткі.

1. Аратарская дзейнасць беларускіх пісьменнікаў-палемістаў у ХУП ст.:

Пэўны ўклад у развіццё аратарскага майстэрства на Беларусі ўнеслі ў ХУП ст. пісьменнікі-палемісты.

Стафан Зізаний (? -- ?) – царкоўны прапаведнік, беларускі пісьменнік-палеміст. Нарадзіўся ў сям’і дробнай шляхты ў Трокскім ваяводстве. Працаваў у брацкіх школах Львова і Вільні. Выдаў у 1595 г. на беларускай і польскай мовах “Катэхізіс”, у сувязі з чым быў пазбаўлены духоўнага сану і адлучаны ад царквы як ерэтык, але пасля апраўданы. Выступаў царкоўным прапаведнікам. У 1596 г. апублікаваў рэлігійна-філасофскі памфлет «Казаньё святога Кирилла, патриарха Иерусалимского», у якім выкрываў дзеянні носьбітаў феадальна-каталіцкай рэакцыі і вярхушкі праваслаўнай царквы. У сваіх творах С. Зізаний выкарыстоўваў тропы (эпітэты, параўнанні, метафару) і фігуры (анафару, інверсію, антытэзу, ампліфікацыю, рытарычныя фігуры), традыцыйныя для царкоўнага красамоўства моўныя формулы і звароты.

Хрыстафор Філалет (? – к. 1624 г.) – царкоўны дзеяч, беларускі пісьменнік-палеміст. Яго “Апокрисис албо отповедь на книжки о съборе Берестейскомъ” лічыцца выдатным творам антыуніяцкай публіцыстыкі і з’яўляецца ўзорам аратарскай прозы ХУІ ст. “Апокрисис” вызначаецца паслядоўнасцю і лагічнасцю выкладу, доказнасцю і абгрунтаванасцю асноўных палажэнняў, умелым выкарыстаннем разнастайных выяўленча-выразных моўных сродкаў.

Іван Мялешка (? – 1622 г.) – дзяржаўны дзеяч Вялікага княства Літоўскага. Нарадзіўся на Слонімшчыне ў шляхецкай сям’і. Актыўна займаўся дзяржаўнай дзейнасцю – займаў пасады стольніка Гродзенскага павета, мазырскага падкаморыя, слонімскага маршалка, мсціслаўскага, брэсцкага, смаленскага кашталяна. Яму прыпісваецца “Прамова на

варшаўскім сейме” 1609 г., у якой падаецца вострая сатыра на грамадска-палітычную сітуацыю ў Рэчы Паспалітай. Гэта пародыя на палітычную прамову, у якой актыўна выкарыстоўваюцца моўныя выяўленчыя сродкі (эмацыянальна афарбаваныя назвы, зніжаная лексіка, вобразныя параўнанні і супастаўленні, элементы размоўна-гутарковага стылю, прыказкі і прымаўкі).

Лявонцій Карповіч (1580 – 1620 гг.) – царкоўны дзеяч, беларускі пісьменнік-палеміст. Нарадзіўся на Піншчыне ў сям’і святара., вучыўся ў Астрожскай школе на Валыні. Выступаў супраць Брэсцкай уніі 1596 г., абараняў на Варшаўскім вальным сейме праваслаўе. Садзейнічаў выданню “Фрынаса” і “Граматыкі” М. Смятрыцкага. За выданне палемічных твораў быў арыштаваны і пасаджаны ў турму. З 1613 г. архімандрыт віленскага Святадухаўскага манастыра, займаўся выдавецкай і навучальнай дзейнасцю праваслаўнага брацтва ў Вільні і Еўі. Напісаў “Казанне двое...”, “Казанне на пахаванне князя В.В. Галіцына”, прадмову да кнігі “Вертаград душэўны”. Лічыцца майстрам царкоўнага красамоўства, у сваіх творах ужываў сінтаксічныя сродкі выяўленчай выразнасці – рытарычныя фігуры, анафарычныя зачыны, форму пытанняў і адказаў, інтэртэкстуальнасць, паралелізм сказаў, апастрофу і інш., якія ствараюць эмацыянальнасць, узнёскасць выкладу, дынамічнасць апавядання, выразнасць маўлення.

Мялецій Смятрыцкі (1577 – 1633 гг.) – беларускі царкоўны і грамадска-палітычны дзеяч, пісьменнік-палеміст. Нарадзіўся на Украіне ў шляхецкай сям’і. Адукацыю атрымаў у Астрожскай школе і Віленскай езуіцкай акадэміі, вучыўся ў Нюрнбергскім, Лейпцыгскім і Вітэнбергскім універсітэтах. Атрымаў ступень доктара медыцыны. Працаваў у школе Віленскага Святадухаўскага брацтва. У 1617 г. пастрыгся ў манахі, стаў полацкім архіепіскапам. Аўтар палемічных твораў, накіраваных супраць уніяцтва: “Фрынас”, “Верыфікацыя нявіннасці”, “Эленхус” і інш. У 1626 г. прыняў унію і асудзіў сваю ранейшую дзейнасць. У мове сваіх твораў, якія лічацца ўзорам мовы аратарскіх пропаведзей таго часу, выкарыстоўваў разнастайныя моўна-выяўленчыя сродкі – сінонімы, эпітэты, параўнанні, інверсію, градацыю, асіндэтон, полісіндэтон і інш.

Афанасій Філіповіч (к. 1597 – 1648 гг.) – беларускі грамадскі, палітычны і царкоўны дзеяч. Нарадзіўся на Брэстчыне ў сям’і рамесніка. Пасля атрымання адукацыі настаўнічаў пры шляхецкіх дварах. У 1627 г. пастрыгся ў манахі віленскага Святадухаўскага манастыра, жыў у розных манастырах. За актыўную барацьбу супраць палітыкі польскага ўрада ў адносінах да царквы быў арыштаваны і высланы ў Кіеў, але хутка вярнуўся ў Брэст. За дапамогу казакам Б. Хмяльніцкага быў пакараны смерцю. Аўтар “Дыярыуша”, які лічыцца значным дасягненнем палемічнай літаратуры і ўзорам старабеларускай турэмнай публіцыстыкі. У гэтай кнізе аўтар актыўна выкарыстоўвае сродкі эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі апавядання, асаблівасці жывой народнай гаворкі, элементы іншых моў, стылістычныя фігуры.

2. Уклад у развіццё рыторыкі С. Полацкага.

Значны ўклад у развіццё практычнай рыторыкі на Беларусі ўнёс выдатны філолаг, паэт, драматург, перакладчык, педагог і друкар **Сімяон Полацкі** (Самуіл Емяльянавіч Пятроўскі-Сітніяновіч) (1629 – 1680 гг.). Нарадзіўся ў Полацку, вучыўся ў Кіева-Магілянскай акадэміі, праграма якой прадугледжвала вывучэнне паэтыкі і рыторыкі, развіццё навыкаў паэтычнай творчасці, дэкламацыі і тэатральнай пастаноўкі. У 1656 г. Пятроўскі-Сітніяновіч стаў манахам Багаяўленскага манастыра ў Полацку і прыняў імя Сімяона Полацкага, якое стала і яго літаратурным псеўданімам. У брацкай школе пры манастыры ён пачаў педагагічную дзейнасць, дзе пашырыў праграму навучання, увёўшы курсы рускай і польскай моў, паэтыкі і рыторыкі. Ён арганізаваў пры манастыры школьны тэатр, у якім выкладаў асновы выразнага чытання, мастацкай дэкламацыі. Вучыў складаць прывітальныя дэкламацыі, у якіх услаўлялася радзіма і выказвалася вера ў лепшае будучае народа. Быў аўтарам паэтычных зборнікаў «Вертоград многоцветный», «Псалтырь рифмотворная», «Рифмологион», дэкламацыі «Метры», п’есы «Комедия о блудном сыне», трактата «Жезл правления» і інш.

3. Практыка аратарскага красамоўства ў дзейнасці К. Каліноўскага.

У другой палавіне XIX ст. далейшае развіццё практыка прамоўніцкага мастацтва атрымлівае ў творчасці **Кастуся Каліноўскага** (Канстанцін Вікенцій Сямёнавіч) (1838 – 1864 гг.) – таленавітага рэвалюцыйнага агітатара і публіцыста. Нарадзіўся ў маёнтку Мастоўляны Гродзенскага павета ў сям’і дробнай шляхты, у 1855 г. закончыў Свіслацкае павятовае вучылішча і адразу ж паступіў на юрыдычны факультэт Маскоўскага ўніверсітэта, а праз год – на камеральны факультэт Пецябургскага ўніверсітэта, па заканчэнні якога атрымаў ступень кандыдата права. Быў членам рэвалюцыйнага гуртка. Пасля вяртання на Беларусь заняўся актыўнай рэвалюцыйнай дзейнасцю, стварыў у Гродне нелегальную рэвалюцыйна-дэмакратычную арганізацыю. Узначаліў паўстанне 1863-64 гг. Пасля разгрому паўстання быў арыштаваны і пакараны смерцю ў Вільні.

К. Каліноўскі валодаў незвычайнай здольнасцю пераконваць, захапляць сваімі ідэямі і выклікаць глыбокую веру ў вольнае жыццё. Сапраўдны майстар рэвалюцыйнага прамоўніцкага мастацтва, ён пісаў на беларускай мове і распаўсюджваў пракламацыі і адозвы. З мэтай прапаганды рэвалюцыйных ідэй разам з В. Урублеўскім і Ф. Ражанскім пачаў выдаваць газету «Мужыцкая праўда», якая мела вялікі поспех у народа, таму што была напісана на «сялянскай» мове – беларускай. Артыкулы, якія Каліноўскі друкаваў у «Мужыцкай праўдзе», былі напісаны ў форме гутарак, сяброўскай размовы з чытачом як добра знаёмым і блізкім чалавекам. Публіцыстыка Каліноўскага мела экспрэсіўную, эмацыянальна афарбаваную форму. У ёй актыўна выкарыстоўваліся разнастайныя выяўленча-выразныя сродкі, тропы, рытарычныя фігуры, формы з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі, парэміялагічныя і ідыяматычныя сродкі.

4. Уклад ў развіццё прамоўніцкага мастацтва Ф. Багушэвіча.

Значны ўклад у развіццё беларускага рэвалюцыйнага прамоўніцкага мастацтва ўнёс **Францішак Багушэвіч** (1840 – 1900 гг.) – беларускі пісьменнік, пачынальнік крытычнага рэалізму ў беларускай літаратуры. Нарадзіўся ў фальварку Свіраны Віленскага павета ў сям’і дробнай шляхты. Пасля заканчэння Віленскай гімназіі паступіў на фізіка-матэматычны факультэт Пецябургскага ўніверсітэта, адкуль быў выключаны за ўдзел у студэнцкіх хваляваннях. Пасля вяртання на Беларусь настаўнічаў у Доцішках. Прымаў удзел у паўстанні 1863-64 гг., быў паранены, пераехаў на Ўкраіну. Закончыў Нежынскі юрыдычны ліцэй, пасля працаваў следчым суддзёю на Ўкраіне, адвакатам пры акруговым судзе ў Вільні. Калі пакінуў службу, перабраўся жыць у фальварак Кушляны Ашмянскага павета.

З імем Ф. Багушэвіча звязана развіццё на Беларусі судовага прамоўніцкага мастацтва. Любоў да простага народа, заклапочанасць яго лёсам, імкненне палепшыць яго становішча прымусалі Багдановіча брацца за складаныя сялянскія справы аб “супраціўленні ўладам”. Як успаміналі яго сучаснікі, Багушэвіч быў надзвычай красамоўны, яго выступленні ў судзе адрозніваліся глыбокім пранікненнем у сялянскую псіхалогію, разуменнем яго характару. Публіцыстычныя выступленні Ф.Багушэвіча ў абарону роднай мовы садзейнічалі фарміраванню нацыянальнай свядомасці.

5. Прамоўніцкае мастацтва Цёткі.

Майстрам рэвалюцыйнага прамоўніцкага мастацтва па праву лічыцца і **Цётка** (Алаіза Пашкевіч) (1876 -- 1916) – першая беларуская жанчына-пісьменніца і грамадскі дзеяч. Нарадзілася ў фальварку Пешчын Лідскага павета ў заможнай сялянскай сям’і. Закончыла Віленскую прыватную гімназію. Вучылася на вышэйшых педагагічных курсах у Пецябургу. Вярнуўшыся на Беларусь, працавала настаўніцай, а пасля фельчаркай у Нова-Вілейскай бальніцы, займалася рэвалюцыйнай дзейнасцю. Была адным з арганізатараў Беларускай сацыялістычнай грамады. Каб пазбегнуць рэпрэсій, вымушана была жыць у эміграцыі ў Польшчы, Германіі, Італіі. Нелегальна прыязджала на радзіму, удзельнічала ў выданні газет “Наша доля”, “Наша ніва”, выдавала часопіс для дзяцей і моладзі “Лучынка”. Яе выступленні на мітынгх і сходах вызначаліся рэвалюцыйнай палкасцю, пафасам і эмацыянальнасцю. Яна валодала прафесійнымі навыкамі мастацкага чытання, высокім творчым узроўнем выканальніцкага майстэрства, многа працавала над стварэннем беларускага тэатра, над арганізацыяй першых школ на беларускай мове.

У час вайны працавала сястрой міласэрнасці на фронце, пасля – фельчарам у тыфозным бараку, сама захварэла на тыфус і памерла.

Лекцыя № 5 Рыторыка ў Расіі

План

1. Аратарская дзейнасць Феафана Пракаповіча.
2. Рыторыка М.В. Ламаносава.
3. Рыторыкі XIX ст. Галіча, Давыдава, Кашанскага, Зелянецкага і інш.
4. Развіццё судовага, акадэмічнага і парламенцкага красамоўства ў Расіі ў XIX ст.

У Расіі развіццё навукі аб красамоўстве адносіцца да к. ХУП -- ХУШ ст.ст.

1. Аратарская дзейнасць Феафана Пракаповіча.

Феафан (Елісей) Пракаповіч (1677 – 1736 гг.) – выдатны дзяржаўны і царкоўны дзеяч. Ф. Пракаповіч -- палітык і гісторык, філосаф і матэматык, паэт і публіцыст, актыўны ўдзельнік і настаўнік “Вучонай дружыны Пятра I”. Нарадзіўся ў Кіеве. Вучыўся ў пачатковай школе Кіева-Брацкага манастыра, а пасля – у Кіева-Магілянскай акадэміі, працягваў вучобу за мяжой у Рыме ў езуіцкім Калегіуме св. Афанасія. У Кіеве працаваў прафесарам, пратэктарам, рэктарам Кіева-Магілянскай акадэміі, выкладаў паэзію, рыторыку, філасофію і этыку. Бліскучы аратар, Пракаповіч быў вядомым прапаведнікам, аўтарам філасофскіх, багаслоўскіх, палітычных і публіцыстычных трактатаў “Духовный регламент”, “Слово о власти и чести царской”, “Рассуждение о безбожии” і інш., павучальных “Слоў”, перакладчыкам філасофска-багаслоўскай літаратуры. Склаў трактат (звод лекцый) “О риторическом искусстве”. Абапіраўся на традыцыі антычнай рыторыкі. Звяртае асаблівую ўвагу на патрабаванні да формы і зместу прамовы, на доказнасць выкладу, аргументаванасць пасылак і вывадаў. Сістэмна апісвае асноўныя элементы красамоўства, разглядае вершаваныя памеры. Асобныя раздзелы “Рыторыкі” Пракаповіча прысвечаны аналізу жанравых разнавіднасцей выступлення: бытавога маўлення, урачыстай, забаўляльнай, эпідэйктычнай прамоў.

2. Рыторыка М.В. Ламаносава.

Станаўленне рыторыкі ў Расіі ў значнай ступені звязана з дзейнасцю **Міхаіла Васільевіча Ламаносава** (1711 -- 1765). М.В. Ламаносаў – першы рускі вучоны-прыродазнавец сусветнага значэння, мастак, гісторык, паэт, прыхільнік развіцця айчынай асветы, навукі і эканомікі, заснавальнік

малекулярна-кінетычнай тэорыі. Значны ўклад унёс Ламаносаў у развіццё граматыкі, стылістыкі і рыторыкі.

Сваю першую рыторыку “Краткое руководство к риторике на пользу любителей сладкоречия” Ламаносаў напісаў у 1743 г., калі яму было ўсяго 32 гады. У 1748 г. ён напісаў падрабязную (“пространную”) рыторыку “Краткое руководство к красноречию. Книга первая, в которой содержится риторика, показывающая общие правила обою красноречия, то есть оратории и поэзии, сочиненная в пользу любящих словесные науки”, якая мела бліскучы поспех і перавадыдалася двойчы пры жыцці аўтара і яшчэ сем разоў пазней. Гэта былі першыя друкаваныя, напісаныя на рускай мове, агульнадаступныя дапаможнікі па красамоўстве, якія сталі настольнай кнігай для многіх адукаваных чытачоў.

Змест як кароткай, так і падрабязнай рыторыкі сведчыць аб тым, што М.В. Ламаносаў быў добра знаёмы з класічнай рыторыкай, цудоўна ведаў сачыненні Арыстоцеля, Цыцэрона, Квінтыліяна і іншых аўтараў, абапіраўся на іх традыцыі. Ва ўступе да падрабязнай рыторыкі аўтар падае вядомае азначэнне красамоўства: “Красноречие есть искусство о всякой материи красно говорить и тем преклонять других к своему об одной мнению”. У гэтым азначэнні ён умела, арганічна злучыў значэнне ролі красамоўства, прынятае ў старажытнагрэчаскай рыторыцы (мастацтва пераконваць) і старажытнарымскай (мастацтва прыгожа гаварыць).

Услед за класічнай рыторыкай Ламаносаў сцвярджае неабходнасць для таго, хто жадае быць дасканалым рытарам, навучыцца ўсім навукам, а асабліва гісторыі і філасофіі. Для развіцця аратарскага майстэрства, як указвае Ламаносаў, патрабуецца пяць умоў: прыродныя здольнасці, навука, перайманне аўтараў, практыкаванні ў сачыненні, веданне іншых навук. Гэтыя разважанні, як бачна, супадаюць з поглядамі Цыцэрона на асобу аратара.

Пераклікаецца з антычнай традыцыяй і выдзяленне Ламаносавым трох тыпаў прамой і вызначэнне іх мэты: указальная прамова (мэта – пахвала або асуджэнне) , дарадчая (угавор або адгавор) і судовая (апраўданне або абвінавачванне).

У падрабязнай рыторыцы Ламаносаў выдзяляе тры асноўныя, традыцыйныя для класічнай рыторыкі, часткі, якія ўключаюць тры этапы падрыхтоўкі да выступлення: 1) Аб вынаходніцтве; 2) Аб упрыгожванні; 3) Аб размяшчэнні. Першую частку Ламаносаў прысвячае мастацтву складаць прамовы, у другой разглядае прыёмы ўпрыгожвання маўлення, у трэцяй апісвае спалучэнне частак прамовы ў адзінае цэлае. У кожнай частцы Ламаносаў падрабязна аналізуе змест адпаведнага этапа падрыхтоўкі прамовы.

Так, у першай частцы “Аб вынаходніцтве” ён гаворыць пра структуру ідэй, падзяляючы іх на простыя (тэрміны) і складзеныя (тэмы), разглядае агульныя месцы (топасы), паказвае, як развіваюцца ідэі, прыводзіць прыклады розных сілагізмаў, указвае на важнасць высокіх маральна-этычных якасцей аратара, які валодае сілай думкі, здольны прывесці важкія аргументы

ў доказ сваёй праваты і вызначаецца страснасцю, пафаснасцю і эмацыянальнасцю выступлення.

У другой частцы “Аб упрыгожванні” Ламаносаў дае азначэнне ўпрыгожвання як выяўленне вынайздзеных ідэй прыстойнымі і выбранымі выразамі, якое залежыць ад чыстаты стылю (фарміруецца ў выніку грунтоўнага ведання мовы, частага чытання добрых кніг, зносін з адукаванымі людзьмі), ад мілагучнасці маўлення (абумоўлена правільным размяшчэннем складоў з націскам, выказванняў, перыядаў і іх частак, прыёмам і эўфаніяй), ад пышнасці слова, якую надаюць яму тропы і фігуры. Ламаносаў падрабязна разглядае тропы і фігуры як асноўныя слоўныя сродкі ўпрыгожвання маўлення, распрацоўвае іх класіфікацыю і крытэрыі размежавання.

Трэцяя частка “Аб размяшчэнні” прысвечана аналізу “соединения изобретенных идей в пристойный порядок”.

Звяртае на сябе ўвагу той факт, што Ламаносаў не пераносіць механічна каноны класічнай рыторыкі на матэрыял рускай мовы, а ўмела прыстасоўвае асновы навукі аб аратарскім майстэрстве да нацыянальнай глебы роднай мовы. Ламаносаў, “бацька расійскага красамоўства”, як справядліва назваў яго Карамзін, ствараючы вучэнне аб аратарскім майстэрстве, абапіраўся на традыцыі антычнай рыторыкі, але імкнуўся надаваць гэтаму вучэнню нацыянальны характар, прымяніць яго да рускай літаратурнай мовы.

У сваёй рыторыцы Ламаносаў даў поўнае асвятленне асноўных этапаў падрыхтоўкі аратарскага выступлення, падаў сістэмнае апісанне якасцей прыгожага маўлення, разгледзеў розныя прыёмы і сродкі яго стварэння, паказаў характарыстыкі розных жанраў сучасных яму публічных выступленняў.

3. Рыторыкі XIX ст. Галіча, Давыдава, Кашанскага, Зелянецкага і інш.

У XIX ст. у Расіі адна за адной выходзяць рыторыкі розных аўтараў. **Аляксандр Іванавіч Галіч** – выкладчык філасофіі ў Пецярбургскім універсітэце, расійскай і лацінскай славеснасці ў Царскасельскім ліцэі, адзін з настаўнікаў А.С. Пушкіна. Напісаў «Теория красноречия для всех родов прозаических сочинений» (СПб., 1830), у якой красамоўства называе навукай, якая вызначае прынцыпы арганізацыі празаічных тэкстаў. Галіч распрацоўвае прынцыпы пабудовы ўзорнай прамовы, выдзяляе і апісвае асноўныя якасці дасканалы аратарскага маўлення – чыстату, правільнасць, яснасць, пэўнасць і дакладнасць, адзінства тэксту, лаканічнасць, выразнасць, мілагучнасць. Аратар павінен імкнуцца да змястоўнага, немнагаслоўнага маўлення, максімальнай сэнсавай дакладнасці і выразнасці тэксту.

Іван Іванавіч Давыдаў – вядомы рускі філолаг, акадэмік, аўтар прац па філасофіі, матэматыцы, класічных мовах. Напісаў «Чтения о словесности» (1837), у якіх разглядае як агульныя пытанні славеснасці, так і асновы арганізацыі выразных празаічных пісьмовых і вусных тэкстаў. Галоўнай якасцю выразных тэкстаў лічыць сэнсавую яснасць, дасягнуць якую

дапамагаюць глыбокія веды і разуменне аўтарам прадмета выкладу: «Всё, что мы сами ясно понимаем, можем также ясно передать другим, если только вникаем в изложение». Яснасьць і выразнасьць маўленьня павінна дапаўняцца правільнасьцю, чыстатай і дакладнасьцю. Давыдаў распрацаваў сістэму камунікатыўных якасцей узорнага аратарскага маўленьня, апісаў моўныя сродкі яго ўпрыгожвання і стварэння выяўленчай выразнасьці – фігуры слоў і фігуры думкі.

У 1844 г. былі апублікаваны “Правила высшего красноречия” **Міхаіла Міхайлавіча Спяранскага**, складзеныя на аснове прачытаных ім лекцый у Галоўнай семінарыі пры Аляксандра-Неўскім манастыры ў Пецярбургу. Неаднаразова перавыдавалася кніга “Опыт риторики”, напісаная першым рэктарам Харкаўскага ўніверсітэта акадэмікам **Іванам Сцяпанавічам Рыжскім**. У Маскоўскім універсітэце **Аляксандр Фёдаравіч Мерзлякоў** напісаў “Краткую риторику, или Правила, относящиеся ко всем родам сочинений прозаических”. Прафесар Царскасельскага ліцэя **Мікалай Фёдаравіч Кашанскі** склаў падручнікі агульнай і прыватнай рыторыкі, якія перавыдаваліся некалькі разоў. Прафесар Адэскага Рышэльёўскага ліцэя **Канстанцін Пятровіч Зелянецкі** напісаў “Исследование о риторике и ее наукообразном содержании и в отношении, какое имеет она к общей теории слова и логики”. Названыя рыторыкі працягвалі ў асноўным традыцыі класічнай рыторыкі.

4. Развіццё судовага, акадэмічнага і парламенцкага красамоўства ў Расіі ў XIX ст.

У XIX ст. У Расіі актыўна развіваецца судовае красамоўства. Гэтаму садзейнічала ўвядзенне суда прысяжных, заснаванага на прынцыпе галоснасьці і адвакатуры. Да гэтага часу адносіцца дзейнасць цэлай плеяды выдатных рускіх аратараў-юрыстаў: **Коні**, **Плявака**, **Парахаўшчыкова**, **Андрэеўскага**, **Урусава**, **Арсеньева**, юрыстаў-беларускаў **Храптовіча**, **Даніловіча**, **Каліноўскага**, **Спасовіча**, **Багушэвіча** і інш. Заснавальнікамі судовага красамоўства па праву называюць **А.Ф. Коні** і **П.С. Парахаўшчыкова**.

Анатолій Фёдаравіч Коні (1844 -- 1927) -- выдатны юрыст, судовы аратар, выкладчык, ганаровы акадэмік “изящной словесности”. У артыкуле “Советы лекторам”, выдадзеным у зборніку “Избранные произведения: В 2-х тт. Статьи и заметки. Судебные речи”, ён сфармуляваў асноўныя прыёмы аратарскага майстэрства і прапанаваў рад слушных рэкамендацый па падрыхтоўцы да выступлення. **Коні** займаўся і педагогічнай дзейнасцю. Ён загадаў кафедрай аратарскага майстэрства на аратарскім факультэце ў Інстытуце жывога слова ў Петраградзе, выкладаў практыку і тэорыю аратарскага майстэрства.

Фёдар Нікіфаравіч Плявака (1842 – 1908 гг.) – выдатны судовы аратар. Асноўны ўпор у сваіх прамовах рабіў на фактар псіхалагічнага ўздзеяння на суд прысяжных. Умеў узнавіць на судзе карціну злачынства. Яго выступленні на судзе (ён быў адвакатам) вызначаліся высокім аратарскім

майстэрствам, у іх актыўна выкарыстоўваліся моўныя выяўленча-выразныя сродкі, якія ўзмацнялі псіхалагічныя характарыстыкі ўдзельнікаў злачынства.

Пётр Сяргеевіч Парахаўшчыкоў – аўтар кнігі “Заметки на суде”, выдадзенай пад псеўданімам П.Сергеич, у якой ён разглядае змест і структуру судовай прамовы. Мэта судовага аратара – пераканаць суд, прысяжных засядацеляў у сваіх довадах. Для гэтага аратару неабходна самому перажыць тое, пра што ён гаворыць і перадаць прысяжным свой настрой. Важнай вартасцю прамовы з’яўляецца яе яснасць. Неабходна дасканала ведаць прадмет размовы, добра ведаць мову, мець багаты слоўнікавы запас, валодаць чыстатай і дакладнасцю маўлення.

Андрэеўскі Сяргей Аркадзьевіч (1847 – 1918 гг.) – лічыўся адным з бліскучых аратараў па крымінальных справах. Яго прамовы вызначаліся прастатай, яснасцю, плаўнасцю і лагічнасцю выкладу, прадуманасцю кампазіцыі, вобразнасцю. Вялікае значэнне надаваў асобе падсуднага, ствараў яго яркі псіхалагічны партрэт, падрабязна аналізаваў абставіны, у якіх ён жыве і ўмовы, пры якіх учыняў злачынства. Вядомасць яму прынесла выступленне на судзе па справе Сары Бекер у абарону Мірановіча.

Урусаў Аляксандр Іванавіч (1843 – 1900 гг.) быў вядомы і як таленавіты абаронца, і як абвінаваўца. Пспех яму прынесла ўжо першае выступленне ў судзе ў абарону Маўры Молахавай.

Аляксандраў Пётр Акімавіч (1838 – 1893 гг.) стаў вядомым пасля суда па справе ў абвінавачванні В. Засуліч у спробе забойства Пецярбургскага граданачальніка Трэпава, дзе ён абараняў В. Засуліч. Яго прамовы вызначаліся грунтоўнай папярэдняй падрыхтоўкай, скрупулёзнай прадуманасцю, апрацаванасцю, зладжанасцю ўсіх частак.

Спасовіч Уладзімір Данілавіч (1829 – 1906 гг.). Лепшай яго прамовай лічыцца выступленне на судзе па справе аб забойстве Ніны Андрэеўскай. Яго прамовы адметныя даходлівасцю, яснасцю маўлення, лагічнасцю выкладу, стрыманасцю і роўнасцю інтанацыі.

5. У XIX ст. у Расіі даволі высокага ўзроўню развіцця дасягнула акадэмічнае красамоўства. Яркімі прадстаўнікамі яго былі Мендзялееў, Ключэўскі, Ціміразеў, Боткін, Скліфасоўскі. Развіваецца парламенцкае красамоўства.

Нягледзячы на развіццё ў XIX ст. судовага, акадэмічнага і парламенцкага красамоўства, цікавасць да рыторыкі паступова страчваецца. Ужо ў канцы XIX ст. у назвах вучэбных дапаможнікаў слова рыторыка замяняецца словам славеснасць. У пачатку XX ст. рыторыка лічыцца аджыўшай навукай, яе называюць старажытным аратарскім пылам.

У савецкі перыяд рыторыка выключаецца з вучэбнага плана вузаўскай і школьнай падрыхтоўкі як буржуазная навука, якая вучыць напышліваму і знешне прыгожаму, але безмястоўнаму маўленню.

Адраджэнне рыторыкі, якое пачалося ў 60-х г. XX ст., было абумоўлена дэмакратызацыяй грамадскага жыцця. Любая лібералізацыя сацыяльнай сістэмы абумоўлівае гуманізацыю грамадства. Калі ў палітычным жыцці ўдзельнічаюць шырокія масы розных сацыяльных пластоў, павышаецца

інтарэс да індывідуума, кожны грамадзянін атрымлівае магчымасць выказаць сваю думку, і валоданне словам становіцца неабходнай умовай яго ўдзелу ў грамадскім жыцці.

Рыторыку сталі паступова ўключаць у вучэбныя планы вышэйшай і сярэдняй школы. Рыторыку нашага часу называюць новай рыторыкай або неарыторыкай. Цэнтральнай яе праблемай з'яўляецца праблема маўленчага ўздзеяння і ўзаемадзеяння.

Пытанні і заданні:

1. Як адбывалася станаўленне і развіццё тэорыі і практыкі рытарычнай дзейнасці ў Старажытнай Грэцыі?
2. Як развівалася рыторыка ў Старажытным Рыме?
3. Што характэрна для развіцця рыторыкі ў эпоху Сярэднявек і Адраджэння?
4. Як развівалася рыторыка на Беларусі?
5. Ахарактарызуйце развіццё рыторыкі ў Расіі.

Літаратура:

1. Алпатов, В.М. История лингвистических учений: учеб. пособие / В.М. Алпатов. – М.: Язык и славянские культуры, 1998. – 368 с.
2. Аннушкин, В.И. Русская риторика: исторический аспект: учеб. пособие / В.И. Аннушкин. – М.: Высшая школа, 2003. – 397 с.
3. Античные теории языка и стиля: Антология текстов: перевод / под ред. О. Фрейденберг. – СПб.: Алетейя, 1996. – 363 с.
4. Аристотель. Риторика / перевод О.П.Цыбенко, под ред. О.А. Сычева и И.В. Пешкова; Поэтика / перевод В.Г. Аппельрота, под ред. Ф.А. Петровского / Комментирующая статья В.Н. Маркова. – Аристотель. – М.: Лабиринт, 2007. – 256 с. Изд. 2, перер.
5. Булыка, А.М. Красамоўства ў Беларусі: Хрэстаматыя / А.М.Булыка, Л.М. Мінакова, А.А.Станкевіч. – Мн.: Універсітэцкае, 2002. – 181 с.
6. Вомперский, В.П. Стилистическое учение М.В. Ломоносова и теория трех стилей / В.П. Вомперский. – М., 1970. – 210 с.
7. Грановская, Л.М. Риторика / Л.М. Грановская / Бакинский славянский университет / Под общей ред. к.ф.н. В.А.Плотниковой. – М.: Азбуковник, 2004. – 218 с.
9. Граудина, Л.К. Русская риторика / Л.К. Граудина, Г. И. Кочеткова. – М.: Центрполиграф, 2001. – 668 с.
11. Ломоносов, М.В. Полн. собр. соч. – / М.В. Ломоносов. – М.; Л.: Академия наук СССР, 1952. – Т.7: Труды по филологии, 1739-1758 гг. / ред. В.В. Виноградов и др. – 996 с.
12. Мячкоўская Н. Рыторыка ў культурах заходніх і ўсходніх славян. Тэндэнцыі развіцця ў XV – ХУІ стагоддзях / Н.Б. Мячкоўская. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 35 с.
13. Ораторское искусство: Хрестоматия / Автор-сост. Н.Г. Белостоцкая. – М.: Политиздат, 1978. – 192 с.

14. Тронский, И.М. История античной литературы / И.М. Тронский. – М.: Высшая школа, 1957. – 483 с.

15. Хазагеров, Т.Г. Общая риторика: Курс лекций. Словарь риторических приёмов / Отв. ред. Е.Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 320 с.

16. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. Пер. с латинского Ф.А. Петровского и др. / Под ред. М.Л. Гаспарова / Цицерон. – М.: Наука, 1972 – 471 с.

17. Станкевіч, А.А. Рыторыка: Вучэб. Дапам. / А.А. Станкевіч. – Мінск: РІВШ, 2010. – 316 с.

СТРУКТУРА РЫТАРЫЧНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ

Лекцыя № 6

Этапы падрыхтоўкі да выступлення. Інвенцыя

План

1. Этапы падрыхтоўкі да выступлення.
2. Трыадзіная схема інвенцыі “этас-логас-пафас”. Тэма, мэта, ідэя выступлення.
3. Тыпы матэрыялу, крыніцы і крытэрыі яго падбору, спосабы падачы.
4. Знаёмства з літаратурай, план выступлення, напісанне тэксту.
5. Вывучэнне аўдыторыі. Стратэгія і тактыка прамовы.
6. Псіхалагічная падрыхтоўка да выступлення.

1. Этапы падрыхтоўкі да выступлення.

Важнейшым пытаннем рыторыкі яшчэ з часоў антычнасці з’яўляецца вывучэнне структуры рытарычнай дзейнасці, этапаў падрыхтоўкі да публічнага выступлення. Якім з’яўляецца шлях ад думкі да слова? Як фарміруецца змест выступлення і як ён атрымлівае слоўнае выражэнне? Як зрабіць выступленне цікавым, займальным, пераканальным? На гэтыя і іншыя пытанні даецца адказ у раздзелах рыторыкі, якія вывучаюць паэтапны шлях падрыхтоўкі прамовы: *інвенцыю*, *дыспазіцыю*, *элакуцыю*, *акцыю* і *меморыю*. У кожным з гэтых раздзелаў вывучаюцца рытарычныя каноны (узоры аратарскай дзейнасці).

Першыя тры этапы – *інвенцыя* (папярэдняя падрыхтоўка), *дыспазіцыя* (размяшчэнне матэрыялу), *элакуцыя* (слоўнае афармленне) на шляху ад думкі да слова складаюць асноўны прадмет кожнай з трох частак рыторыкі як навукі і практыкі аратарскага майстэрства.

Папярэдняя падрыхтоўка да выступлення, збор матэрыялу, яго размяшчэнне, пошукі разгорнутай сістэмы аргументацыі складалі давербальны этап, слоўнае афармленне – вербальны этап падрыхтоўкі.

2. Трыадзіная схема інвенцыі “этас-логас-пафас”. Тэма, мэта, ідэя выступлення.

Інвенцыя (лац. *inventio* “вынаходніцтва, адкрыццё”) – папярэдняя падрыхтоўка да выступлення, а таксама раздзел рыторыкі, які вывучае гэты

этап падрыхтоўкі. Як раздзел рыторыкі інвенцыя прадугледжвае распрацоўку праблематыкі, звязанай з прадметнай галіной выступлення.

Інвенцыя ўключае вызначэнне тэмы і асэнсаванне мэты выступлення, вывучэнне прадмета размовы, мэтанакіраванае і эфектыўнае чытанне, адбор матэрыялу, знаёмства з асноўнымі сэнсавымі мадэлямі выказвання, пошукі сістэмы разгорнутых доказаў, якія абумоўліваюць стратэгію і тактыку прамовы, запіс прачытанага, напісанне тэксту выступлення, вывучэнне аўдыторыі, псіхалагічную падрыхтоўку.

Галоўнае правіла інвенцыі – знайсці, *што* сказаць.

Як адзначае адзін з тэарэтыкаў красамоўства Кожын Я.А., “аратарскае выступленне – гэта не сума матэрыялаў, сабраных з розных крыніц, а арыгінальны, народжаны ў творчых муках, твор”.

Важнейшай перадумовай поспеху выступлення, яго эфектыўнасці і дзейнасці класічная рыторыка лічыла трыадзінную схему інвенцыі *этас*, *логас*, *пафас* як спосабы ўзаемадзеяння з аўдыторыяй.

Этас (грэч. *ethos* “звычай, прывычка”) – адна з частак інвенцыі – прадугледжвае такія маральна-этычныя асобасныя якасці аратара, як сціпласць, добразычлівасць, абаяльнасць, артыстызм, шчырасць, аб’ектыўнасць, упэўненасць, сур’ёзнасць, якія дазваляюць яму ўстанавіць кантакт з аўдыторыяй. Аратар павінен паважаць сваіх слухачоў.

Сакрат адзначаў, што “мы слухаем не мову, а *чалавека*, які гаворыць”. Таму Квінтыліян справядліва сцвярджаў: “Калі хочаш стаць добрым аратарам, стань спачатку добрым чалавекам”.

“Российская риторика” 1824 года выдання змяшчала раздзел “О нравах”, у якім сцвярджалася, што аратар “необходимо должен иметь нравы добрые и склонности честные. Слово не меньше должно быть вывескою его добродетели, как и просвещения”.

Этас, такім чынам, дапамагае аратару выклікаць сімпатыю і давер слухачоў сваёй мараллю, што важна для рэалізацыі рытарычнага прынцыпу блізкасці да слухача. У якасці першай умовы поспеху выступлення Арыстоцель, як вядома, раіў аратару: “Гавары праўдзіва”.

Усе вялікія аратары былі людзьмі надзвычай моцнай жыццёвай сілы і энергіі, высокамаральнымі і працалюбівымі. Г.У. Бічар сказаў пра гэта так: “Недапушчальна, каб аратарам стаў прахадзімец. Чалавек, які стане аратарам, павінен мець што сказаць.. Яму павінны быць уласцівы добразычлівасць і спачуванне, якія зліваюць яго з аўдыторыяй і робяць яе часцінкай. Ён уздзейнічае на слухачоў так, што яго ўсмешка албіваецца на іх тварах, яны плачуць яго слязьмі, і біццё яго сэрца адгукаецца ў грудзях усіх прысутных”.

Логас (грэч. *logos* “слова, доказ”) звязвае думку і слова, патрабуе паказаць аўдыторыі важкія доказы сваёй праваты, дапамагае аратару пераканаць слухачоў сілай сваіх аргументаў.

Асабліва важны гэты аспект для інфармуючага дыскурсу (тыпу лекцыі, даклада, навуковага паведамлення і да т.п.), які вызначаецца інфармацыйнай насычанасцю, лагічнасцю, паслядоўнасцю, дакладнасцю і абгрунтаванасцю выкладу, глыбокай аргументаванасцю і мае пазнавальнае

значэнне. У якасці другой умовы поспеху аратара Арыстоцель адзначаў: “Гавары ясна”. Дакладнае ўсведамленне зместу выражаемых паняццяў, лагічных сувязей паміж імі садзейнічае яснасці і дакладнасці выкладу. Як слушна заўважыў Буало : “Хто ясна мысліць, той ясна выкладае”.

Пафас (грэч. *pathos* “хваляванне, моцнае пачуццё, афект”) патрабуе ад аратара паказаць сваю неабыхавасць да тэмы паведамлення, выявіць зацікаўленасць яго зместам, выказаць эмацыянальныя адносіны да выступлення.

Як адзначаў М. Спяранскі, “основание красноречия суть страсти. Сильное чувство и живое воображение для оратора необходимы совершенно”. Сугучна з гэтай думкай і выказванне Д’Аламбера: “Красноречие – дар потрясать души, переливать в них свои страсти и сообщать им образ понятий”.

Пафас дапамагае аратару крануць аўдыторыю сваім пачуццём і садзейнічае устанавленню з ёю кантакту, дазваляе рэалізаваць рытарычны прынып эмацыянальнасці выступлення.

“Правільнае выступленне аратара можна апісаць словамі: упэўненае і разам з тым сціплае, захопленое і разам з тым стрыманае” [3, с .187].

Этас, пафас і логас павінны быць узаемазвязаны і падпарадкаваны адной мэце – уздзеяння на аўдыторыю, адзін з гэтых спосабаў уздзеяння павінен быць дамінуючым, іх выбар залежыць ад характару аўдыторыі (у маладзёжнай аўдыторыі ўзмацняецца этас і пафас, а ў паважнай, сталай аўдыторыі – логас).

Поспех публічнага выступлення, яго эфектыўнасць у многім залежыць ад прадуманай глыбокай *папярэдняй падрыхтоўкі*, якая ўключае некалькі этапаў.

Важным аспектам інвенцыі з’яўляецца выбар тэмы і асэнсаванне мэты выступлення.

Тэма (грэч. *thema* “тэма, прадмет”) – прадмет выступлення, які аб’ядноўвае пэўнае кола пытанняў і праблем. Тэма павінна адлюстроўваць змест выступлення, быць актуальнай, выкліканай патрэбамі жыцця, цікавай для слухачоў, ясна, дакладна, і, па магчымасці, сцісла сфармуляванай. Як адзначаў Е.А. Адамаў, “добры аратар умее знайсці новае ў старым, цікавае ў звычайным і жыццёва важнае ва ўсім”.

Пры вызначэнні тэмы неабходна пазбягаць шматслоўных, недакладных або празмерна агульных фармуліровак.

Трэба выбіраць тэму, звязаную з вашым асабістым вопытам, цікавую для вас і вашых слухачоў. Успомнім трэцяе правіла дасягнення поспеху выступлення, сфармуляванае Арыстоцелем: “Гавары тое, што важна”. Большы поспех маюць тэмы, у якіх асвятляюцца розныя пункты гледжання, магчыма палеміка, выказванне розных меркаванняў. Больш складанай лічыцца распрацоўка выступлення на агульную тэму, чым на спецыяльную.

Пры інвенцыі неабходна суадносіць пазамоўны змест і моўнае выражэнне, – форму і змест, – *што* будзе сказана ў выступленні і *як* гэта будзе сказана. Тэма вызначае змест тэксту, а змест раскрывае тэму. Тэма ў

сваю чаргу арганічна звязана з *ідэяй*, якая вызначае мэту выступлення. Калі тэма адказвае на пытанне: пра што паведамленне?, то ідэя дапамагае зразумець: дзеля чаго выступленне, якая яго мэта? Пры папярэдняй падрыхтоўцы да выступлення важна дакладна ўсведамляць яго *мэту*: растлумачыць што-н., апісаць, проста расказаць або прымусіць слухачоў змяніць сваё меркаванне або пераканаць іх у чымсьці. Карысна перад пачаткам падрыхтоўкі пісьмова аформіць, запісаць мэту выступлення.

Тэма лічыцца раскрытай, калі ў выступленні пададзены адказы на ўсе пастаўленыя пытанні, прапануецца важнейшы матэрыял, прыводзіцца дастатковая колькасць фактаў у пацвярджэнне канцэпцыі аўтара.

3. Тыпы матэрыялу, крыніцы і крытэрыі яго падбору, спосабы падачы.

Пры папярэдняй падрыхтоўцы да выступлення важна ведаць асноўныя *тыпы матэрыялу, крыніцы і крытэрыі яго падбору, спосабы падачы.*

Для раскрыцця выбранай тэмы інфармацыя (сабраны матэрыял) павінна быць дастатковай, канкрэтнай, прадметнай, упарадкаванай, сістэматызаванай і адпавядаць патрабаванням слухачоў

Класічная рыторыка адзначала тры тыпы матэрыялу: 1) эмпірычны, 2) энцыклапедычны, 3) кампаратыўны [2, с. 49]. *Эмпірычны матэрыял* абапіраецца на дадзеныя, здабытыя самім аўтарам, якія з'яўляюцца вынікам яго самастойнай работы, непасрэднага вывучэння пэўнай праблемы ў працэсе асабістага даследавання. Гэта арыгінальны ўклад аўтара ў распрацоўку тэмы на аснове асабістага вопыту.

Энцыклапедычны матэрыял з'яўляецца дапаможным, ён выбіраецца з розных крыніц: даведнікаў, энцыклапедый, слоўнікаў, навуковай і навукова-папулярнай літаратуры, афіцыйных дакументаў. Дадатковай крыніцай інфармацыі з'яўляюцца мастацкая літаратура, публіцыстыка, сродкі масавай інфармацыі. Зварот да энцыклапедычнага матэрыялу паказвае аб'ектыўны фон, які адлюстроўвае актуальны стан распрацоўкі пытання і надае выбраным фактам навуковую, гістарычную і культурную перспектыву.

Кампаратыўны матэрыял дазваляе суаднесці эмпірычныя і энцыклапедычныя звесткі. Ён паказвае, наколькі эмпірычны матэрыял, сабраны асабіста аўтарам паведамлення, адпавядае энцыклапедычнаму, агульнапрынятаму, дапамагае выказаць сваё меркаванне, выразіць свае адносіны да прадмета паведамлення, адстаяць свой пункт гледжання, падмацаваць свае вывады спасылкамі на вядомыя аўтарытэты.

Як адзначаецца ў навуковай літаратуры, гэтым тром тыпам матэрыялу адпавядаюць тры этапы яго сістэматызацыі: фазы арыентацыі, выбару і пагрузэння. Фаза арыентацыі суадносіцца з эмпірычным матэрыялам. Яна фарміруе агульнае ўяўленне аб змесце выступлення.

Фаза выбару – этап абмежавання інфармацыі канкрэтнымі задачамі і месцам паведамлення, мэта якога -- размежаванне галоўнага і другараднага, істотнага і неістотнага, старога і новага, вядомага і невядомага і г.д. Фаза выбару звязана з выкарыстаннем як эмпірычнага, так і энцыклапедычнага матэрыялу.

Заклучны этап папярэдняй падрыхтоўкі – фаза пагружэння, звязаная з карпаратыўным матэрыялам. Яна выяўляе, наколькі ўласныя назіранні аўтара адпавядаюць агульнапрынятым звесткам, ці падмацоўваюцца яны фонавымі ведамі, ці не пярэчаць вядомым фактам.

У класічнай рыторыцы пры разглядзе праблем інвенцыі, акрамя тыпаў матэрыялу і этапаў яго сістэматызацыі, вызначаліся таксама агульныя спосабы падачы матэрыялу, абумоўленыя намерам гаворачага: пазітыўны, негатыўны, нейтральны спосабы. Пазітыўны спосаб падачы матэрыялу меў на мэце выклікаць у слухачоў сімпатыю або спачуванне, негатыўны павінен быў прывесці слухачоў да абурэння, рэзкага асуджэння апісваемых фактаў, нейтральны – падаць канструктыўную, аналітычную інфармацыю, давесці яе да ведама. Кіруемы пэўным намерам, выкарыстоўваючы адпаведную тактыку ўздзеяння на слухачоў, аратар мог прадставіць свой матэрыял у аспекце адабрэння, асуджэння або нейтральна.

Асноўныя крытэрыі адбору матэрыялаў – рэгламент выступлення, даступнасць і навізна. Пры падборы доказнага і ілюстрацыйнага матэрыялу неабходна захоўваць іх “узважанасць”, планаваць плаўныя пераходы ад абстрактнага да канкрэтнага аналізу, сачыць за роўнымі прапорцыямі пазітыўных і негатыўных фактаў.

4. Знаёмства з літаратурай, план выступлення, напісанне тэксту.

Распрацоўка выбранай тэмы пачынаецца з вызначэння *агульнага папярэдняга плана выступлення*, які складаецца з 3-4 пытанняў, знаёмства з бібліяграфіяй, вывучэння літаратуры (як агульнай, так і спецыяльнай і дадатковай).

Знаёмства з літаратурай мае некалькі этапаў: чытанне-адбор (прагляд кніг з мэтай выяўлення неабходнай літаратуры і складання бібліяграфічнага спіса); чытанне-азнаямленне (вызначэнне неабходнага для напісання выступлення матэрыялу); чытанне-вывучэнне (канспектаванне матэрыялу, выпіскі інфармацыі з кніг).

Пры знаёмстве з літаратурай неабходна рабіць запісы. Па форме гэта могуць быць канспект, выпіскі, цытаты. Вядомы рускі вучоны Дз.І. Мянделееў сказаў: “Знойдзеная, але не запісаная думка – знойдзены і згублены скарб”. Канспектаванне мае наступныя разнавіднасці: даслоўнае канспектаванне – перапісванне зместу слова ў слова; свабоднае – пераказ зместу кнігі сваімі словамі; творчае – калі змест прачытанай кнігі дапаўняецца і развіваецца думкамі лектара, падагульняецца ім.

Робячы запісы, неабходна ўказваць сваё меркаванне на прадмет сказанага іншымі. Лічбы, цытаты, даведкі і г.д. лепш запісваць на карткі, пры гэтым абавязкова ўказваць іх крыніцу. Усе факты павінны быць даставернымі і правяранымі.

Пасля гэтага рэкамендуецца скласці *падрабязны, дэталізаваны план* выступлення і напісаць яго тэкст. Найбольш распаўсюджаным тыпам з’яўляецца шматузроўневы план: 1 / 1.1 / 1.1.1 / 1.1.1.1 / 1.2 / 1.2.1 / 1.2.1.1 і г.д. Калі канспект вызначае, *што* сказаць, і ўяўляе як бы агульны стратэгічны намер аратара, то план з’яўляецца спалучэннем прыёмаў, якія маюць на мэце

тактычную задачу – як сказаць, як найлепшым чынам данесці змест выступлення да слухача, як выклікаць іх пажаданую рэакцыю [2, с. 53].

Ці варта пісаць поўны *тэкст выступлення*? На гэта пытанне існуюць розныя адказы. Цыцэрон у свой час гаварыў: “Неабходна як мага больш пісаць”. Квінтыліян з ім пагаджаўся: “Толькі з дапамогай пісання можна дасягнуць лёгкасці маўлення”. Пётр I забараняў зачытваць тэкст, патрабаваў гаварыць сваімі словамі: “дабы дурь кожнаго была видна”. У Францыі ў час буржуазнай рэвалюцыі ХУШ ст. для выступлення абавязкова трэба было рыхтаваць тэкст і зачытваць яго. Выступаць без тэксту, гаварыць сваімі словамі лічылася непрыстойным.

Пісаць поўны тэкст для таго, каб пасля зачытаць яго ў час выступлення, вядома, немэтазгодна. Але напісанне тэксту дазваляе прадумаць у цэлым і ў дэталях змест выступлення, паслядоўнасць і сістэмнасць выкладу. Напісаны тэкст можна праверыць, выправіць, абмеркаваць з кім-небудзь, перачытаць, каб лепш запомніць. Загадзя падрыхтаваны тэкст дысцыплінуе аратара, надае яму ўпэўненасць і эканоміць час на падрыхтоўку да наступных выступленняў.

5. Вывучэнне аўдыторыі. Стратэгія і тактыка прамовы.

Класічная рыторыка лічыла, што прамова складаецца з трох элементаў: з самога аратара; з прадмета, пра які ідзе размова; з асобы, да якой ён звяртаецца. Як азначаў Мішэль Мантэнь, “слова належыць напалову таму, хто гаворыць, і напалову таму, хто слухае”. Значнасць і эфектыўнасць прамовы можна праверыць толькі ў працэсе выступлення перад канкрэтнай аўдыторыяй. Пospех аратара ў многім залежыць ад уважлівага вывучэння ім *вобраза аўдыторыі*. Таму пры падрыхтоўцы да выступлення рэкамендуецца ўважліва ацаніць сітуацыю зносін: вызначыць характар і склад слухачоў, іх сацыяльную прыналежнасць, узрост, ступень падрыхтаванасці, колькасць, намер, настрой, фізічны стан, адносіны да выступлення. Неабходна таксама ўлічваць час свайго выступлення і яго чарговасць (пасля каго вы выступаеце). “Каб дайсці да сэрца слухачоў, неабходна выйсці з футляра сваіх уяўленняў і зірнуць на тэму вачыма аўдыторыі” [Р.Хоф].

Ёсць розныя крытэрыі ацэнкі аўдыторыі. Дэмаграфічная характарыстыка аўдыторыі дазволіць выявіць пол, узрост, адукацыю, прафесію, род заняткаў, культурны ўзровень, нацыянальнасць і такім чынам скласці калектыўны “партрэт” аўдыторыі. Змест выступлення павінен адпавядаць узроўню ведаў, адукацыі і ступені падрыхтаванасці слухачоў. Ллойд Джордж, як сведчаць яго сучаснікі, у парламенце гаварыў палымяна і дыялектычна, на вучоным сходзе – навукова, перад народамі – асабліва наглядна, дасціпна і грубавата.

Неабходна ўлічваць і матыў, якім кіраваліся слухачы, прыйшоўшы на выступленне – *інтэлектуальны* (жаданне атрымаць інфармацыю), *маральны* (адказ на запрашэнне, абавязковасць), *этычны* (імкненне атрымаць задавальненне).

Так, складанай лічыцца маладзёжная аўдыторыя, для яе найбольш эфектыўнай з’яўляецца эмацыянальная прамова. Чым большая колькасць

слухачоў, тым цяжэй выступаць перад імі. Таму рэкамендуецца перад вялікай аўдыторыяй спрашчаць стыль выступлення (за выключэннем спецыяльных дакладаў) і ўзмацняць нагляднасць і вобразнасць.

Перад выступленнем мэтазгодна папярэдне азнаёміцца з памяшканнем, у якім адбудзецца выступленне: вызначыць яго форму, плошчу, ступень асвятлення, характар акустыкі. Невялікую колькасць слухачоў лепш сабраць у малой аўдыторыі, не пажадана карыстацца трыбунай і мікрафонам. Калі аўдыторыя вялікая, лепш выступаць на трыбуне, каб трымаць у полі зроку ўсю залу і карыстацца мікрафонам. Пры няпоўнай аўдыторыі нельга выказваць прысутным сваё незавальненне дрэнным наведваннем слухачоў : “Ніколі не дакарайце прысутных за адсутных” [Науман].

Памяшканне, у якім адбудзецца выступленне, павінна быць добра праветраным і мець добрае асвятленне. Усе слухачы павінны бачыць аратара, сачыць за выразам яго твару. Асветленым павінен быць і тэкст выступлення. Свае запісы лепш за ўсё трымаць на кафедры. Калі ў аўдыторыі адсутнічае кафедра, яе можна замяніць чым-небудзь, каб трымаць канспект на вышыні, зручнай для чытання. У іншым выпадку прыдзецца трымаць лісты запісаў перад сабою.

Прадугледжвайце таксама асаблівасці акустыкі памяшкання. Так, у вялікім памяшканні гук можа паглынацца (у такім выпадку неабходна выразна артыкуляваць гукі, не глынаць канчаткі) або стварацца рэха (тады трэба замаруджваць тэмп, не спяшацца). Калі магчыма, то лепш не карыстацца мікрафонам, паколькі ён скажае гук і паслабляе ўздзеянне прамовы. Калі ж без мікрафона нельга абыйсціся, то карыстайцеся ім правільна: інтэрвал да яго павінен быць не менш 20-30 см, нельга гаварыць у мікрафон вельмі гучна, паколькі гэта стварае непрыемны для слухачоў рэзананс.

Пэўнае значэнне для эфектыўнасці выступлення мае яго час. У вячэрні час слухачы больш стомленыя, таму выступленне павінна быць больш займальным і цікавым.

Пры вывучэнні вобраза аўдыторыі неабходна ўлічваць таксама яе псіхалагічны стан, эматыўную характарыстыку – тыпы адносін слухачоў да прадмета размовы і да асобы аратара.

Ёсць тры асноўныя мадэлі аўдыторыі:

-- *канструктыўная* -- аднадумцы, якія згаджаюцца з аратарам; узаемаадносіны з такой аўдыторыяй характарызуюцца ўзаемаразуменнем, імкненнем шукаць і знайсці вырашэнне дадзенай праблемы, мэтай выступлення з’яўляецца ўмацаванне пазіцыі аратара;

-- *канфліктная* -- праціўнікі, якія не прымаюць ідэй прамоўцы; у адносінах з такой аўдыторыяй адсутнічае ўзаемаразуменне, і ў выніку – псіхалагічная несумяшчальнасць; мэтай выступлення – “раскалоць” аўдыторыю і схіліць частку яе да кампрамісу;

-- *пасіўная* -- слухачы, у якіх няма асабістай думкі, яны згаджаюцца з довадамі любога аратара і пойдучь за тым, хто зможа іх пераканаць,; мэтай

выступлення ў такой аўдыторыі – зацікавіць прысутных, схіліць іх на свой бок.

Поспех выступлення ў значнай ступені залежыць ад правільна вызначанай *стратэгіі і тактыкі*. Стратэгія прамовы – вызначэнне галоўнай мэты выступлення, асэнсаванне усіх спосабаў і сродкаў пераканання. Гэта сукупнасць падыходаў і метадаў будучага выступлення. Яна павінна быць канструктыўнай.

Тактыка прамовы -- выбар спосабаў зносін з аўдыторыяй, найбольш мэтазгодных з пункту погляду рэалізацыі канструктыўнай стратэгіі прамовы. Іншымі словамі, гэта набор канкрэтных сродкаў для рэалізацыі выбранай стратэгіі.

6. Псіхалагічная падрыхтоўка да выступлення.

Важным этапам папярэдняй падрыхтоўкі да выступлення з’яўляецца *псіхалагічная падрыхтоўка*. Аратар павінен навучыцца валодаць сабой, кіраваць сваімі думкамі, пачуццямі, настроем. Як сцвярджалі старажытныя рымляне, “самая вялікая ўлада – улада над сабой”. Празмернае хваляванне перад і ў час выступлення называецца аратарскай ліхаманкай. Прычынай стартавай ліхаманкі з’яўляецца недастатковая ўпэўненасць аратара ў сваіх сілах. Таму раяць “не баяцца нічога, акрамя самога страху”.

Пачуццё страху перад аўдыторыяй, адчуванне няўпэўненасці можна пазбегнуць, калі грунтоўна рыхтавацца да выступлення. Красамоўства патрабуе падрыхтоўкі. Для добрага выступлення неабходна веданне прадмета, мэтанакіраванасць і ўменне. Калі вы засвоіце тэму настолькі, што зможаце ў любы момант перадаць яе змест, то, апынуўшыся перад слухачамі, вы з лёгкасцю ўспомніце і думкі, і словы. А. Ф. Коні адзначаў, што ступень хвалявання знаходзіцца ў прамой залежнасці ад ступені падрыхтаванасці да выступлення. Чым больш часу затрачана на падрыхтоўку, тым менш хвалявання ў час выступлення.

Неабходна таксама часцей выступаць, набываць вопыт, паколькі найлепшы сродак супраць збянтэжанасці і страху – частая практыка публічных выступленняў. Важна не абвастраць увагу на былых няўдачах, развіваць пачуццё ўпэўненасці ў сваіх сілах, для пачатку хаця б прыміце ўпэўнены выгляд перад аўдыторыяй.

Перад пачаткам выступлення неабходна зняць напружанне – адпачыць, расслабіцца. Ежа павінна быць умеранай. Перад выхадам да слухачоў для заспакаення можна зрабіць дваццаць глыбокіх удыхаў.

У час выступлення неабходна сканцэнтраваць увагу на яго месце, не спяшацца, рабіць паўзы і энергічна вымаўляць фразы. Страх можна пераадолюваць дзеяннем.

Важна таксама быць самім сабою, не пераймаць чыноўці манеру выступлення, а развіваць сваю, індывідуальную. Трэба выпрацоўваць натуральную манеру трымацца перад слухачамі (як трымае сябе акцёр у час прадстаўлення), такая манера выпрацоўваецца ў выніку трэніроўкі і практыкі. Аратар павінен авалодаць уменнем стварыць добразычлівую

атмасферу і ў той жа час дзелавую атмасферу, быць сціплым і адначасова натхнёным і перакананым у сваёй справе.

Пэўнае значэнне мае і знешні выгляд аратара. Ён павінен быць бадзёрым, свежым, сабраным і напружаным, не выглядаць стомленым і заклапочаным. Яго знешні выгляд, прычоска, адзенне павінны адпавядаць патрабаванням слухачоў і сітуацыі зносін, не выдзяляцца сваёй экстравагантнасцю, шматкаляровасцю, стракатасцю або неахайнасцю.

Калі ў працэсе выступлення адбыўся збой, не зацыклівайцеся на гэтым, паўтарыце іншымі словамі толькі што сказанае, каб успомніць наступнае. Калі вы заблыталіся, можна пачаць фразу спачатку або перайсці да новага пытання, а пасля, успомніўшы, вярнуцца і дапоўніць сказанае.

Пытанні і заданні:

1. Калі і дзе ўзнікла рыторыка?
2. Як змяняўся змест паняцця “рыторыка” у розныя перыяды яе развіцця? Як развівалася рыторыка?
3. У чым грамадскае значэнне рыторыкі як тэорыі і практыкі красамоўства?
4. Што ўключае ў сябе структура рытарычнай дзейнасці?
5. Што такое інвенцыя? Які яе змест?
6. Дайце азначэнне паняццям этас-логас-пафас.
7. Назавіце рэкамендацыі, што прадстаўляюцца да выбару тэмы выступлення.
8. Якія асноўныя крыніцы і крытэрыі падбору матэрыялу да выступлення?
9. Назавіце асноўныя тыпы матэрыялу, этапы яго сістэматызацыі і спосабы падачы інфармацыі.
10. Якой павінна быць стратэгія і тактыка выступлення? Назавіце асноўныя мадэлі аўдыторыі.
11. Якое значэнне мае псіхалагічная падрыхтоўка да выступлення?

Літаратура:

1. Грановская, Л.М. Риторика. Под общ. ред. В.А. Плотниковой / Л.М. Грановская. – М.: Азбуковник, 2004. – 218 с.
2. Клюев, Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учебное пособие для вузов / Е.В. Клюев – М.: «Изд.-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
3. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Х. Леммерман. – М.: ООО «Изд.-во «Уникум Пресс», 2002. – 336 с.
4. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово: Учеб. пособие / А.К. Михальская – М.: Просвещение, 1996. – 416 с.
5. Подобед, А.С. Практическая риторика: Учебное пособие / А.С. Подобед – Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.
6. Хазагеров, Т.Г. Общая риторика: Курс лекций. Словарь риторических приёмов / Отв. ред. Е.Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 320 с.
7. Станкевіч, А.А. Рыторыка: Вучэб. Дапам. / А.А. Станкевіч. – Мінск: РІВШ, 2010. – 316 с.

Лекцыя № 7

Топіка

План

1. Паняцце “топас”. Сэнсавыя мадэлі выказвання.
2. СМ “род-від”.
3. СМ “азначэнне”, “уласцівасць”, “супастаўленне”.
4. СМ “цэлае-частка”.
5. СМ “супастаўленне”.
6. СМ “прычына-вынік”, “абставіны”.
7. СМ “прыклад”, “сведчанне”.

1. Паняцце “топас”. Сэнсавыя мадэлі выказвання.

У эпоху антычнасці назіранні над структурай выступлення прывялі да стварэння вялікай колькасці падобных агульных схем, найбольш ужывальных у маўленні. Яны атрымалі назву топасы (ад грэч. *koinoi topos*, лац. *loci communes* ‘агульнае месца’).

Топас – сэнсавая мадэль (СМ) выказвання, агульнае месца, агульнае разважанне, па якім можа стварацца любое выступленне. Пры папярэдняй падрыхтоўцы да выступлення абавязкова вызначаецца агульная сэнсавая структура прамовы, якую ствараюць топасы.

Тэхніку топаса вызначае ўменне задаваць пытанні. Топіка ў антычнасці разглядалася як мастацтва правільна пастаўленых пытанняў, якія вызначаюць межы маўленчай сітуацыі і прадмета разважання. Класічная рыторыка прапанавала наступную схему апісання падзеі (прадмета): што гэта за падзея, дзе адбылася падзея, калі адбылася падзея, як адбылася падзея, чаму адбылася падзея – *што, дзе, калі, як, чаму?* Такая схема размяшчэння топасаў дапамагала асвятліць усе істотныя моманты пры разважанні. Такія схемы завучваліся напамяць: *quis – quid – ubi – quibus auxiliis – cur – quomodo – quando?* / хто – што – дзе – чым – навошта – як – калі? Пазней з’явіліся разнастайныя наглядныя схемы, напр., вядомае “кола пытанняў”.

Сістэма топасаў атрымала назву топіка. *Топіка* адлюстроўвае агульныя законы мысленчай дзейнасці чалавека. Топікай называюць сукупнасць топасаў, сэнсавых мадэлей і спосабы іх выкарыстання на этапе падрыхтоўкі да выступлення.

Як сістэма агульных сэнсавых мадэлей топіка дазваляе хутка развіць думку, распрацаваць (размножыць) ідэі, падабраць неабходныя аргументы для доказу асноўных тэзісаў выступлення.

Арыстоцель апісаў 38 топасаў, авалодванне якімі, на яго погляд, неабходна для развіцця майстэрства аргументацыі, Цыцэрон выдзеліў 16 асноўных топасаў як віды доказу, Ламаносаў – 16 сэнсавых мадэлей як спосаб “размножыць” ідэі, Кашанскі – 24 топасы.

2. СМ “род-від”.

Важнейшай СМ з’яўляецца топас “род і від”, з якога пачынаецца любое выступленне.

СМ “род – від” прадугледжвае апісанне агульнага і прыватнага, радавога і відавочнага паняццяў прадмета размовы. Гэма СМ адлюстроўвае агульныя законы мыслення чалавека.

Ужываецца найчасцей у разважаннях і апісаннях:

Барс – драпежная жывёла атраду млекакормячых сямейства кашачых з пушыстай поўсцю дымчата-шэрага колеру і вялікімі нясна-акрэсленымі або чорнымі плямамі, раскіданымі па ўсім целе і хвасце. [БелСЭ].

Права – сістэма ўстаноўленых або санкцыянаваных і забяспечаных дзяржавай агульнаабавязковых норм (правіл) паводзін, якія выражаюць дзяржаўную, абумоўленую эканамічнымі ладам грамадства, волю народа [БелСЭ].

Ёсць на свеце гарады, якія з самага пачатку, радасна і балюча раяць тваё сэрца. Або, калі выславіцца іначэй, заражаюць тваю душу вечнаю тугою на сабе. І не толькі тваю душу. Усякую.

Прага – адзін з такіх гарадоў. Я думаю аб ёй, як многія і многія тысячы людзей васемсот... чатырыста... сто год назад... зараз. [Ул. Караткевіч].

Ёсць у кожнага паэта, апрача агульных, некалькі слоў выбраных, слоў улюбёных, слоў, якім ён аддае перавагу, якім застаецца верным на працягу ўсяго творчага шляху.

Ёсць такія словы, такія выбраныя слоўнікі і ў Максіма Танка. Амаль не задумваючыся, называю першыя з гэтых слоў: дарога, песня... [А.Вярцінскі].

3. СМ “азначэнне”, “уласцінасць”, “супастаўленне”.

СМ “азначэнне” з’яўляецца важнейшай структурнай часткай прамовы, надае разважанню яснасць і дакладнасць, робіць выклад паслядоўным і лагічным. Азначэнне падаецца звычайна пасля ўступу, садзейнічае вызначэнню прадмета размовы і звязана з СМ “род – від”, паколькі часта робіцца праз вызначэнне гіпера-гіпанімічных адносін паміж апісваемымі паняццямі.

“Часціны мовы – гэта лексіка-граматычныя класы слоў, якія характарызуюцца адзінствам абагуленага значэння, агульнасцю граматычных катэгорый, пэўнай сістэмай форм, асаблівасцямі ў спалучальнасці з іншымі словамі, асноўнымі сінтаксічнымі функцыямі і спосабамі словаўтварэння [Беларуская граматыка].

Арыёза – сольны вакальны эпізод параўнальна невялікага памеру, разамкнёнай будовы ў оперы або кантаце [ЭЛіМ].

Глобус – мадэль зямнога шара, якая адлюстроўвае ўсю зямную паверхню і адначасова перадае геаметрычнае падабенства контураў, суадносіны плошчаў, адзіны маштаб па ўсіх напрамках [БелСЭ].

У сістэматыцы жывёльнага свету Арыстоцель падаў наступнае азначэнне чалавека: “Чалавек – двуногае без пер’яў”. К. Лінней вызначыў так: “Чалавек – сацыяльная жывёла”, Кашанскі ў “Агульнай рыторыцы” пісаў: “Чалавек – гэта жывёла (бліжэйшы род), надзеленая розумам, словам і бессмяротнай душою (відавья адрозненні)”.

Выдзяляюць таксама *рытарычнае азначэнне*, якое носіць экспрэсіўны характар, мае нярэдка метафарычны сэнс і ў некаторых выпадках набліжаецца да каламбураў:

“Жыццё ёсць сон” [Кальдэрэн].

“Розум – цар неба і зямлі” [Сакрат].

“Мудрасць – родная маці шчасця” [Сафокл].

“Смерць – заспакаенне ад пакут і няшчасцяў” [Цыцэрон].

“Надзея – гэта самае салодкае няшчасце” [Лац. прык.].

СМ “уласцівасць” – неад’емны элемент структуры тэксту, які садзейнічае ўзмацненню выразнасці выказвання. Гэта важнейшыя прыметы, адзнакі прадмета, адметныя якасці, яго істотныя функцыі, характэрныя дзеянні. Уменне вызначыць характэрнае, выдзеліць асаблівае, убачыць адметнае пры апісанні прадмета з’яўляецца адзнакай сапраўднага красамоўства:

Свежая па тэматыцы, заўсёды глыбокая па думцы, наватарская па форме і зместу, суровая і пяшчотная, праўдзівая і шчодрая аптымістычная паэзія Паўло Тычыны зрабіла на мяне і маё пакаленне незвычайнае ўражанне, па-сапраўднаму кранула нашы сэрцы [П.Панчанка].

Чэрвень пышна красаваў на палях. Зелыніна ажно шумела ў росце і на палетках, і на ўзмежках, і на паплавах, і на імшарынах. Кожная былінка ўпарта цягнулася да сонца. Ясным днём палі пераліваліся квеценню лугавінак, шыза-сінімі хвалямі жыта, што адкаласавала ўжо і вось-вось закрасуе, смарагдавымі колерамі лёну і ячменю і нібы млелі ў пяшчоце; духмяная парнасць узнімалася ад іх, лёгкай смугой калыхалася-дрыжала над зялёным морам [Т.Хадкевіч].

Пінск – адзін з самых улюбёных маіх гарадоў...

Усё гэта, што вакол – Прыпяць і Піна, лясы ласкавыя, паплавы мокрыя, дрэвы раскідзістыя, пчаліныя свепеты на векавых дзічках, няяркае палескае неба, -- усё гэта было, мабыць, такім самым, як у часы Ўладзіміра, што, паводле падання, заснаваў горад [Ул.Караткевіч].

4. СМ “цэлае-частка”.

СМ “цэлае – частка” ужываецца звычайна пасля азначэння і адпавядае ўніверсальнаму механізму думкі – аналізу і сінтэзу. Пры выкарыстанні гэтай СМ ход думкі наступны: цэлае → часткі → цэлае. Пры гэтым прадмет размовы разглядаецца як састаўная частка пэўнага цэлага і як цэлае, якое таксама ўтрымлівае ў сабе асобныя часткі, элементы. Неабходна ўлічваць,

што выдзяляюцца толькі функцыянальна значныя, істотныя часткі прадмета і адначасова адметныя, якія адрозніваюць яго ад іншых прадметаў:

Гладыёлус – род шматгадовых клубнецыбульных раслін сямейства касачовых (род -- від), якія маюць прамастаячае сцябло, вышыней да 1,5 м і больш, мечпадобнае лісце, кветкі няправільнай формы, рознай афарбоўкі, якія ўтвараюць суквецце – колас (цэлае -- частка) [БелСЭ].

Месца, дзе зліваецца Балачанка са Свіслачу, па сваёй маляўнічасці можа паспаборнічаць з многімі выдатнымі куткамі нашай зямлі. Калі ідзеш правым берагам Свіслачы, то не можаш абмінуць увагаю не то затоку, не то завоіну на супрацьлеглым баку, над якую спяліся вяршынямі вязы, ляшчэўнік і дубняк, утварыўшы над вадою высокую зялёную арку... Справа – пясчаныя грывы і сасновыя баравыя ўскраіны – з сінімі чабаровымі курганамі... Але найбольш адчуваеш характэрнае балачанскіх куткоў, калі ідзеш па левым беразе Свіслачы і, быццам у жывы сонечны палац, трапляеш у пойму Балачанкі... За плячамі – думнае гудзенне Блужскага бору, перад вачамі – духмяны аксаміт лугоў; з аднаго боку – спакойная роўня Свіслачы, з другога – як мудрыя філосафы, маўклівыя з выгляду, -- цэлай сям’ёй дубы [К. Кірэнка].

Але зойдем у хату, якой яна была не так даўно... Спачатку трапляем у сенцы. Яны і зараз служаць для гаспадарчых мэт. Тут вёдры, цэбры з рознай рознасцю, маслабойкі.. Дзверы насупраць вядуць у камору, дзе таксама рэчы для гаспадаркі, другія дзверы вядуць у халодныя пакоі. Іх адзін ці два. Раней гаспадыня ўлетку выносіла сюды кросны, ткацкі станок, бо ў самой хаце гарача. Тут жа ўлетку спалі старэйшыя. Тут узімку ляжаць на аўсянай саломе яблыкі, рассыпаныя тоўстым пластам жалуды для свіней, іншыя прыпасы.

Вернемся ў сенцы. Ага, мы забылі яшчэ вось што. Лесвіцу, драбіны...

Цяпер – у хату. Выгляд яе для кожнай мясцовасці быў розны [Ул.Караткевіч].

5. СМ “супастаўленне”.

СМ “супастаўленне” – адна з істотных структурных частак выступлення, якая адлюстроўвае ўніверсальную мадэль пазнання (“усё пазнаецца ў параўнанні”) і дазваляе знайсці агульнае і адрознае ў супастаўляемых прадметах, вызначыць месца кожнага з іх у бясконцай разнастайнасці свету.

СМ “супастаўленне” мае дзве разнавіднасці: *параўнанне*, якое засноўваецца на аналогіі і паказвае падабенства прадметаў і *супрацьпастаўленне*, якое падкрэслівае адрозненне паміж аб’ектамі супастаўлення. На аснове гэтых разнавіднасцей СМ “супастаўленне” узніклі рытарычныя фігуры параўнання і антытэзы.

Прыклады СМ “супастаўленне”:

Творчасць гэта [П. Броўкі – А.С.] уяўляе сабой раку, якая, прабіўшыся на свет, плыве ў нязменным, вызначаным жыццём напрамку, убіраючы ў сябе новыя прытокі тэм, вобразаў, асацыяцый [М.Танк].

Беларуская мова, якая на мяжы XIX—XX стагоддзяў падала свой спакутаваны, але яшчэ досыць жывы голас, нечым нагадвала нясмелую,

сарамяжлівую Папялушку, што адважылася выправіцца на каралеўскі баль [А. Каўка].

Старажытныя грэкі лічылі, што спачатку быў залаты век – і ўсё было добра, нават бясмерце існавала, пасля наступіў срэбны – трохі горшы, пасля медны – і вось ужо тады зусім дрэнь справа.

На Беларусі чамусьці было не так: палеаліт (старажытнакаменны век), неаліт (новы каменны), бронзавы век і ўрэшце век жалезны. Ды, здаецца, так яно і было і на усім свеце. І самы горшы з іх быў самы першы [Ул.Караткевіч].

6. СМ “прычына-вынік”, “абставіны”.

СМ “прычына і вынік” мае важнае значэнне ў аргументуючай прамове, апісвае ўніверсальны тып адносін паміж прадметамі і з’явамі – прычынна-выніковыя. СМ “прычына і вынік” мае дзве разнавіднасці – *веерны тып* СМ, калі адна прычына мае рад вынікаў, або калі некалькі прычын выклікаюць адну з’яву (напр., аварыя на ЧАЭС), і *ланцужковы тып*, калі рад высноў “ад прычыны да выніку” складае разважанне і прыводзіць да вываду, -- вынік першай прычыны з’яўляецца ў сваю чаргу прычынай, якая прыводзіць да наступнага выніку і г.д. (вучэнне Дарвіна аб паходжанні відаў) .

СМ “абставіны” дазваляе апісаць умовы (месца, час, акалічнасці і г.д.), у якіх знаходзіцца прадмет або адбываецца дзеянне. Гэты топас з’яўляецца неад’емнай часткай у апавяданнях і апісаннях і дае магчымасць развіць змест у адпаведнасці з тэмай і мэтай выступлення (паведамлення).

СМ “месца”:

У цясноце зялёнага дворыка цвітуць белыя і чырвоныя ружы. Там, дзе ашклёныя дзверы вялікай гасцінай раскрыты на поўдзень, сонечны сёння, пасля трох дзён кастрычніцкай нягоды. Ружы гараць, як быццам і на зіму не гаснучы з тых дзён, калі гаспадар, што любіў іх, пайшоў назаўсёды з дому.

Перад уваходам у гэты дом, па-вясковаму сціпла, амаль сарамліва стаяць плакучыя вербы – прыспушчанай зелянінай жалобных сцягоў [Я.Брыль].

На поўдзень, за паваротам, дзе пойма пашыралася, і на поўнач, за мастом, дзе ажно да самай Дабрадзееўкі рэчка заліла луг, віднеліся шырокія і спакойныя прасторы вады, па якіх, не ведаючы, нельга было вызначыць, дзе праходзіць рэчышча. А тут, у гэтай вузкай гарлавіне, сціснутай высокімі абрывістымі берагамі, на адным з якіх стаялі старыя дубы, а на другім – сосны, паводка рвалася наперад, як раз’юшаная [І.Шамякін].

СМ “час”:

Стаяў той асабліва прыгожы дзень, якія бываюць звычайна ў канцы жніўня месяца, калі даўно скончана жніво, звезена жыта ў гумны, і над апусцелым полем дружна ўзлятаюць стайкі шпакоў – прадвеснікаў блізкай восні [М.Лынькоў].

Зараз вясна, над усёй нашай краінай, наставіўшы белыя ветразі крылаў, планіруюць буслы. Іх многія і многія тысячы – хто лічыў! На вільчыках сялянскіх зат, на дрэвах, на калонах старых разбураных палацаў, на слупах капліц сярод маладога зялёнага жыта. Гнёзды паўсюль. І таму мне

здаецца, што ў гэтыя і не толькі ў гэтыя дні зямлю нашу, Беларусь, можна назваць “зямлёю пад белымі крыламі” [Ул.Караткевіч].

Была такая пара лета, калі не ўбачыш маўклівай птушкі. Усё спявала навокал. Ляшчыннік над ручаём ажно калаціўся без ветру: неўгамонныя птахі спявалі і варушылі яго голле не толькі крыламі, а, здавалася, галасамі [П.Броўка].

7. СМ “прыклад”, “сведчанне”.

СМ “прыклад”. Прыклады ў любым выступленні (паведамленні) неабходныя для ілюстрацыі асноўных палажэнняў, аргументацыі думкі аўтара, канкрэтызацыі яго пэўнай ідэі, актывізацыі ўвагі слухачоў і займальнасці выкладу. Гэты топас садзейнічае рэалізацыі рытарычных прынцыпаў канкрэтнасці і блізкасці да слухача.

Прыклады звычайна падаюцца пасля агульнага палажэння або лагічнага доказу, хаця могуць і папярэднічаць ім.

Крыніцы прыкладаў – гісторыя, фальклор, мастацкая літаратура, уласны жыццёвы вопыт і інш. Прыклады павінны адпавядаць узроўню ведаў і падрыхтаванасці слухача (чытача).

СМ “сведчанне” блізкі да папярэдняга топасу. Гэта зварот да аўдыторыі з цытатай, вядомым выказваннем, крылатым выслоўем, афарызмам, прыказкай, прымаўкай і інш. Гэты топас дазваляе аўтару падмацаваць свае разважанні спасылкай на вядомыя аўтарытэты або народны вопыт, надае выказванню важкасць, пераканальнасць, ажыўляе ўвагу слухачоў, садзейнічае жывасці і займальнасці выкладу. Выкарыстоўваецца ў пачатку або ў канцы прамовы ці асобных яе частак:

Зрэшты, пра нашу ўсеагульную любоў да паэзіі Лермантава, да яго, кажучы ўслед за Гогалем, “правильной, прекрасной, благоуханной” прозы можна – ледзь не так, як пра маці, – гаварыць бясконца [Я. Брыль].

Каму з нас, літаратараў, не даводзілася ў пачатку дарогі да сцішнаты шчасліва правяраць самога сябе на суровых радках: “Не верь, не верь себе, мечтатель молодой...!” [Я. Брыль].

За вёскамі палі. Зноў жа розныя. Поўнач. Мядзельшчына з яе азёрамі і перакатамі ўзгоркаў. Гэта менавіта тут склалася загадка: “Поле ў паясках, поле ў піражках, поле ў дзірачках”. Ты ломіш галаву над там, што гэта такое, а адказ нечаканы: “поле”. Паяскі – межы, піражкі – камяні, дзірачкі – дзірачкі сцяблін на іржышчы” [Ул. Караткевіч].

Усюды чакалі дажджу. І ён недзе пад абед, нарэшце, зашумеў. Ціхі, спорны... Потым чохнуў як з вядра. Хораша гэта людзі казалі: “Як з вядра”. Стаіш пад такім даджом – і табе сапраўды здаецца, што нехта перакуліў на цябе вялізнае, бяздоннае вядро з вадой [Я. Сіпакоў].

СМ “імя” – выкарыстанне паходжання або сэнсу імя, якое называе з’яву ці паняцце, абазначаныя ў тэме або названыя ў змесце выступлення. Гэты топас дазваляе развіць тэму або ідэю прамовы, садзейнічае экспрэсівацыі выражэння:

Невыпадкова Яўгенія Іосіфаўна Янішчыц нарадзілася ў палескае вёсцы Велясніца. Гэта ў гонар паганскага бога Велеса, які быў у асаблівае шане ў беларусаў... Велясніца – як бы дачка Велеса [Р. Барадулін].

З бясконцай вышыні Сусвету свецяць у шэрані ночы звышдальнія зоркі. Сузіраючы іх, мы далучаемся да вечнасці. Святло прыроднае, дайшоўшы з глыбінь Космасу да нашай унікальнай Зямлі, парадзіла жыццё, сімвалізуе духоўны пачатак, красу і праўду. А святло духоўная прыдае жыццю сэнс і мэту. Ад яго паходзіць словы асветнік, асветніцтва, свята, свяціцель, святар.

Асвета прыйшла да ўсіх народаў праз слова – літаратуру ў шырокім сэнсе гэтага паняцця [Ул. Конан].

Вазьміце атлас і прыгледзьцеся да карты паўднёваамерыканскай краіны Чылі. Бачыце: ля Ціхага акіяна, там, дзе да яго падступаюць магутныя вяршыні Андаў, знаходзіцца горад Дамейка. А крыху паўночней -- горны хрыбет, які носіць тое ж імя. Геалагі могуць назваць мінерал, батанікі – фіялку, заолагі – малюска, звязаных таксама з імем Дамейкі. Аднак мала хто ведае, што ўсё гэта: і горад у далёкай краіне, і горны ланцуг, і кветка, і мінерал, і жывёліна – названа так у гонар нашага земляка, выдатнага рэвалюцыянера, вучонага і падарожніка Ігната Дамейкі [А. Мальдзіс].

*Да само слова революция от латинского *revolvo* означает ‘катить назад, возвращаться’, ‘снова испытывать’, ‘вновь разжигать’, в лучшем случае – ‘переворачивать’. Незавидный перечень смыслов. Никакой стране никогда не пожелаю “ великой революции ” [А.И. Солженицын, Вандейская речь].*

Пытанні і заданні:

1. Што такое топіка, топас? Назавіце асноўныя сэнсавыя мадэлі (СМ) выказвання.
2. Якую ролю ў структуры выказвання адыгрывае СМ “род-від”?
3. Якія якасці надае разважанню СМ “азначэнне”? Што такое рытарычнае азначэнне?
4. Якая структурная роля і функцыя СМ “цэлае-частка”? Як суадносіцца гэта СМ з аналізам і сінтэзам?
5. Як садзейнічае экспрэсівізацыі выказвання СМ “уласцінасць”?
6. Якое месца ў структуры выступлення займае СМ “супастаўленне”? Якія рытарычныя фігуры ўзніклі на аснове гэтай СМ?
7. Які тып дыскурсу звязаны з СМ “прычына – вынік”? Чаму?
8. Якую сэнсавую ролю ў разважанні адыгрывае топас “абставіны”?
9. Якія рытарычныя прынцыпы дапамагаюць рэалізаваць СМ “прыклад”, “сведчанне”, “імя”?
10. Вызначце кампазіцыйную ролю кожнай СМ.

Літаратура:

1. Ключев, Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учебное пособие для вузов / Е.В. Ключев – М.: «Изд.-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
2. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Хайнц Леммерман. – М.: ООО «Изд.-во «Уникум Пресс», 2002. –336 с.
3. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово: Учеб. пособие / А.К. Михальская – М.: Просвещение, 1996. – 416 с.
4. Подобед, А.С. Практическая риторика: Учебное пособие / А.С. Подобед – Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. –360 с.
5. Сопер, Поль Л.. Основы искусства речи. Пер. с англ. С.Д.Чижовой– М.: Изд.- во иностранной литературы, 1958. – 471 с.
6. Станкевіч, А.А. Рыторыка: Вучэб. Дапам. / А.А. Станкевіч. – Мінск: РІВШ, 2010. – 316 с.

Лекцыя № 8
Дыспазіцыя.
Размяшчэнне матэрыялу
План

1. Дыспазіцыя і яе змест.
2. Рытарычныя правілы кампазіцыі і яе структура.
3. Зачын і яго роля..
4. Уступ, яго рытарычныя правілы і віды.
5. Галоўная частка, метады выкладу матэрыялу і сродкі сувязі частак прамовы.
6. Заключэнне, яго рытарычныя каноны і віды.

1. Дыспазіцыя і яе змест.

Платон у свой час адзначыў: “Кожная прамова павінна быць складзена, як жывая істота. У яе павінна быць цела з галавой і нагамі, прычым тулава і канечнасці павінны падыходзіць адно да аднаго і адпавядаць цэламу”.

Як дасягнуць арганічнага адзінства ўсіх частак выступлення? На гэта пытанне дае адказ наступны раздзел рыторыкі – дыспазіцыя.

Дыспазіцыя (лац. *dispositio* “размяшчэнне, размеркаванне”) – другі этап падрыхтоўкі да выступлення, а таксама раздзел рыторыкі, які вывучае гэты этап. Асноўнае правіла дыспазіцыі – знайсці, як размясціць матэрыял. Дыспазіцыя вывучае, як матэрыялізаваць паведамленне шляхам структурнай арганізацыі ў адно цэлае матэрыялу, здабытага на этапе інвенцыі.

Класічная рыторыка вызначала дыспазіцыю як мастацтва арганізацыі паведамлення, інакш кажучы, мастацтва кампазіцыі. Дыспазіцыя ўключае размяшчэнне сабранага матэрыялу, вызначэнне структуры выступлення і распрацоўку яго кампазіцыі, пошукі спосабаў мэтанакіраванага і эфектыўнага ўздзеяння на слухачоў.

2. Рытарычныя правілы кампазіцыі і яе структура.

Асноўныя пытанні ў гэтым раздзеле – кампазіцыя і яе часткі, метады выкладу матэрыялу, сродкі сувязі частак прамовы, аргументацыя, устанаўленне і падтрымка кантакту са слухачамі, прыёмы стварэння займальнасці, сродкі актывізацыі ўвагі.

Важнейшымі патрабаваннямі да дыспазіцыі ў антычнай рыторыцы былі ўстанаўленне выразнага падзелу паведамлення і забеспячэнне ўнутранай сувязі яго частак. Цэласнасць аратарскага маўлення забяспечвае адзінства тэмы, галоўнай ідэі і ўсіх структурных частак выступлення. Эфектыўным выступленне будзе толькі тады, калі ў ім думкі выкладаюцца паслядоўна, лагічна, сістэмна.

Гісторыя рыторыкі вучыць, што пры распрацоўцы структуры прамовы неабходна ў першую чаргу забяспечваць адпаведнасць яе зместу і формы. У дапаможніках па рыторыцы адзначаецца, што змест добрай прамовы характарызуецца наступнымі ўласцівасцямі:

- *аб'ектыўнасць* – максімальна магчымая ступень праўдзівасці і непрадузятасці (параўн. Арыстоцель: “Гавары праўдзіва”);
- *яснасць* – аратар павінен гаварыць так, каб яго немагчыма было не зразумець (параўн. Арыстоцель: “Гавары ясна”);
- *вобразнасць* – Прыемна слухаць прамову, каля яе слухаць лёгка (Песталоццы: “Вобразнае ўяўленне – фундамент любога пазнання”);
- *мэтанакіраванасць* – аратар павінен увесь час помніць пра мэту свайго выступлення, выразна ўяўляць яго асноўную ідэю і падпарадкоўваць ёй змест прамовы;
- *павышэнне напружання* – аўтар будзе сваё выступленне дынамічна, павышаючы напружанне, якое дасягае кульмінацыі ў галоўнай частцы (Х. Лемерман: “Павышэнне напружання – першы фармаціруючы параметр прамовы”);
- *паўтарэнне* – для лепшага запамінання зместу прамовы аратар паўтарае ў розных варыянтах асноўную думку (лац. Repetitio est mater studiorum – Паўтарэнне – маці вучэння; Х. Лемерман: “Прамова павінна быць, як алмаз, які разглядаюць, паступова паварочваючы ў руках”);
- *нечаканасць* – фактар, які павышае напружанне; апраўданая па сэнсе, але нечаканая і нетрадыцыйная сувязь дэталаў – адзнака адмысловага ў псіхалагічных адносінах стылю;
- *сэнсавая насычанасць* павінна прысутнічаць у выступленні, але быць умеранай і ў розных частках прамовы рознай, нельга перагружаць выступленне змястоўным матэрыялам, неабходна даваць перадышку слухачам;
- *лаканізм*, *немнагаслоўнасць* – важная адзнака маўлення, яна вызначаецца дакладнасцю словаўжывання, уменнем выбіраць неабходныя для выражэння канкрэтнага зместу словы, правільна абазначаць разглядаемыя паняцці і сувязі паміж імі (Канфуцый: “Хто шмат страляе, яшчэ не стралок, хто шмат гаворыць, яшчэ не

аратар”); Ларошфуко: “Сапраўднае красамоўства ў тым, каб сказаць усё, што неабходна, але сказаць толькі тое, што неабходна”);

- *гумар* неабходны ў любой прамове, за выключэннем памінальнай; гумар выклікае ўсмішку слухачоў, здымае напружанне, дапамагае ўстанавіць кантакт са слухачамі, выклікае ў іх пачуццё сімпатыі да аратора (4, с. 75-87).

Прамова, як і іншыя віды звязнага маўлення, па сваёй сутнасці лінейная. Письмовае маўленне разгортваецца ў прасторы, вуснае – у часе. Лінейным з’яўляецца і парадак размяшчэння частак прамовы. Таму важнейшым пытаннем дыспазіцыі з’яўляецца кампазіцыя.

Кампазіцыя (лац. *compositio* “злучэнне, пабудова”) – матываванае зместам і маўленчым намерам размяшчэнне ўсіх частак выступлення і іх мэтазгодныя суадносіны. “Кампазіцыя – гэта логіка развіцця тэмы”, -- пісаў К.Федзін.

Рытарычныя правілы кампазіцыі:

- 1) у выступленні павінна быць лагічнасць выкладу;
- 2) неабходна захоўваць сузалежнасць і ўзаемаабумоўленасць асобных структурных частак выступлення;
- 3) і ў той жа час неабходна ствараць унутранае адзінства ўсіх частак і іх падпарадкаванне галоўнай ідэі выступлення.

У антычнай рыторыцы выдзялялася шэсць важнейшых частак прамовы, якія вызначалі яе лінейную структуру:

- 1) уводзіны (прыступ – пахвала аўтарытэту);
- 2) экспазіцыя (прапанова або тэарэма, тлумачэнне тэмы);
- 3) апавяданне (выклад, прычыны для доказу);
- 4) пацвярджэнне (пазітыўны доказ);
- 5) абвяржэнне (крытыка пункту гледжання апанента);
- 6) заключэнне (рэзюме).

Пазней была выпрацавана больш універсальная кампазіцыйная схема, у аснове якой – трохчастковы падзел маўленчага цэлага на ўводзіны, асноўную частку і заключэнне. Гэта структура можа быць разгорнутай, калі ў выступленні выдзяляецца пяць частак: зачын, уступ, галоўная частка, заключэнне, канцоўка.

Пры размяшчэнні частак прамовы ў строгім парадку рыторыка раіла помніць пра яе асноўныя функцыі: 1) пераканаць, 2) усхваляваць, 3) схіліць на свой бок.

3. Зачын і яго роля.

Зачын – пачатковыя фразы прамовы, якія ўключаюць этыкетныя формулы (прывітанне, знаёмства), камплементарныя звароты да аўдыторыі. Формулы маўленчага этыкету – моўныя звароты, якія змяшчаюцца ў зачыне і канцоўцы выступлення, асноўная камунікатыўная функцыя якіх – устанаўленне і падтрымка кантакту са слухачамі. У гэтыя формулы ўключаюцца прывітанне, знаёмства, пажаданні, заклікі, камплементы, развітанне і г. д. Яны выконваюць функцыі падтрымкі кантакту, ветлівасці, рэгулявання адносін, эмацыянальна-экспрэсіўную функцыю.

Зварот да слухачоў – першая прыступка да збліжэння аратара з аўдыторыяй. Формы звароту залежаць ад сітуацыі зносін, пры гэтым неабходна ўлічваць склад слухачоў, адносіны да іх. У сувязі з гэтым формулы звароту могуць быць афіцыйныя і неафіцыйныя (нейтральныя, эмацыянальныя). У незнаёмай аўдыторыі найчасцей выкарыстоўваецца нейтральны зварот – *паважаныя прысутныя*. Калі слухачы вам знаёмыя, да іх можна звярнуцца са словамі *шаноўныя калегі, дарагія сябры, мае дарагія сябры, мілыя дамы, шчырапаважаныя калегі*. У афіцыйных абставінах звяртаюцца да асоб, называючы іх адпаведна пасады: *паважаны дырэктар, шаноўны спадар рэктар, пан міністр* і г.д. Зварот да аўдыторыі можа паўтарацца і ў працэсе выступлення.

4. Уступ, яго рытарычныя правілы і віды.

Уступ – пачатак выступлення, структурная частка, у якой падаюцца звесткі пра тэму, мэту выступлення, акрэсліваецца кола разглядаемых пытанняў.

Уступ адыгрывае важную ролю ў выступленні. Ён павінен захапіць слухачоў з першых слоў, выклікаць у іх цікавасць, прыцягнуць і затрымаць увагу. Ва ўступе рэкамендуецца актыўна выкарыстоўваць этас. Як адзначаў А. Ф. Кони, першыя словы аратара павінны быць простымі, даступнымі, зразумелымі і цікавымі: “Для таго, каб лекцыя мела поспех, неабходна, па-першае, заваяваць увагу слухачоў, па-другое, утрымаць увагу да канца прамовы. Прыцягнуць (заваяваць) увагу слухачоў – першы адказны момант у мове лектара – самая цяжкая справа. Увага ўсіх наогул (дзіцяці, невука, інтэлігента і нават вучонага) абуджаецца *простым, цікавым і блізкім* да таго, што, напэўна, перажываў або зведаў кожны. Значыць, першыя словы лектара павінны быць надзвычай простыя, даступныя, зразумелыя і цікавыя (павінны адцягнуць, *зачапіць* увагу). Гэтых зачэпляючых “кручкоў”-уступаў можа быць вельмі шмат: што-небудзь з жыцця, што-небудзь нечаканае, нейкі парадокс, якая-небудзь дзіўнасць,.. нечаканае разумнае пытанне і г.д... Каб адкрыць (знайсці) такі пачатак, неабходна думаць, узважыць усю прамову.. Гэта работа цалкам творчая.. Арыгінальны пачатак інтрыгуе, прыцягвае, выклікае прыхільнасць да ўсяго астатняга; і наадварот, звычайны пачатак прымаецца вяла, на яго неахвотна рэагуюць.. Пачатак павінен адпавядаць аўдыторыі, веданне яе неабходна.” [3, с.Кони]

Уступ выконвае наступныя функцыі:

- 1) *змястоўную* (паведамляе тэму, указвае мэту, коратка апісвае разглядаемыя ў галоўнай частцы праблемы);
- 2) *канцэпттуальную* (указвае на спецыфіку тэмы і яе актуальнасць);
- 3) *псіхалагічную* (засяроджвае ўвагу слухачоў, абуджае ў іх цікавасць, стварае творчую атмасферу, замацоўвае кантакт са слухачамі).

Да ўступа прад’яўляюцца наступныя рытарычныя правілы:

- у ім шырока выкарыстоўваецца “этас”;
- уступ абавязкова адпавядае тэме, пішацца ў апошнюю чаргу, яму надаецца асабліва ўвага;
- стыль уступу – даступны;

-- пажадана не пачынаць выступленне са смешнай гісторыі, або словамі “я не аратар”, “я не падрыхтаваўся”.

Рэкамендуецца ў пачатку выступлення:

- выкарыстоўваць прыём апавядання або задаць аўдыторыі пытанне;
- прывесці цытату вядомай асобы;
- звязаць тэму выступлення з жыццёва важнымі інтарэсамі слухачоў або падзеямі, якія толькі што адбыліся;
- паказаць канкрэтную ілюстрацыю або прадмет.

Знайсці цікавы і арыгінальны пачатак выступлення – справа не такая простая і лёгкая. Як вобразна адзначыў Ю.Трыфанаў, “Пачатковыя фразы павінны даць жыццё рэчы. Гэта як першы ўздых дзіцяці”. Некаторыя аўтары рыторыкі раяць не пачынаць “гаварыць адразу, як толькі вы падыецеся на трыбуну. Вы добра зробіце, калі абвядзеце ўсіх слухачоў дружалюбным, але ўпэўненым позіркам. Гэты прыём .. з’яўляецца першым магчымым кантактам аратара са слухачамі” [4, с 188-189]. Некаторыя аратары пачынаюць сваё выступленне падкрэслена ціха, каб прыцягнуць увагу слухачоў і прымусяць іх слухаць.

Уводзіны – першы перакідны масток ад аратара да слухача. “Ва уводзінах дзве задачы: устанавіць мысленную сувязь аратара і слухача, а таксама .. увесці слухача ў курс справы” (Вінклер).

У рытарычнай літаратуры вызначаюцца чатыры спосабы фарміравання добрага і дзейснага пачатку [4, с. 131]:

1) спосаб падмацавання – накіраваны на ўстанаўленне добразычлівых, прыязных адносін са слухачамі. Спосаб рэалізуецца з дапамогай маўленчага этыкету—формул ветлівага звароту, камплементаў, усмешкі, цёплых, сардэчных слоў;

2) спосаб падставы (прычыны) – расказ пра невялікае здарэнне, асабіста перажытую падзею, параўнанне, нечаканае пытанне, анекдот, звязаныя з тэмай размовы, -- усё гэта ўзмацняе кантакт з аўдыторыяй;

3) спосаб заахвочвання да разважання – аратар называе праблему, задае слухачам пытанні, якія будуць разглядацца ў галоўнай частцы. Гэты спосаб актывізуе мысленне, запрашае слухачоў да сумеснага разважання;

4) прамы спосаб – адразу пачынаць разгляд тэмы без уводзін.

Ёсць розныя віды ўступу:

1) уступ-зварот да слухачоў:

Дзецюкі! Мінула ўжо тое, калі здавалася ўсім, што мужыцкая рука здасца толькі да сахі, цяпер настаў такі час, што мы самі можам пісаці і то пісаці такую праўду справядліву, як бы на небе.

[К. Каліноўскі. Мужыцкая праўда].

2) уступ-зварот да значных гістарычных падзей, якія нядаўна адбыліся:

3 вялікім захапленнем і радасцю сачылі мы летам 1944 года за наступленнем нашых слаўных армій трох беларускіх франтоў. Гулка грымелі штодня і па некалькі разоў у вечар артылерыйскія залпы маскоўскіх салютаў.

[Я. Колас. Жыві, Беларусь];

3) уступ-зварот да жыццёва важных інтарэсаў слухачоў:

Сапраўдная гісторыя кожнага народа пачынаецца толькі з усведамлення сваёй адметнасці ад усіх суседніх яму супольнасцей людзей і працягваецца да тае пары, пакуль не знікне ўласцівая яму здольнасць дыферэнцыраваць сябе ад іншых. А існуе ж яна дакуль, пакуль людзей не пакіне этнічная, нацыянальная самасвядомасць. Пры поўнай яе страце народ перастае ўяўляцца як штосьці самабытнае, хоць ён расце колькасна, спаўна задавальняе свае патрэбы прадуктамі харчавання для нармальнага біялагічнага існавання. [Л. Лыч. Нацыянальная самасвядомасць беларусаў: дэградацыя і адраджэнне];

4) уступ-цытата вядомага аўтара або твора:

“Ныня сонца, красуючыся, да вышыні ўзыходзіць і, радуючыся, зямлю сагравае... Сягоння... зіма перастала быці і лёд... растаў... У гэты дзень вясна красуецца, ажыўляючы жывую зямную існасць; буяныя вятры, ціха павяваючы, плады цалуюць,..”

Гэта голас з васьмі стагоддзяў. Недзе ў далёкім, цьмяным дванаццатым стагоддзі прагучаў ён для нас. [Ул. Караткевіч. Сцюдзёная вясна, або 1000 год 17 дзён];

5) уступ-адсылка да слоў вядомай асобы:

Зорным часам аўстрыйскі пісьменнік Стэфан Цвейг назваў кульмінацыю, вышэйшы пункт кожнага чалавечага жыцця, тою вяршыняю, вышэй за якую чалавек часам і не ўзнямаецца. А можа, і мог бы ўзняцца, ды не ведае пра гэта. [Ул. Караткевіч. Твой зорны шлях];

6) уступ, у якім выкарыстоўваецца прыём апавядання:

Прага, Прага... Колькі яна прыняла беларусаў, колькіх прытуліла, абагрэла, колькім дала пуцёўку ў жыццё!.. Проста дзіўна, што пра гэта дасюль ніхто ў нас нічога не напісаў, не выдаў кнігі. А варта было б! Пачаць хоць бы з таго Скарыны... Ды не пра гэта аповед.. [Б. Сачанка. Уладзімір Жылка];

7) уступ, у якім выражаюцца асабістыя адносіны да прадмета размовы:

Адам Міцкевіч увайшоў у маё жыццё вельмі даўно, шчэ са старонак польскай чытанкі для трэцяга класа пачатковай, так званай “паўшэхнай” школы. [Я. Брыль. Вечна жывы];

8) уступ-апісанне прадмета, малюнка ці ілюстрацыі:

Ёсць у вялікага мастака М.К.Чурлёніса карціна “Спакой”. Аналогія раўнавагі. Вялікі светавы акіян настолькі ціхі, што каля самай кромкі вады паспеў пабалець і не абсыпацца адуванчык.

Спакой даўно. Прарос, зрабіўся маленькім залатым сонцам, пасля – апушыўся, пасля – расее свой род на ўлонні зямным.

Як у каго, але ў мяне гэтая карціна выклікае адзіную думку: наколькі ж я моцны. Як я ўсё магу. [Ул. Караткевіч. Адуванчык на кромцы вады];

9) уступ-аналогія, у аснове якога – супастаўленне апісваемай падзеі з іншай, вядомай і знамянальнай:

У гісторыі нашага народа дзвюма зусім не падобнымі адна да адной падзеямі адзначаны дзень 9 снежня 1891 года. Так ужо наканавы лёс, што ў

гэты дзень адышоў ад нас на вечны спакой першы беларускі сялянскі паэт Паўлюк Багрым, а ў сям'і Багдановічаў нарадзіўся сын Максім, які так удала, па-майстэрску цагліну за цаглінай укладваў у сцены паэтычнага храма, падмурак якога засноўваўся з удзелам Паўлюка Багрыма. Але, на вялікі жаль, і Максіму, як і Паўлюку, не дадзена было доўга працаваць на ніве беларускай літаратуры. [Л. Лыч. Максім Багдановіч і беларускае адраджэнне];

10) уступ-вобразнае параўнанне дзвюх з'яў:

Паэзія – таксама вера. І ў яе, у паэзіі, ёсць свой бог, сваё бажанства. Не ў рэлігійным, вядома, сэнсе, а ў тым, у якім вялікі атэіст Пушкін паставіў гэтае слова побач са словам натхненне – “И божество, и вдохновенье”. І ў яе, у паэзіі, ёсць свае мінуты экстазу, свае малітвы. [А. Вярцінскі. Узыходжанне];

11) уступ, у якім задаецца пытанне да слухача:

Чытач!.. Юны і дарослы... Патэнцыяльны і рэальны... Шырокі і масавы... Патрабавальны і ўважлівы... Які яшчэ? З якімі яшчэ эпітэтамі ўжываем мы гэтае слова – чытач? Якімі яшчэ станоўчымі якасцямі надзяляем яго, чытача? [А. Вярцінскі. Як ты чытаеш, чытач?].

Ёсць і іншыя віды ўступу.

5. Галоўная частка, метады выкладу матэрыялу і сродкі сувязі частак прамовы.

Галоўная частка – структурная частка выступлення, у якой выкладаецца асноўны матэрыял, тлумачацца важнейшыя палажэнні, даказваецца іх правільнасць, абгрунтоўваюцца вывады.

Да галоўнай часткі прад'яўляюцца наступныя рытарычныя правілы:

-- выклад у галоўнай частцы павінен быць сціслым і чоткім,

-- неабходна закранаць толькі асноўныя факты, якія маюць непасрэдныя адносіны да тэмы выступлення і факты павінны быць аб'ектыўнымі і праўдзівымі, а іх крыніцы – правяранымі;

-- кожную новую думку неабходна адасабляць новым абзацам (у вусным маўленні – паўзай) і размяшчаць іх па меры павелічэння цікавасці;

-- не паўтараць адну і тую ж думку і не захапляцца дэталямі, падрабязнасцямі;

-- для доказнасці выбраць наступны (гамераў) парадак аргументаў: спачатку – моцныя аргументы, затым – маса сярэдніх і ў канцы – адзін, самы моцны.

Ёсць розныя *метады выкладу* і размяшчэння матэрыялу ў галоўнай частцы прамовы :

1) *гістарычны (храналагічна-паслядоўны)* – матэрыял выкладаецца ў храналагічнай паслядоўнасці фактаў і падзей, пры гэтым аналізуюцца змены, якія адбыліся з прадметам размовы на працягу пэўнага часу;

2) *ступенчаты метада* – паслядоўны выклад аднаго пытання за другім. Разгледзеўшы адно пытанне, аратар ужо не вяртаецца да яго;

3) *канцэнтрычны метада (тып спіралі)* – размяшчэнне матэрыялу вакол асноўнай праблемы, пераход ад агульных пытанняў да канкрэтных,

паглыбленне аналізу, у выніку чаго часткі нанізваюцца на галоўны тэзіс выступлення, які з'яўляецца яго “стрыжнем”, апорай;

4) *метад аналогіі* – апісанне пэўных з'яў, падзей і фактаў у супастаўленні, параўнанні з іншымі, вядомымі слухачам, падобнымі або адрознымі з'явамі і падзеямі;

5) *дэдуктыўны метада* – выклад матэрыялу ад агульных, тэарэтычных разважанняў да прыватных, канкрэтных ілюстрацый і прыкладаў;

6) *індуктыўны метада* – выклад матэрыялу ад канкрэтных прыкладаў да агульных разважанняў.

У адным і тым жа выступленні могуць выкарыстоўвацца розныя метады выкладу матэрыялу, што дазваляе разнастаіць яго структуру, зрабіць больш цікавай і арыгінальнай форму.

Сродкі сувязі частак прамовы

Паміж асобнымі часткамі выступлення павінны быць плаўныя пераходы. “Харошы пераход – звязуючае зв'язно паміж комплексамі думак” (4, с. 212). Структурнай цэласнасці выступлення, паслядоўнасці выкладу матэрыялу, кампазіцыйнай упарадкаванасці садзейнічаюць разнастайныя сродкі і спосабы сувязі частак прамовы:

Інтэграцыя (лац. *integratio* “узнаўленне”) – аб'яднанне ўсіх частак прамовы з мэтай дасягнення яе цэласнасці. Спосабамі сувязі асобных частак прамовы з'яўляюцца кагезія, праспекцыя, рэтраспекцыя.

Кагезія (лац. *cohaesio* “сувязь”) – спосаб сувязі асобных частак прамовы, які забяспечвае паслядоўнасць і ўзаемазалежнасць асобных фрагментаў выступлення.

Кагезія выражаецца паўторамі, словамі, якія абазначаюць прасторавыя, часавыя і прычынна-выніковыя адносіны: *па-першае, па-другое, па-трэцяе і г.д.; такім чынам; з аднаго боку, з другога боку; нягледзячы на гэта, тым не менш; прымаючы пад увагу, таму, па гэтай прычыне, так, як.*

Праспекцыя (лац. *prospexi* “пазіраць уперад”) – спосаб сувязі асобных частак прамовы, калі гаворачы арыентуе слухачоў на інфармацыю, якая будзе выказана ім у наступных частках паведамлення або ў будучых выступленнях: *як будзе сказана пазней, аб гэтым – пасля, гэтану пытанню будзе прысвечана наступная лекцыя, аб гэтым пагаворым у наступны раз і г.д.*

Рэтраспекцыя (лац. *retrospechi* “пазіраць назад”) – спосаб выкладу матэрыялу, калі гаворачы адсылае слухачоў да інфармацыі, выказанай ім раней у гэтым або іншых выступленнях: *як ужо было сказана, як гаварылася вышэй, як упаміналася ў пачатку выступлення, як было сказана на папярэдняй лекцыі і г.д.*[Л.Увядзенская, Л.Паўлава].

6. Заклучэнне, яго рытарычныя каноны і віды.

Заклучэнне – апошняя, важная кампазіцыйная частка прамовы. Канец – справе вянец. У рыторыцы існавалі розныя пункты гледжання на заклучэнне. Адны лічылі, што аратар, які паспяхова справіўся з уводзінамі і асноўнай часткай, можа зрабіць “элегантны” фінал, безадносны да прадмета паведамлення (расказаць анекдот, пажартаваць і г.д.). Другія адстойвалі

неабходнасць мэтазгоднага заключэння, якое павінна ўзмацніць эфект выступлення, у ім падводзіцца вынік сказанаму, падагульняюцца думкі, выказаныя ў галоўнай частцы, робяцца вывады, ставяцца пры неабходнасці перад аўдыторыяй пэўныя задачы. Большасць тэарэтыкаў і практыкаў рыторыкі падтрымлівае мэтазгоднае заключэнне.

Ёсць тры тыпы мэтазгоднага заключэння [2, с. 138]:

1) *падсумоўваючае заключэнне* – падводзіць вынікі сказанаму і фармулюе вывады. Гэта сінтэтычны тып заключэння, які патрабуе лагічных прыёмаў;

2) *тыпалагізуючае заключэнне* -- ставіць паведамленне ў перспектыву, прагназуе вынікі паведамлення (напр., па схеме аб'ект *учора-сёння-заўтра*) або ўводзіць фон для яго лепшага разумення (ставіць аб'ект у рад яму падобных або ў апазіцыю да іх). Гэта аналітычны тып заключэння, які патрабуе аналагічных прыёмаў;

3) *апеліруючае заключэнне* -- прамы зварот да пачуццяў слухачоў. Гэты тып заключэння ўзмацняе камунікатыўны кантакт і садзейнічае ўстанаўленню блізкасці да слухача.

Кожны з адзначаных тыпаў заключэння суадносіцца з выбранай тактыкай маўлення – лагічнай, аналагічнай або паралагічнай.

Заклучэнне павінна быць пэўным чынам звязана з уступам і характарам прамовы. Калі выступленне мела лагічны пачатак, то ў заключэнні можна ўзмацніць эмацыянальнае ўздзеянне, і наадварот. А.Ф. Коні ў артыкуле “Советы лекторам” пісаў: “Канец прамовы павінен закругліць яе, г.зн., звязаць яе з пачаткам.. Канец – вырашэнне ўсёй прамовы, як у музыцы апошні акорд. Канец павінен быць такім, каб слухачы адчулі, што далей гаварыць няма аб чым”[3, с.].

Рытарычныя парады для заключэння:

– нельга рэзка, на паўслове, абрываць сваё выступленне, як і непажадана празмерна расцягваць яго канец;

– не рэкамендуецца заканчваць выступленне словамі: “Вось прыблізна і ўсё, што я хацеў (хацела) сказаць”;

– апошнія словы прамовы павінны быць яркімі, выразнымі, запамінальнымі, пасля якіх як бы няма аб чым гаварыць.

Ёсць розныя віды заключэння:

1) заключэнне – рэзюме:

Чытаючы і перачытваючы творы І.Навуменкі, міжволі прыходзіш да высновы, што ўсё ён трымае ў памяці: сустрэчы і ростані, радасці і нягоды, узлёт юначай мары і суровую рэальнасць побыту, памятае сваіх сяброў і ворагаў, бо праца ў літаратуры мае для яго выразную мэтанакіраванасць – услаўляць чалавека, які жыве сярод людзей, разам з людзьмі, дзеля Чалавецтва. [У. Юрэвіч. Вяртанне ў маладосць].

2) заключэнне-пажаданне:

Дык няхай жа і надалей не пакідаюць Вас, шаноўны і дарагі Аляксандр Амвросьевіч, самыя добрыя Вашыя якасці. Здароўя, удач і доўгага-доўгага жыцця Вам! [Б. Сачанка. Дарогамі Максіма Лужаніна]

3) заключэнне-зварот да адрасата:

І ўсё адно лепей за казку не скажаш. Няхай гавораць яны. А вы, дзеці, ідзіце ў гэты край, за сем гор і мораў, трошкі бліжэй -- ад сонца і трошкі далей ад месяца...

Усё жыццё будзьце ўдзячны роднай казцы за той дзіўны свет, які яна падарыла вам.

Добрага вам падарожжа. Будзьце шчаслівыя. [Ул. Караткевіч. А бадай вам цікава было.]

4) заключэнне-заклік:

Будзем жа дастойнымі ў сваіх словах і справах яго [Ф.Скарыны – А.С.] памяці, яго спадчыны, яго заветаў! [Н. Гілевіч. Вялікі сын Беларусі];

5) заключэнне – цытата:

А мне будзе доўга чуцца самотны голас чаіцы ў чаратах холаду і зайздасці, якія часта шумелі і клалі цень на распачныя крылы. Будзе чуцца бяседны, інтымны голас песні, якую звалі Яўгенія:

Любы мой свякратка,

Любая свякрыца,

То ж з майго кахання

Прарасла крыніца... [Р. Барадулін. Так заплачу, нібы запяю];

6) заключэнне-алегорыя:

З сівых часін маці была ашчаджальніцай агню. Агню, які абаграваў і карміў. Агню, які шчырасцю сагравае ўсе вякі.

Колькі памятаю сябе, маму з агнём бачыў.

Цяпло матчынай адданасці, цяпло матчынай самаахвярнасці. Пакуль грэе яно сэрца дзяцей, датуль чалавек чалавекам будзе! [Р. Барадулін. І шчырасць іхняя, і ласка];

7) заключэнне-павучанне:

...Трэба нам кожны дзень адчуваць прысутнасць сяброў, не спазняцца са шчырай спагадай да іх – памятаючы тых, з кім так добра было працаваць, сумаваць, смяяцца. [Я. Брыль. Працаваць, сумаваць, смяяцца].

Магчымы і іншыя віды заключэння.

Канцоўка – этыкетныя формулы, заклікі, пажаданні ў канцы выступлення. Заклучэнне і канцоўка нярэдка ўзаемазвязаныя і складаюць адзінае цэлае.

У апошніх словах выступлення можна выказаць пахвалу і камплемент слухачам, надаць прамове гумарыстычную афарбоўку.

Пытанні і заданні:

1. Што такое дыспазіцыя? Што яна ўключае?
2. Дайце азначэнне кампазіцыі. Назавіце яе рытарычныя правілы.
3. Якія ёсць метады выкладу матэрыялу і як яны звязаны з кампазіцыяй выступлення?
4. Назавіце асноўныя структурныя часткі прамовы (выступлення).
5. Якую ролю ў выступленні адыгрывае ўступ? Назавіце яго функцыі.
6. Якія рытарычныя правілы прад'яўляюцца да ўступу?
7. Пералічыце рэкамендацыі да пачатку выступлення.
8. Назавіце віды ўступу. Як звязаны ўступ з мэтай, тэмай, жанрам выступлення і сітуацыяй зносін?
9. Якія рытарычныя правілы прад'яўляюцца да галоўнай часткі?
10. Якое значэнне ў выступленні мае заклучэнне? Назавіце рытарычныя парады да яго.
11. Якія ёсць віды заклучэння?
12. Як звязана заклучэнне з уступам і характарам прамовы?
13. Што такое зачын і канцоўка? Якую структурную ролю яны адыгрываюць?
14. Што такое формулы маўленчага этыкету?

Літаратура:

1. Граудина, Л.К. Русская риторика / Л.К. Граудина, Г. И. Кочеткова. – М.: Центрполиграф, 2001. – 668 с.
2. Ключев, Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учебное пособие для вузов / Е.В. Ключев – М.: «Изд.-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
3. Кони, А.Ф. Избранное / А.Ф. Кони / Сост., вступ. ст. и примеч. Г.М. Миронова, Л.Г. Миронова. – М.: Сов. Россия, 1989. – 495 с.
4. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Х. Леммерман. – М.: ООО «Изд.-во «Уникум Пресс», 2002. – 336 с.
5. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово: Учеб. пособие / А.К. Михальская – М.: Просвещение, 1996. – 416 с.
6. Подобед, А.С. Практическая риторика: Учебное пособие / А.С. Подобед – Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.
7. Станкевіч, А.А. Рыторыка: Вучэб. Дапам. / А.А. Станкевіч. – Мінск: РІВШ, 2010. – 316 с.

Лекцыя № 9

ЛОГІКА–МОЎНЫ ДОКАЗ. АРГУМЕНТАЦЫЯ

План

1. Аргументацыя як раздзел дыспазіцыі. Доказ і яго элементы.
2. Тэзіс, патрабаванні да яго.
3. Аргументы, іх віды.
4. Дэманстрацыя як элемент доказу.
5. Лагічныя законы.
6. Лагічныя памылкі.

1. Аргументацыя як раздзел дыспазіцыі. Доказ і яго элементы.

Важным пытаннем падрыхтоўкі да выступлення з'яўляецца падбор пераканальных аргументаў.

Аргументацыя (лац. *argumentatio* “выклад доказаў”) – раздзел дыспазіцыі, які разглядае майстэрства падбору аргументаў (важкіх пацверджанняў сказанаму), а таксама ўменне вядзення дыскусіі. Паколькі ў эпоху антычнасці рыторыка лічылася мастацтвам пераканання, аргументацыі заўсёды ўдзялялася вялікая ўвага, яна з'яўляецца самым распрацаваным аспектам дыспазіцыі.

Аргументацыя перакладаецца як доказ. Доказ – лагічнае дзеянне, у працэсе якога абгрунтоўваецца праўдзівасць адной думкі пры дапамозе іншых думак. Аргументацыя – складаны працэс, звязаны з камбінаваннем элементаў доказу – тэзіса, аргумента і дэманстрацыі. Вызначаюцца два тыпы аргументацыі – лагічная і аналагічная. У раздзеле дыспазіцыі

выкарыстоўваецца перакананне з дапамогай лагічных сродкаў – лагічная аргументацыя.

Лагічная аргументацыя – аргументацыя, заснаваная на навуковым метады дэдукцыі, разважання ад агульнага да прыватнага.

Доказ складаецца з трох элементаў: *тэзіса, аргумента, дэманстрацыі*.

2. Тэзіс, патрабаванні да яго.

Тэзіс (грэч. thesis “палажэнне, сцвярджэнне”) – сцвярджэнне, якое неабходна даказаць. Большасць выказваемых намі сцвярджэнняў не патрабуе доказу (тыпу *сёння – панядзелак, у суботу мы збіраемся ў кіно, учора быў дождж і інш.*), яны абапіраюцца на фонавыя веды. Асаблівасць тэзіса як элемента доказу ў тым, што ён выносіцца на абмеркаванне і павінен мець базу для наступных разважанняў. Напр., *курыць шкодна, курэнне скарачае жыццё, глабальнае пацяпленне можа прывесці да катастрофы і інш.*

Арыстоцель указваў, што тэзіс мае неабходнасць развіцця ў абодва бакі, Квінтыліян гаварыў аб карысці весці аргументацыю ў двух напрамках -- pro et contra. У эпоху антычнасці ў працэсе выкладання рыторыкі рытар прапаноўваў вучням тэзісы, якія асвятлялі праблему з розных або супрацьлеглых пунктаў гледжання. Вучні павінны былі прывесці аргументы на карысць або супраць кожнага меркавання. Такая “гульня розуму” дапамагала развіваць лагічнае мысленне.

У працэсе доказу тэзіс з’яўляецца незалежнай маўленчай структурай, якая можа існаваць як самастойная выснова.

3. Аргументы, іх віды

Аргумент (лац. argumentum “выснова, доказ”) -- элемент доказу, думка, якая выкарыстоўваецца для доказу правільнасці або няправільнасці тэзіса. Аргумент адносіцца да рэальнага маўленчай адзінкі, значымай толькі ў адносінах да іншай адзінкі маўлення – тэзіса. Аргументам можа быць любое разважанне, калі яно пацвярджае тэзіс.

Асноўныя патрабаванні да аргументаў: аргументы павінны быць праўдзівымі, даставернымі, дастатковымі для доказу і не прычыць адзін аднаму. Праўдзівасць і даставернасць аргументаў правяраецца практыкай. Іх дастатковасць ствараецца не колькасцю, а важкасцю. Таму доказы варта не памнажаць, а ўзважваць.

Класічная рыторыка аргументы падзяляла на лагічныя (унутраныя) і фактычныя (знешнія). Лагічныя аргументы засноўваліся на лагічных разважаннях, фактычныя – на пэўных дакументах, рэальных падзеях, фактах, паводзінах і ўчынках людзей. Акрамя таго, вызначаліся ірацыянальныя довады, накіраваныя да асобы слухача, а не да сутнасці пытання – заклік да спачування, паблажкі, сімпатыі, зварот да аўтарытэтаў, традыцый і інш. замест аб’ектыўнай ацэнкі падзей.

Правільна суадносіць тэзіс з аргументам вучыць сілагістыка Арыстоцеля, якая адыграла важную ролю ў развіцці лагічнай аргументацыі. Сілагістыка (грэч. syllogistikos “які адносіцца да сілагізма”) – раздзел логікі, які вучыць, як правільна суадносіць тэзіс з аргументам. Засваенне майстэрства

аргументацыі прадугледжвала паступовае засваенне сілагістыкі і фундаментальных законаў логікі.

Найбольш пашыраныя віды аргументаў – *сілагізм, дылема, энтымема, сарыт*.

Сілагізм – (грэч. syllogismos “розумазаклучэнне”) – выснова ў пэўнай форме. Сілагізм – адзінства двух суджэнняў (аргументаў, пасылак), якіх у адно цэлае аб’ядноўвае агульнае паняцце.

Першы з двух аргументаў суадносіць прамежкавае паняцце з прэдыкатам (P), другі – з суб’ектам (S). Такім чынам, з двух аргументаў вынікае вывад, які складаецца з суб’екта і прэдыката. *Усе натуральныя спадарожнікі – нябесныя целы, якія рухаюцца вакол планет. Месяц – нябеснае цела, якое рухаецца вакол Зямлі. Значыць, Месяц – натуральны спадарожнік Зямлі.*

Тыпы адносін, якія звязваюць тэрміны ў сілагізме, могуць быць наступнымі:

- агульнасцвярджальнае суджэнне: усе S суць (ёсць) P (*Усе прысутныя ў аўдыторыі -- студэнты*);
- агульнаадмоўнае суджэнне: ні адзін S не ёсць P (*Ні адзін з прысутных не з’яўляецца студэнтам*);
- частковасцвярджальнае суджэнне: некаторыя S суць P (*Некаторыя з прысутных -- студэнты*);
- частковаадмоўнае суджэнне: некаторыя S не ёсць P (*Некаторыя з прысутных не з’яўляецца студэнтам*).

Дылема (грэч. dilemma di(s) “двойчы” + lemma “пасылка”) – лагічная выснова, адна з пасылак якой – умоўная, а другая – раздзяляльная. *Калі А. не прыехаў таму, што спазніўся на цягнік, ён неарганізаваны чалавек, калі ж ён не прыехаў, таму што паленаваўся, ён безадказны чалавек. Але А. не прыехаў або таму што спазніўся на цягнік або таму, што паленаваўся. Значыць, А. або неарганізаваны, або безадказны чалавек.*

Энтымема (грэч. enthymema “скарочанае суджэнне”) – гэта скарочаны сілагізм, у якім адна пасылка або адна з пасылак ці заключэнне прапушчана. У выніку сілагізм падразумяецца, а не фармулюецца: *Фізіка карысная для грамадства, таму што фізіка -- гэта навука. Прапушчана пасылка: усе навукі карысныя.*

Энтымема адлюстроўвае жывое мысленне, рэальны маўленчы працэс, але вывад у такім скарочаным сілагізме можа быць памылковым, таму энтымемаму неабходна правяраць шляхам узнаўлення поўнага суджэння.

Сарыт (грэч. sorites “нагрувашчаны”) – ланцужок звязаных паміж сабою суджэнняў, выснова, у якой меншая пасылка праводзіцца праз рад агульных сказаў, кожны з якіх служыць у сваю чаргу ў якасці большай пасылкі, для вываду заключэння, якое ў сваю чаргу прыводзіцца ў сілагічную сувязь з наступным сказам. Арыстоцэлеўскі сарыт:

Буцэфал -- гэта конь;

Конь -- гэта чацвераногае;

Чацвераногае -- гэта жывёла;

Жывёла -- гэта субстанцыя;

Буцэфал -- гэта субстанцыя.

Пры гэтым разважанне можа быць сапраўды лагічным:

У людзей дзве нагі.

Жанчына – чалавек.

У жанчын дзве нагі.

Разважанне можа здавацца лагічным:

У гусак па дзве лапы.

У дзяўчат – дзве нагі.

Значыць, дзяўчаты – гускі.

Як бачна з прыкладаў, сілагістыка не была звязана з рэальнымі маўленчымі працэсамі, таму з часам да яе страцілі цікавасць.

Наступным элементам доказу з’яўляецца дэманстрацыя.

4. Дэманстрацыя як элемент доказу.

Дэманстрацыя (лац. demonstratio “паказ”) – элемент доказу, лагічная сувязь паміж аргументам і тэзісам. Дэманстрацыя як лагічнае разважанне дазваляе з аргументаў вывесці правільнасць або няправільнасць тэзіса. Асноўныя формы дэманстрацыі – дэдукцыя, індукцыя, дэманстрацыя па аналогіі.

Дэдукцыя (лац. deductio “адвод, вядзенне доказу”) – такая форма мышлення, калі новая думка выводзіцца лагічным шляхам з папярэдніх думак, у выніку чаго атрымліваецца дэдуктыўная выснова. Асноўная частка разважання – развіццё тэзіса, яго абгрунтаванне, доказ або абвяржэнне. У заключэнне робіцца вывад, які пацвярджае або абвяргае тэзіс, такім чынам утвараецца наступная схема:

тэзіс → аргументы → вывад

Дэдукцыя заснавана на разважанні ад агульнага да прыватнага:

Тэзіс: *Клён – гэта дрэва.*

Разважанне: *Калі ўсе дрэвы маюць ствол, крону і разгалінаваную каранёвую сістэму, а клён – дрэва.*

Вывад: *Значыць, клён мае ствол, крону і разгалінаваную каранёвую сістэму.*

Індукцыя (лац. inductio “вывядзенне, прывядзенне аналагічных прыкладаў для доказу”) – форма мышлення, шляхам якога думка наводзіцца на якое-н. правіла, агульнае палажэнне, уласцівае ўсім адзінкавым прадметам гэтага класа, у выніку чаго атрымліваецца індуктыўная выснова. Гэты від разважання будуецца на аснове вядомых фактаў, іх параўнання, аналізе і абагульненні:

факты → аналіз → вывад

Індукцыя, такім чынам, заснавана на разважанні ад прыватнага да агульнага:

Факты (разважанне): *Зямля абарачаецца вакол Сонца.*

Меркурый абарачаецца вакол Сонца..

Венера абарачаецца вакол Сонца

Марс абарачаецца вакол Сонца.

Юпітэр абарачаецца вакол Сонца.

Сатурн абарачаецца вакол Сонца.

Уран абарачаецца вакол Сонца.

Нептун абарачаецца вакол Сонца.

Плутон абарачаецца вакол Сонца.

Аналіз (агульнае правіла): *Зямля, Меркурый, Венера, Марс, Юпітэр, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон – планеты Сонечнай сістэмы.*

Вывад (тэзіс): *Усе планеты сонечнай сістэмы абарачаюцца вакол сонца.*

Дэманстрацыя на аналогіі лагічную сувязь паміж аргументам і тэзісам засноўвае на аналогіі, супастаўленні некалькіх з'яў:

Разважанне: *На планеце Зямля ёсць жыццё.*

На планеце X такія ж умовы, як і на планеце Зямля.

Тэзіс: *На планеце X ёсць жыццё.*

Аналагічная аргументацыя – аргументацыя, якая выкарыстоўвае метады аналогіі, заснаваны на параўнанні прадметаў. Аналагічная аргументацыя прызнаецца не ўсімі, паколькі аналогія – не аргумент.

Асноўнымі ўмовамі аналогіі, параўнання з'яўляюцца *рэфлексійнасць* прадмета (ідэнтычнасць прадмета самому сабе ў дадзены момант часу), *сіметрычнасць* (нязменнасць асобных бакоў або якасцей прадметаў у працэсе параўнання: калі $A=B$, то $B=A$), *транзітыўнасць* (пераходнасць прыметы асновы супастаўлення: калі $A=B$, $B=C$, то $A=C$).

У залежнасці ад характару агульных прымет аб'ектаў адрозніваюць *фізічную*, наглядную *аналогію*, заснаваную на знешнім падабенстве параўноўваемых прадметаў, і *метафізічную аналогію* тэарэтычнага характару, якая ўстанаўліваецца ў выніку абстрактных разважанняў.

Акрамя таго, выдзяляюцца *прапарцыянальная аналогія*, якая прадугледжвае раўнапраўе супастаўляемых аб'ектаў, калі прыметы аднаго прадмета не пераносяцца на іншы, і *атрыбутыўная аналогія*, звязаная з пераносам прымет аднаго аб'екта на другі.

5. Лагічныя законы.

Аргументацыя як раздзел дыспазіцыі знаёміць таксама з лагічнымі законамі. Лагічныя законы – законы фармальнай логікі, якія вывучаюць асноўныя прынцыпы мышлення. Лагічныя законы дапамагаюць будаваць доказы і кантраляваць узровень іх карэктнасці і маўленчай мэтазгоднасці.

Да лагічных законаў адносяцца закон тоеснасці, закон супярэчнасці, закон выключанага трэцяга і закон дастатковага абгрунтавання.

Закон тоеснасці фармулюецца наступным чынам: кожная думка ў працэсе дадзенага разважання павінна мець адзін і той жа пэўны, устойлівы змест.

Гэты лагічны закон сцвярджае, што ў час разважання нельга падмяняць адзін прадмет думкі другім (забараняе падмену адной думкі другой).

Закон тоеснасці адказвае за ідэнтычнасць прадмета самому сабе, якая з'яўляецца ўмай яго адзінканасці і пазнавальнасці: *Усе грызуны маюць зубную сістэму з добра развітымі разцамі, прыстасаванымі да*

перажоўвання расліннай ежы. Вавёрка адносіцца да атрада грызуноў. Значыць, вавёрка мае зубную сістэму з добра развітымі разцамі.

Дзеянне закона тоеснасці распаўсюджваецца толькі на адно маўленчае цэлае, захаванне закона тоеснасці забяспечвае фіксаванасць прадметных межаў. Пры парушэнні закона тоеснасці утвараецца сафізм – лагічная “хітрасць”.

Закон супярэчнасці – дзве супрацьлеглыя думкі, выказаныя адной і той жа асобай, аб адным і тым жа прадмеце, узятым у адзін і той жа час і ў адных і тых жа адносінах, не могуць быць адначасова праўдзівымі.

Закон супярэчнасці звязаны з паняццем аднаго маўленчага цэлага. Асновай захавання закона супярэчнасці з’яўляецца суаднесенасць суджэння з адной і той жа асобай, прадметам, прасторава-часавымі ўмовамі: *М.Багдановіч – беларускі паэт. М.Багдановіч – рускі паэт. Паэму “Новая зямля” напісаў Я.Колас. Паэму “Новая зямля” напісаў Я.Купала.*

Закон выключанага трэцяга – з двух супрацьлеглых выказванняў у адзін і той жа час у адных і тых жа адносінах адно абавязкова праўдзівае: *Мінск – сталіца Беларусі. – Мінск – не сталіца Беларусі. Вялікай Айчыннай вайна закончылася ў 1945 г. – Вялікая Айчыннай вайна не закончылася ў 1945 г.*

Умовай захавання закона выключанага трэцяга з’яўляецца дакладнасць супрацьпастаўлення. Супрацьлеглыя суджэнні павінны знаходзіцца ў кантрадыктарных (працілеглых па фармальнай прымеце паняццяў тыпу *A – не A: высокі – невысокі*) або кантрарных адносінах (супрацьпастаўленых па змесце паняццяў тыпу *A—B: высокі – нізкі*).

Закон дастатковага абгрунтавання – усякая правільная думка павінна быць абгрунтавана іншымі думкамі, праўдзінасць якіх даказана. Асновай для таго ці іншага суджэння могуць служыць аргументы, атрыманыя не толькі шляхам пабудовы канкрэтных сілагізмаў, але і шляхам спасылкі на вядомыя дасягненні навуковай думкі, аўтарытэтныя крыніцы, імёны і г.д.[5].

6. Лагічныя памылкі.

Разглядаючы аргументацыю, дыспазіцыя як раздзел рыторыкі пэўную ўвагу ўдзяляе лагічным памылкам або паралагізмам. *Паралагізм* (грэч. *paralogismos* “ілжывая выснова”, “падман”) – лагічная памылка. Лагічныя памылкі бываюць двух тыпаў:

Як вынік недакладнага азначэння і падзелу паняццяў:

- супярэчлівае азначэнне, калі азначаемае і азначэнне маюць супрацьлеглы сэнс: *паралельныя крывыя*;
- азначэнне невядомага праз невядомае: *гіпербатон гэта анастрофа*;
- замена азначэння адмоўем: *шчасце – адсутнасць няшчасцяў; нізкі – гэта невысокі*;
- замена азначэння параўнаннем: *мова – вобраз душы*;
- таўталогія, ужыванне аднакаранёвых слоў: *разумны розум, гучны гук*; або блізказначных лексем: *ціха і бяшумна, мудра і разумна*;
- плеаназм, ужыванне блізказначных слоў, адно з якіх з’яўляецца лішнім (напр., адначасовае выкарыстанне гіпероніма і гіпоніма):

месяц верасень, прэйскурант цэн, такая се ля ві, девяць мільёнаў чалавек насельніцтва, кветка ружа;

- выкарыстанне мнагазначных слоў, якое прыводзіць да двухсэнсавасці: *Жадаеце каву? – Дзякую ;*
- замена радавой назвы відавой і наадварот: *Жанчыны непастаянныя.*

Як вынік няправільнай пабудовы сілагізмаў:

- змешванне прычыны і выніку: *птушкі адляцелі ў вырай – стала холадна;*
- заключэнне аб частцы па цэлым: *Украіна – цудоўны край. Чарнобыль на Украіне. Чарнобыль – цудоўны;*
- заключэнне аб цэлым па частцы: *Яўгеній Анегін – легкадумны. Яўгеній Анегін – герой Пушкіна. Герой Пушкіна – легкадумныя.*
- памылка большай пасылкі: *Усе мужчыны – вераломныя. Іваноў – мужчына. Іваноў – вераломны;*
- аргументацыя недакладнага недаставерным: *НЛА развіваюць намнога большую хуткасць, чым зямныя лятальныя апараты. НЛА – больш дасканалыя за іншыя лятальныя аб'екты.*
- дзве адмоўныя пасылкі: *Ні адзін мужчына не з'яўляецца тыграм. Ні адзін тыгр не з'яўляецца чалавекам. Мужчына – не чалавек.*
- аргумент са збытکوўным доказам: *Сон карысны. У сне чалавек адпачывае. Адпачывае – значыць не працуе. Не працаваць – карысна;*
- заганнае кола: *Нарвегія – скандынаўская краіна. Скандынаўскія краіны знаходзяцца ў Скандынавіі. Нарвегія знаходзіцца ў Скандынавіі.*

Пытанні і заданні:

1. Што такое аргументацыя?
2. Чым лагічная аргументацыя адрозніваецца ад аналагічнай, фізічная аналогія ад метафізічнай, прапарцыянальная ад атрыбутыўнай?
3. Што такое доказ? Назавіце асноўныя элементы доказу.
4. Што такое тэзіс? У чым асаблівасці тэзіса як элемента доказу?
5. Што такое аргумент? Якія патрабаванні прад'яўляюцца да аргументаў? Назавіце віды аргументаў.
6. Што такое дэманстрацыя? Якія формы яна мае?
7. У чым сутнасць індукцыі і дэдукцыі як форм мышлення?
8. Што такое дэманстрацыя па аналогіі?
9. Назавіце асноўныя тыпы лагічных памылак.
10. Як фармулюецца лагічны закон тоеснасці, што ён сцвярджае, якія ўмовы яго захавання?
11. У чым сутнасць лагічнага закона супярэчнасці? Што з'яўляецца асновай яго захавання?
12. Што сцвярджае лагічны закон выключанага трэцяга, якія ўмовы яго захавання?

13.Што ўяўляе сабою лагічны закон дастатковага абгрунтавання? Што павінна служыць асновай любога суджэння?

Літаратура:

1. Античные теории языка и стиля: Антология текстов: перевод / под. ред. О. Фрейденберг. – СПб.: Алетейя, 1996. – 363 с.
2. Безменова, Н.А. Теория и практика риторики массовой коммуникации. – М., 1989.
3. Введенская, Л.А. Деловая риторика / Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова. – 3-е изд. – М.: Изд. центр «Центр», 2004. – 510 с.
4. Введенская, Л.А. Культура и искусство речи: Современная риторика. Уч. пос. для высш. и средн. уч. завед. / Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова. – Ростов – на –Дону: «Феникс», 1995 – 572 с.
5. Зарецкая Е.Н. Риторика. Теория и практика речевой коммуникации. Акад. нар. хозяйства при Правительстве Рос. Федерации / Е.Н. Зарецкая. – М.: «Дело», 1998 – 475 с.
6. Ключев, Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учебное пособие для вузов / Е.В. Ключев – М.: «Изд.-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
7. Минто, Вильям. Дедуктивная и индуктивная логика. – Санкт-Петербург, 1995 – 463 с.
8. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово: Учеб. пособие / А.К. Михальская – М.: Просвещение, 1996. – 416 с.
9. Подобед, А.С. Практическая риторика: Учебное пособие / А.С. Подобед – Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.
10. Сопер, Поль Л.. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер. – М.: Изд.- во иностранной литературы, 1958.– 471 с.

Лекцыя № 10

Элакуцыя. Слоўнае афармленне выступлення

План

1. Элакуцыя і яе змест. Прамыя і ўскосныя тактыкі маўленчага ўзаемадзеяння.
2. Агульныя сродкі выяўленчай выразнасці.
3. Спецыяльныя сродкі выяўленчай выразнасці.
4. Тропы, заснаваныя на падабенстве.

1. Элакуцыя і яе змест. Прамыя і ўскосныя тактыкі маўленчага ўзаемадзеяння.

У свой час А.П.Чэхаў пісаў: “Па сутнасці, для інтэлігентнага чалавека дрэнна гаварыць можна было б лічыць такой жа непрыстойнасцю, як не ўмець чытаць і пісаць, і ў справе адукацыі і выхавання – навучанне красамоўству варта было б лічыць непазбежным”.

Элакуцыя (лац. *elocutio* “спосаб выкладу, стыль, мова”) – этап падрыхтоўкі да выступлення, які ўключае слоўнае афармленне прамовы, а таксама раздзел рыторыкі, які вивучае гэты этап. На гэтым этапе сэнсавы каркас выступлення атрымлівае слоўнае выражэнне. Асноўнае правіла элакуцыі – знайсці, як сказаць.

Антычная рыторыка ў склад элакуцыі ўключала падбор мэтазгодных моўных сродкаў, яснасць думкі, граматычную правільнасць, прыгажосць выражэння.

У рыторыцы Ламаносава гэты раздзел называўся “Аб упрыгожванні”. У ім аўтар даў азначэнне ўпрыгожвання як *выяўленне вынайздзеных ідэй прыстойнымі і выбранымі выразамі*. Гэта выяўленне залежыць ад чыстаты стылю (фарміруецца ў выніку засваення моўнага багацця, усебаковага развіцця гаворчай асобы), абумоўлена мілагучнасцю маўлення і пышнасцю слова, якую надаюць яму выяўленча-выразныя моўныя сродкі.

Як адзначаюць сучасныя даследчыкі, элакуцыя звязана з рознымі тактыкамі маўленчых паводзін, якія абумоўліваюць поспех выступлення. Сукупнасць канкрэтных маўленчых тактык абагульняецца ў два тыпы : прамыя тактыкі маўленчага ўздзеяння і ўскосныя тактыкі маўленчага ўздзеяння [2, с. 149].

Прамая тактыка маўленчага уздзеяння – гэта тактыка адкрытага тыпу, калі гаворачы непасрэдна, адназначна, літаральна выказвае тое, што ён мае на ўвазе, разлічваючы на такое ж дакладнае і адназначнае разуменне яго слоў субяседнікам і адпаведную канкрэтную рэакцыю на гэтыя словы: “Мне падабаецца (не падабаецца) гэта аповесць”, “Вы перасалілі (недасалілі) суп” “Перастаньце размаўляць”, “Зачыніце дзверы” і інш. Прамыя тактыкі прадугледжваюць вертыкальную мадэль маўленчага узаемадзеяння (знізу ўверх або зверху уніз), калі існуе пэўная іерархія ў адносінах паміж гаворачым і слухаючым. Прамыя тактыкі, як лічаць некаторыя, адпавядаюць крытэрыю ісціннасці і сумленнасці, але менш эфектыўныя, таму што ёсць пэўныя камунікатыўныя сітуацыі (этыкетныя, дагаварныя), у якіх яны немагчымыя або непажаданыя [2, с. 150-151]. Прамыя тактыкі не звязаны з варыянтнасцю выражэння. Іх катэгарычнасць, недэмакратычнасць можа стварыць негатыўны эфект і выклікаць пратэст. Асновай пабудовы выказванняў, якія адпавядаюць прамой тактыцы ўздзеяння на слухачоў, з’яўляецца логіка, якая вывучае прынцыпы правільнага вызначэння і падзелу паняццяў і прынцыпы пабудовы высновы [2, с. 170].

Ускосныя тактыкі маўленчага уздзеяння звязаны з непрамым, нелітаральным выражэннем зместу праз намёк, жарт, камплемент: напр., замест “Перастаньце размаўляць” – можна сказаць “У аўдыторыі шумна”, “Давайце паслухаем цішыню”, замест “Зачыніце акно” – “У пакоі стала холадна”, “Якая сёлета халодная вясна”, “І калі ўжо, нарэшце, пацяпле!” і інш. Ускосныя тактыкі свабодна вар’іруюцца, маюць розныя варыянты моўнага выражэння. Яны звязаны з гарызантальнай мадэллю маўленчага ўзаемадзеяння, як бы запрашаюць слухача ў субяседнікі, уцягваюць яго ў працэс сумеснага прыняцця рашэння. Любая непрамая тактыка маўленчага ўздзеяння звязана з намёкам; адрасат павінен адгадаць, што хацеў сказаць гаворачы і, такім чынам, ён становіцца саўдзельнікам зносін, саўтарам камунікацыі. Акрамя этыкетнага, такая тактыка носіць інтрыгуючы характар.

Ускосныя тактыкі маўленчага ўздзеяння называюць таксама фігуральнымі, паколькі яны звязаны з непрамымі, фігуральнымі прыёмамі выражэння. Прынцыпы і прыёмы фігуральнага выражэння грунтуюцца на выкарыстанні фігур, пад якімі разумеецца адхіленне ад звычайнага спосабу выражэння. Асновай пабудовы ўскосных тактык маўленчага ўздзеяння з’яўляецца паралогіка, якая ігнаруе лагічныя законы і лічыць, што любыя аб’екты і ў любой колькасці могуць быць супастаўлены адзін з адным, быць аналагічнымі. Выбар лагічных ці паралагічных законаў пабудовы выказванняў залежыць ад маўленчай сітуацыі і ад індывідуальнай маўленчай манеры гаворачага [2, с. 173].

2. Агульныя сродкі выяўленчай выразнасці.

Элакуцыя разглядае як агульныя, так і спецыяльныя сродкі слоўнай арнаментцыі, фігуральную тактыку маўленчага ўзаемадзеяння, таму ў цэнтры яе ўвагі – тропы і фігуры.

Да агульных сродкаў узмацнення выяўленчай выразнасці і слоўнай вобразнасці адносяцца:

Атрыбутызацыя – дадатковая характарыстыка прадмета, прыметы або дзеяння праз азначэнне ці акалічнасць. Атрыбутызацыю стварае дапасаванае або недапасаванае, простае або разгорнутае азначэнне, якое дадаецца да назойніка і характарызуе прадмет з боку яго якасці, прыметы ці ўласцівасці:

Ціхая даліна Шчары. Песцяць вока зялёныя лагі, узгоркі, лясы. І на беразе, як цацка, Слонім. Сямісотгадовы юнак. Чыстая вада з зялёнымі косамі водарасцяў, што звяваюцца ад хуткасці плыні, амывае яго, бягуць угору і ўніз маляўнічыя вулачкі, бялеюць вежы [Ул.Караткевіч].

Атрыбутызацыя ствараецца таксама акалічнасным дэтэрмінантам пры дзеяслове: *Дарога навярнула ўлева, пайшла грудамі, шчыльней тулячыся да Нёмана, дзе ён апісваў вельмі зграбную луку, падыходзячы да лесу* [Я.Колас]

Атрыбутызацыя, якая выражаецца акалічнасцю, указвае на ўмовы і характар дзеяння, стану ці прыметы, канкрэтызуе дзеянне, удакладняючы яго часавую характарыстыку: *Не шкада, што кружыцца дачасна Зелянцовы лісцік нада мной; прасторавыя межы пашырэння дзеяння: Лес кашлаты да неба вырас; якасць дзеяння або стану, а таксама спосаб яго ажыццяўлення: Толькі падае ціха снег; Буду мудра і светла маўчаць; І мройна вішня пышная цвіце* [Я. Янішчыц].

Атрыбутызацыя, як паказваюць прыведзеныя вышэй прыклады, стварае бачнасць і жывасць выяўлення, надае апісваемым прадметам і з'явам канкрэтнасць, індывідуалізуе іх і робіць выяўленча-выразнымі.

Гіпанімізацыя – замена назвы радавога паняцця відавым або адначасовае выкарыстанне гіпероніма і гіпоніма з мэтай узмацнення выяўленчасці. Гіпанімізацыя таксама належыць да агульных сродкаў узмацнення выяўленчай выразнасці:

Праз якую вярсту ўстаў грэбень густога лесу. Гэта – пушча, спрадвечная карміцелька і абаронца тутэйшага чалавека [Я.Пархута]

Грыбы стаялі на ўвесь рост, смела і прама, як салдаты. Пад старой асінай,.. не хаваючыся ад чужога вока, расло штук дваццаць баравікоў.. На лужку ў траве раслі рыжыкі. [В.Хомчанка]

Сінанімізацыя – замена нейтральнага слова яго эмацыянальным або экспрэсіўна афарбаваным сінонімам ці іх паралельнае выкарыстанне. Сінанімізацыя таксама адносіцца да агульных сродкаў узмацнення выяўленчай выразнасці.

Не раз са згоды настаўніцы .. гартаў і чытаў сшыткі, учытваўся ў іх старонкі. Учытваўся і дзівіўся, і здзіўляўся: са старонак

вучнёўскіх сшыткаў мне добра бачыліся дасведчанасць, неспакой, настаўніцкі клопат пра сваіх вучняў – заўтрашніх гаспадароў зямлі, жыцця,..бачыліся поспехі, дысцыпліна, вывучка, прывітыя дзецям Ксеньяй Раманоўскай.[Ф.Янкоўскі]

3. Спецыяльныя сродкі выяўленчай выразнасці.

Асноўную ролю ў экспрэсівізацыі маўлення адыгрываюць *спецыяльныя сродкі выяўленчай выразнасці – тропы і фігуры.*

У антычнай рыторыцы тэрмін фігура выкарыстоўваўся ў шырокім значэнні. Пад фігурай разумелі адхіленне ад звычайнага спосабу выражэння. Размежаванне тропаў і фігур не было дакладным і выразным. Тропы разглядаліся ў складзе фігур як фігуры думкі. Найбольш поўнае азначэнне гэтых прыёмаў фігуральнага выражэння мы знаходзім у Квінтыліяна, які тропам называў такія змены ўласнага значэння слова або слоўнага выразу, пры якім узбагачаецца значэнне, а фігуру абазначаў, па-першае, як форму выражэння думкі, а, па-другое, як свядомае адхіленне ад звычайнай і простага формы выражэння.

У сучаснай энцыклапедычнай літаратуры тропы разглядаюцца як фігуры пераасэнсавання -- спосабы пераноснага словаўжывання. Фігурамі маўлення абазначаюцца выпадкі адхілення ад звычайнага словаўжывання, пераўтварэнне структуры выказвання [11, с. 520].

Найбольш дакладным, на наш погляд, з'яўляецца размежаванне тропаў і фігур, якое прапануе Я. Ключоў: тропы прадугледжваюць варыяцыі значэнняў, фігуры – варыяцыі структур, тропы звязаны ў першую чаргу з пераўтварэннем асноўнага значэння (і толькі як вынік – адбываецца пераўтварэнне структур, у якія яны ўваходзяць) , а фігуры перш за усё -- з пераўтварэннем фундаментальных структур (і толькі як вынік узнікае пераўтварэнне значэнняў іх элементаў). Такім чынам, у аснове тропаў ляжыць пераўтварэнне законаў логікі (і ў першую чаргу аналогіі), у аснове фігур – пераўтварэнне законаў сінтаксіса (як рэпрэзентанта логікі на ўзроўні структурыравання паведамлення) [2, с. 179].

Тропы (грэч. tropos “паварот, зварот”) – словы або выразы, ужытыя ў пераносным сэнсе з мэтай дасягнення большай выяўленчай выразнасці маўлення. Тропы называюць таксама фігурамі думкі, фігурамі пераасэнсавання. Да тропаў адносяцца: *метафара, метанімія, сінекдаха, прапаніапа (адухаўленне), алегорыя, сімвал, каламбур, парадокс, сінестэзія, антанамазія, эпітэт, аксюмаран, антытэза, эмфаза, антанакласіс, гіпербала, літота, антыфразіс, перыфраза, алузія і інш.*

Калі разглядаць тропы як выпадкі пераноснага словаўжывання, то ўсе шматстайныя трапеічныя сродкі можна падзяліць на некалькі груп у залежнасці ад таго, на якой падставе адбываецца перанос назвы з аднаго прадмета на другі:

4. Тропы, заснаваныя на падабенстве прадметаў

Палярнымі тропамі, паміж якімі размяшчаюцца ўсе астатнія, лічацца метафара і метанімія [2, с. 182]. Метафара аперыруе значэннямі слоў у парадыгме, звязана з іерархічнымі адносінамі, яна займае вертыкальны рад, адкуль выбіраюцца значэнні слоў. Метанімія адносіцца да сінтагматыкі, звязанай са спалучэннямі слоў, і займае гарызантальны рад. “Метафара і метанімія належаць да галіны аналагічнага мыслення. У гэтай якасці яны арганічна звязаны з творчай свядомасцю” [2, с.175].

Асаблівую ролю ў стварэнні мастацкага вобраза адыгрывае метафара. Як адзначаецца ў літаратуры, істотнае адрозненне мастацкага маўлення – у яго метафарызме, у сістэмнай спаянасці метафары з усёй структурай мастацкага цэлага [3, с. 71].

Метафара (грэч. *metaphora* “перанясенне”) – троп, заснаваны на выкарыстанні слоў і выразаў у пераносным сэнсе на аснове падабенства або аналогіі называемых імі прадметаў і з’яў. Метафарычнасць, пакладзеная ў аснову светасузірання, вызначае асаблівасці лексіка-семантычнай арганізацыі яго твораў.

Метафарычнае ўжыванне прыводзіць да полісемантызацыі слова і павелічэння яго асацыятыўнага патэнцыялу, што ў сваю чаргу ўзмацняе глыбіню зместу тэксту, павялічвае сілу яго псіхалагічнага ўздзеяння на чытача (слухача):

Бухта ляжала ў чорных безжыццёвых сопках, як ртутная цьмяная люстра. Спалі на гэтай люстры глухія і насцярожаныя цені караблёў. Злева, досыць далёка, дагарала сузор’е горада, ... Справа, у горле заліва, размерана ліў святло маяк – і тады ад яго вострай зоркі цягнулася па вадзе.. амаль нерухомая зорка. [Ул. Караткевіч].

Метафарычнае бачанне свету – адна з адзнак таленту творчай асобы. Самае галоўнае для ўтварэння метафары – новае, нечаканае бачанне і асэнсаванне ўжо вядомых з’яў і прадметаў, іх прымет і дзеянняў. Метафары ўносяць у кантэкст навізну поглядаў на навакольны свет, элемент нечаканасці і першаадкрыцця рэчаіснасці:

Быў самы ранак, час, калі пачынае сыходзіць з зямлі туман і з туману, паступова разгортаючы сваімі промнямі яго заслону, выходзіць сонца [П. Галавач].

Водная роўнядзь як бы застыла, разамлелая ў сонечным праменні, і лёгкія аблачынкі ў небе, і само неба адбівалася ў ёй, і дзе-нідзе на плыні ўспыхвалі і гаслі залацістыя бліскаўкі – рассыпаныя па вадзе косы сонца [Т. Хадкевіч].

Метафары, як вядома, узнікаюць у выніку незвычайных для асноўнай семантыкі слова лексічных сувязей. Асноўнай умовай узнікнення метафары з’яўляецца наяўнасць кантэксту, у якім парушаюцца нарматыўныя лексічныя сувязі з іншымі словамі. У навуковай літаратуры, у залежнасці ад характару супастаўлення прадметаў, суадносных у выніку метафарызацыі, вызначаюцца *метафары-параўнанні, метафары-загадкі і метафары-*

перанос назвы з аднаго прадмета на другі [8, с. 11]. Найбольш яркавымі прыкладамі адзначаных тыпаў з’яўляюцца паэтычныя метафары, напрыклад, у паэзіі Я. Янішчыц: *метафара-параўнанне: Набытак шчасця мой бяспрэчны: Пяро і чысты аркуш дня* (чысты аркуш дня = дзень чысты, як аркуш), *метафары-загадкі: Звіняць лісця падкоўкі .. То Пётр Ільіч Чайкоўскі Іграе лістапад; Усё яшчэ як на далоні: Падкоўкі дзён, каралі рос, Шклінка недаверу звонка хрусне*; метафары-перанос назвы : *Душыла сонца, цалавала спёка, Маланка з громам звязвала канцы; Вось і скончана дарога. Суравее толькі ніць Прыпамінку, што нікога болей светла не любіць; Але цвіце на небе залатая, Высокая трывожная зара; Калі ж душа зліваецца з ракою.*

Метафара сінтэзуе “канцэпты тоеснасці і падабенства”. Яна выконвае функцыі як намінацыі, так і характарыстыкі. Як адзначаюць лінгвісты, здольнасць да метафарызацыі слова залежыць ад яго граматычнай характарыстыкі і сэнсавай напоўненасці: “Чым больш шматпрыметавым, інфарматыўна багатым і неразчлянёным з’яўляецца значэнне слова, тым лягчэй яно метафарызуецца. Сярод імён гэта ў першую чаргу канкрэтныя назоўнікі, імёны натуральных відаў, рэалій і іх частак, а таксама імёны рэляцыйнага значэння. Сярод атрыбутыўных слоў гэта – прыметнікі, якія абазначаюць фізічныя якасці, апісальныя дзеясловы” [2, с. 185, 11, с. 297].

Паводле граматычнай характарыстыкі метафары падзяляюцца на прэдыкатыўныя: *Пяе спусцелы сад; Яшчэ світаюць і лунаюць Сузор’і вернасці ў палях*, субстантыўныя: *Набытак шчасця мой бяспрэчны: пяро і чысты аркуш дня; Маё аблічча – толькі форма, Адлітая для струн душы*, ад’ектыўныя: *Жыву з нізінаў і з вышын, Між сонца і між грому У век машын, У век маршчын – душэўных, як вядома .*

Па ступені складанасці структуры метафары вызначаюцца простыя, адначленныя, якія сустракаюцца даволі рэдка: *Снуецца беглая сцяжына*, і дастаткова пашыраныя двухчленныя — метафарычныя словазлучэнні рознай структуры, у якіх метафарызуецца як галоўнае, так і залежнае слова. У іх складзе — дзеяслоў (у прэдыкатыўнай і атрыбутыўнай функцыі) + назоўнік (метафарызуецца дзеяслоў): *Калі душа шукае слова, А слова ў песню перайшло; Пяе сасна, Шуміць сівы быльнэг*; назоўнік + назоўнік (метафарызуецца галоўнае слова): *І з усяго, што мы пагаварылі,— Шчаслівіца, я помню промні рук; Праз сон садоў ідзе мой сілуэт*; прыслоўе + дзеяслоў (метафарызуецца залежнае слова): *І сэрца гулка і трывожна Радзімым водарам п’яніць*; прыметнік + назоўнік (метафарызуецца залежнае слова): *Зяленароты мокры ліст; А цененькі мой цень Перад табой, што вязень.*

Асобнай разнавіднасцю метафары з’яўляецца персаніфікацыя.

Персаніфікацыя (лац. *persona* “асоба” + “*facio* “раблю”), увасабленне, – троп, які заключаецца ў наданні неадушаўлёным прадметам і з’явам дзеянняў і ўласцівасцей чалавека: *Сосны гамоняць. Нібы расказваюць чароўныя казкі маленства – адну за адной, нястомна і радасна, ціха і мудра, як гэта можа добрая, пагодлівая старасць.*

Возера сёння маўчыць. Каля нізкага берага, чыста пясчанага ці пабрыджанага рэдзенькай травой, ледзь чутна, раскошліва пахлёбвае хваля. [Я.Брыль].

Паводле характару аб'ектаў, на аснове якіх адбываецца перанос, у аснове персаніфікацыі ляжыць тып метафары “нежывому — жывое” — перанос уласцівасцей чалавека на прадметы, з'явы прыроды і адцягненыя паняцці. Персаніфікацыя заснавана на метафарычным выкарыстанні дзеясловаў, калі з'явам прыроды або прадметам прыпісваецца: разумовая дзейнасць чалавека: *Памяць мая – бумеранг. Польша помніць воск.* (Э.Акулін); яго фізіялагічны стан: *Там рукі пахнуць верасам, Там птушкам сніцца вырай* (Э.Акулін); *ДрэMLE абсаджана лесам адвечным, Цінай засланае возера ў лесе* (Я. Купала); псіхічная дзейнасць: *Бязрозка усміхаецца, Цалуючы прамень;* фізічнае дзеянне: *Умыўшы шчокі раніцы, На сіні выган Выганяе Сонца пасвіць дзень* (Я. Пушча); *Білі з хмары першыя фантаны, Глоткі вуліц дождж прапаласкаў І яны рыкаюць апантана* (П. Панчанка); *Як жнівень мэндлі звозіў, Уцёршы пот з пакош, Па Садзе несла восень Буйных антонаў кош.* (М. Лужанін); *Душыла сонца, цалавала спёка, Маланка з громам звязвала канцы; Расклад зімы вясна ў архівы спіша; Бунтуе рошчына ў дзяжы* [Я. Янішчыц]; *Залатою ніткай золак неба вышыў ..* (Н.Арсеннева); маўленчая дзейнасць: *Заспявае тонка Пад мянташкай сталь, Ёй з-за рэчкі звонка Адзавеца даль* (Н. Гілевіч); *Упарта кліча сенажаць. І ні старым, ні маладым Тут некалі ляжаць* (К. Крапіва); *Ды толькі глуш разварушы — Прастор зашэпчацца з ахвотай* (Я. Янішчыц); *Млечны шлях балбоча, сыпле пырскі.. Адгукнуцца сонныя палі* (Н.Арсеннева).

Персаніфікуюцца найчасцей з'явы прыроды — *вясна, сонца, спёка, маланка, сасна, возера, сад, зара* і толькі ў асобных выпадках адцягненыя паняцці — *струны душы.*

Праганапея (грэч. *prosopopoiia* “ачалавечванне”), адухаўленне, – троп, які ўтвараецца ў выніку надання неадушаўлёным прадметам рыс і ўласцівасцей адушаўлёных:

Ёсць нейкія заваблівыя чары, паэзія і хараство ў гэтых дарогах-ручых, што пракладаюць пуціны вясне і адноўленаму жыццю на зямлі, у іх мітуслівым бегу і залівістым бульканні, у вясёлым гомане і ў грозным шуме [Я. Колас].

Паводле характару аб'ектаў, на аснове якіх адбываецца перанос, пры адухаўленні вызначаецца тып метафары “нежывому — жывое” — наданне нежывым прадметам дзеянняў і ўласцівасцей жывых: *Ходзіць сонца па зарэччы Па калені ў вадзе; Я знаю: усё, што сёння Вам сказала, Бязмоўна час шалёны праглыне; Але пые на небе залатая Адзіная паўночная зара* [Я. Янішчыц].

Метафара, заснаваная на анімізацыі і персаніфікацыі, даволі часта з'яўляецца разгорнутаю. У такім выпадку метафарызуецца ўвесь кантэкст: *Вечар на захадзе ў попеле тушыць Кучу чырвоных кавалкаў вугля* [М.Багдановіч]; *Вось толькі тады, калі разгуляецца вецер над зялёнай ічэццю лясоў, над круглымі купамі-шапкамі кучаравай лазы, над бародаўкамі-купінамі жорсткай асакі, тады яна* [Прыпяць – А.С.] *нясветла пахмурнее, задрыжыць, затрасецца тысячамі хваль і сярдзіта іпурляе чаўны і чайкі-*

душагубкі ды голасна ўсхліпвае ў прыбярэжных чаратах, як маці ўскрай магілы, дзе пахаваны яе дзеці... [Я.Колас].

Да тропай метафарычнага тыпу адносяцца таксама сімвал і алегорыя.

Сімвал (грэч. symbolon “адметная адзнака, пячатка”) – адзін з відаў іншасказання, умоўнае абазначэнне сутнасці якой-н. з’явы, паняцця пэўным прадметам ці словавабразным знакам.

*Не пужайся, што здрадныя хмары
Неба ўслалі з канца да канца,
Што свае цемната ўнесла чары,
Закружыўся груган над папарам:
Яшчэ прыйдзе вясна!..*

*Не пужайся, што вольныя сілы
Ў путах дрэмлюць з канца да канца,
Што насільства ўсю праўду здушыла,
Што смерць густа капае магілы:*

Яшчэ прыйдзе вясна!

Яшчэ прыйдзе! Я.Купала

(вясна ў прыродзе = вясна ў жыцці народа = вызваленне з няволі, путаў і жабрацтва).

Ролю сімвалаў звычайна выконваюць канкрэтныя назоўнікі, якія абазначаюць з’явы прыроды: *Гэй, вольныя птахі, саколія дзеці! У вырай! Да сонца вясёлкавым шляхам!* (Я. Купала) (сонца = вольнае жыццё, лепшая доля, перамога, поспехі); рэаліі расліннага свету: *Трымаюць зямлю без падважнікаў тых, Без мудрага троса, Жывымі рукамі карэнняў сваіх Сасна і бяроза* (А. Куляшоў) (сасна – сімвал жыццятстойкасці, бяроза – прыгажосці); *О Беларусь, мая шыпшына, Зялёны ліст, чырвоны цвет! У ветры дзікім не загінеш, Чарнобылем не зарасцеш* (Ул. Дубоўка) (шыпшына – сімвал прыгажосці роднай старонкі); *Па аксамітных азярынах лёну сіняга, Па далікатным Бэзава-ружова-белым цвете бульбы, Па васілёчку ў жыце ды буслянцы на трасе.. Сімвалы роднай зямлі-Беларусі* (Н.Мацяш); прадстаўнікоў жывёльнага свету: *Мне па душы глухія пушчы, Лістоты замяць на дварэ. Я непрыручанаю птушкай Жыву між сполахаў і дрэў.* (Я. Янішчыц) (непрыручаная птушка – вольналюбівы дух паэзіі); неадушаўлены прадмет: *Балюча і зноў у бяссонне Самотай-бядой з-пад цішка Чырвонае ўпала сузор’е Кур’ерскага цягніка* (А. Грачанікаў) (кур’ерскі цягнік = разлука) і інш.

Алегорыя (грэч. allegoria “іншасказанне”), троп метафарычнага тыпу – выражэнне, перадача адцягненага паняцця або ідэі праз канкрэтны прадмет, мастацкі вобраз, малюнак.

Рака народнага жыцця і айчыннай гісторыі бярэ свой пачатак у заповедных глыбінях вякоў. Праз стагоддзі, праз непазбежныя водмелі і перакаты нясе яна сваю даніну ў акіян агульначалавечай гісторыі. А разам з гэтай ракою плыве пад ветразямі Надзеі, Мудрасці, Працы і напоўнены

справамі сотняў пакаленняў нашых продкаў карабель народнай памяці, якім кіруе Лёс. Сярод малых і вялікіх караблёў сусветнай сям’і народаў карабель беларусаў ніколі не быў лішні. У іматкалёрнасці сцягоў і сімвалаў гэтай эскадры горда луналі і нацыянальныя гістарычныя сімвалы беларусаў, што апавядалі свету пра наш радавод, пра братоў і набрацімаў на супольным жыцці на гэтай пакутнай і дарагой нам зямлі. [М. Ткачоў].

Паводле сваёй структуры алегорыя можа быць простаай, калі пэўнае адцягненае паняцце перадаецца праз канкрэтны вобраз: *Зазвані моцна звон, загудзі, Каб пачулі цябе на ўвесь край, Беларус а хутчэй разбудзі, Хоць цяпер яму спаць ты не дай!* (М. Чарот) (звон = паэзія, песня; зазваніць = скласці верш; разбудзіць = абудзіць свядомасць; спаць = быць пасіўным, абьякавым да стану свайго жыцця); або разгорнутай, калі раскрываецца цэлы ланцужок алегарычных асацыяцый: *У Гамера ён вучыўся быць сляпым, У Байрана – кульгаць, У Поля Фора – данжуаніць, У Хэмінгуэя – піць віскі. І дзівіцца: чаму яго Не лічаць класікам* (М. Танк).

На аснове падабенства адбываецца перанос такіх тропаў, як гіпербала і літота.

Гіпербала (грэч. hyperbole “перабольшванне”) – наўмыснае перабольшванне пэўных уласцівасцей чалавека, прадмета ці з’явы з мэтай узмацнення выразнасці выказвання: *мора на калена, мора крыві, акіян слёз, паміраць ад смеху* і да т.п.

Адзін дзень чалавека адукаванага даўжэйшы за самы доўгі век невука [Пасідоній]; Самая вялікая ў жыцці асалода – каханне. Усё астатняе – неістотнае [Насіда]; Асілкам гэтакім адроду Машиэка быў у сваёй радні, – Дзіцём нясіці ўжо мог калоду, Якой трох сталых – не маглі [Я. Купала].

У мастацкім творы, як і ў фальклоры, гэты троп мае значнае пашырэнне, паколькі ён узмацняе вобразную характарыстку. Пры абмалёўцы вобразаў гіпербалізуюцца сіла і моц пэўных дзеянняў герояў і ступень іх уздзеяння на акаляючы свет: маўленчая дзейнасць: *Быў Юрка чалавек нядрэнны, Адно быў трохі пустамеля: Аж так і трэскаліся сцены, Як стане хлусіць мала-веле* [Я. Купала]; перамяшчэнне ў прасторы: *Я акіян правеславала, Я тысячу пустынь перабрыла І тысячу надзей там пахавала. І вось – знайшла.. Я ўсё ж цябе знайшла* [Н. Мацяш]; фізіялагічная дзейнасць: *Адчайна-малады, Ты п’еш па-веснавому Палескія сады, Вішнёвых дзён аскому* [Я. Янішчыц]; фізічны стан: *Волат а сэра прабіта І крывёй яго неба заліта* [Ул. Жылка]; тэмпературны стан: *Варта абхапіць далонямі кацёл вады зледзянелай – І кацёл вады закіпіць* [А. Наўроцкі]; фізічнае дзеянне або ўздзеянне на іншых асоб: *Ты, пане дабрудзею, не лезь сюды, бо ў парушыну сцяру* [Я. Купала]; перабольшваюцца таксама памер, аб’ём апісваемага: *Вось танцуе на кінаплакатах Марыліна – прывабная зорка, Бюст не меншы, як купал сената, Ёсмейкай неба зацёміла неба Нью-Йорка* [М. Танк]; вага: *Баба ж тая – сем пудоў Сама меней важыць* [К. Крапіва].

Літота (грэч. litotes “прастата”) – троп, процілеглы ў адносінах да гіпербалы. Літота звязана з наўмысным змяншэннем ступені або ўласцівасці чаго-н. і ўжываецца з мэтай узмацнення экспрэсіі выказвання. Напрыклад:

кропля ў моры, кот наплакаў “нязначная колькасць, вельмі мала”. Літоту называюць таксама меёзісам.

Пры выкарыстанні літоты наўмысна змяншаецца памер прадметаў: *З камаровы нос сякеру Сцісне, крэкне, замахае – Зробе пушчу, як талерку, Свет дрывамі закідае* [Ф. Багушэвіч] – у гэтым выпадку літота спалучаецца з гіпербалай; *Яна такая малюпашка, Што меншай нельга і ўявіць, Што і ў пасцелі нават цяжка Пад коўдрай граблямі злавіць!* [Н. Гілевіч], іх аб’ём: *Сабралі ўраджай. Хочаш прывезці яго – Мурашку ў воз запрагай.* [А. Наўроцкі]; колькасць: *А што пакіну? Толькі жменьку слоў...* [Н. Мацяш].

Як паказваюць прыклады, моўны механізм літоты заснаваны на пэўнай аналогіі, супастаўленні з прадметамі або рэаліямі, у значэнні якіх ёсць сема “малы, мала, нямнога”: *мурашка, муравей, камаровы нос, жменька, малюпашка* і інш.

У групу тропай, заснаваных на падабенстве прадметаў, уключаюцца таксама параўнанні і эпітэты.

Параўнанне – прыпадабненне аднаго прадмета да другога на аснове іх агульнай прыметы з мэтай узмацнення выразнасці яго характарыстыкі. Параўнанні з’яўляюцца адным з самых з пашыраных сродкаў мастацка-вобразнай канкрэтызацыі, якія выдзяляюць, падкрэсліваюць як пастаянныя, устойлівыя, істотныя прыкметы прадметаў, так і іх часовыя, неістотныя адзнакі. Параўнанні надзвычай разнастайныя як па семантыцы, так і па структуры. Асаблівую ролю параўнанні выконваюць у паэзіі, дзе яны з’яўляюцца важным сродкам вобразнай характарыстыкі прадмета, стварэння экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкі мастацкага слова. Разгледзім гэта на прыкладзе паэтычнай творчасці Я. Янішчыц.

Паводле ўспрыняцця адрасатам параўнанні падзяляюцца на агульнамоўныя, суб’ект і аб’ект якіх добра вядомы, і індывідуальна-аўтарскія, пабудаваныя на нечаканых супастаўленнях прадметаў і іх уласцівасцей. Агульнамоўныя параўнанні ствараюцца з “гатоных” агульнамоўных блокаў, якія фіксуюць найбольш бачныя, агульнавядомыя прыкметы прадметаў і з’яў: *Схлынуць гады, як за вадою; Скошан лёс, як сенакос; Ляцелі, як белыя гусі, снягі; Вясёлая дзяўчынка, Як матылёк, Ляціць над кладкай той...*

У аснове індывідуальна-аўтарскіх параўнанняў – дакладна адзначанае аўтарам нечаканае падабенства пэўных з’яў і рэалій: *Пакуль душа падобна высям, А высі – светлым журавам; Туга, як хмуры панядзелак. Пагосты. Ніцыя кусты; І душа, як чуйнае карэнне, Зноў адчула родную зямлю; Перапляліся рукі, Нібы галлё густое па вясне.*

Індывідуальна-аўтарскія параўнанні часта маюць канкрэтна-пачуццёвую аснову прыметы. Умела і па-майстэрску ўплеценныя ў кантэкст, яны адлюстроўваюць разнастайныя асацыяцыі, якія таксама садзейнічаюць мастацка-вобразнай канкрэтызацыі маўлення. Гэта якасныя асацыяцыі: *гукавыя – звініць, як колас; зрокавыя (колеравыя) – сіль, што кветкі лубіну; колас, як промень; прасторавыя – шлях, як ніць; тактыльныя – студзіць, як*

гарлачык; псіхалагічныя – паэзія – агонь і лёд; колькасныя асацыяцыі – Зоры
выспелі на Яна, Іх, што ягад у траве .

У параўнаннях, як відаць з прыкладаў, духоўны светчалавека, яго
эмацыянальна-псіхічны стан, быццё, дзеянні, рэаліі акаляючай рэчаіснасці
супастаўляюцца найчасцей са з’явамі прыроды (душа, быццам снегапад;
адбіткі неба ў вачах, як два азёры; гады ляцяць, як завірухі), з рэаліямі
жывёльнага і расліннага свету (перапляліся рукі, нібы галлё; сяло расце, як
дрэвы; злятаю, нібы ліст; голас звініць, нібы калоссе; дзяўчынка ляціць, як
матылёк; захацелася ў паэты, нібы птушцы ў вышыню), зрэдку – з
канкрэтнымі прадметамі (юнацтва сплыло, нібы паром; тчэ жыццё гады,
нібы палотны), адцягненымі з’явамі (струна душы, падобная на ўскрык; а
той заліў – увесь спакой).

Паводле граматычнай пазіцыі аб’екта параўнання яны падзяляюцца на
прысубстантыўныя, прыад’ектыўныя, прыдзеяслоўныя і прыадвербіяльныя.
Найбольш пашыраныя прысубстантыўныя і прыдзеяслоўныя параўнанні.
Прысубстантыўныя параўнанні выкарыстоўваюцца найчасцей пры
адцягненых назоўніках: Туга, як хмуры панядзелак; Баюся я нявыказаных
слоў, Яны – палын, яны дурман і мята; Вось і ўсмейка, як вясёлка ў кроснах;
Паэзія – агонь і лёд: Сто раз згараць і ўздымацца; пры канкрэтных
назоўніках: А ў падарожжы – шлях, як ніць; Паясочкам – сцяжына,
Перавяслам – жытло; у асобных выпадках – пры асабовых назоўніках:
Сыноч і маці – зерне і ралля. Сыноч і маці – мудрая ікона; рэчыўных : Твой
тонкі лёд плывучы, як са шкла.

Даволі распаўсюджаныя і прыдзеяслоўныя параўнанні: Жыццё маё, як
дзікая шыпына, Хоць колецца, а ўсё-такі – цвіце; Юнацтва бессардэчнае
Сплыло, нібы паром, Над перакатнай рэчкаю, Над грозным азяром ;
Схлынуць гады, як за вадою, Ды не растане праменьчык святла

Прыад’ектыўныя параўнанні прадстаўлены нешматлікімі выпадкамі, яны
выкарыстоўваюцца пры якасных прыметніках: Лёгкія, як дым, пухавікі;
Душой адкрытай і дзіцячай, І чыстай, быццам снегапад; У лёгенькім, як
вецер, паліто.

Адзіночнымі з’яўляюцца прыадвербіяльныя параўнанні: Запомню поле,
твой абрыс, – Тут горача, бы ў млёва.

Надзвычай разнастайныя параўнанні па структуры і сродках сувязі. Гэта
простыя параўнанні (шлях, як ніць; усмейка, як сонца), параўнанні-
словазлучэнні (ляцелі, як беляя гусі; уся – палёт суровы) і разгорнутыя
параўнанні (І тчэ жыццё гады, нібы палотны, матуля – У пасаг і пра запас).

Па сродках сувязі гэта найчасцей злучнікавыя параўнанні са злучнікам
як: Што ж за вогненнае ішасце: Скошан лёс, як сенакос; нібы, нібыта: І
душа мая часта, нібы матылёк, На агонь вылятае, ды агню не баіцца; Яна
раптоўнаму куплету Здзівілася ўпершыню, І захацелася ў паэты, Нібыта
птушцы ў вышыню; бы, быццам: Каля ручнога рукава – Ані душы, бы ўсё
знямела; Душой адкрытай, і дзіцячай, І чыстай, быццам снегапад; што: Там
сінь, што кветкі лубіну Па высяглай зямлі; са словамі падобны на, падобны:
Струну душы, падобную на ўскрык [8, с. 206]; Пакуль душа падобна высям, А

высі – светлым журавам; нагадваць: Нясмелая, нагадваю лілею; бяззлучнікавыя параўнанні, выражаныя творным склонам: Там дзень праявіцца ў вакне Густым малінавым усходам ; Чабаровай палянай Цвету мройнае кіпенне; прыдаткам: Зашыўся ў мох, цікуючы за мною, Баярын бору – горды баравік; адмоўнае параўнанне: Світанак верасовы. Не ліст– гады ляцяць.

Выяўленчую выразнасць і мастацка-вобразную канкрэтнасць паэтычнага слова ўзмацняе прыём развіцця, ускладнення канструкцый з параўнаннем, у склад якіх уключаюцца дадатковыя кампаненты, што развіваюць іх унутраную форму, чым спрыяюць большай вобразнасці: Юнацтва бессардэчнае Сплыло, нібы паром, Над перакатнай рэчкаю, над грозным азаром; Толькі далечы гэтай адкрытая насцежэ Зноў святлее душа, як лістотай лясы.

Эпітэт (грэч. epitethon “прыдатак”) – адзін з самых традыцыйных трыпаў – вобразнае азначэнне прадмета або з’явы, якое адрозніваецца ад звычайнага азначэння пераносным сэнсам і экспрэсіўнай функцыяй. Эпітэт дапамагае дакладна і ўсебакова ахарактарызаваць пэўны прадмет, з’яву ці чалавека, вылучыць і апісаць іх найбольш істотныя індывідуальныя рысы. Эпітэт узбагачае выяўленча-выразныя магчымасці апісання, надае мове адметнасць і эмацыянальную насычанасць: Вялікая вайна. Вялікая перамога. Вялікі подзвіг. І – вялікая цана. Адно адпавядае другому. А для літаратуры – вялікая тэма. І падыходзіць да яе можна толькі па вялікаму рахунку – з вялікім веданнем і з самай вялікай маральнай адказнасцю [А. Вярцінскі].

У складзе эпітэтаў вызначаюцца агульнамоўныя (звыклія): дарагія сэрцу вобразы, родны край, родная хата, бязмежны прастор, дзіўныя казкі, зімнія чары, вольны гоман, залацістыя косы, вечныя думы; народна-паэтычныя (сталыя, традыцыйныя): горкая асіна, сіняе мора, красна дзеўка, яснае сонейка, чыста поле,зялёны бор; індывідуальна-аўтарскія (аказіянальныя): шапаткая шэрань, засмужаная далеч, залівістае бульканне [Я. Колас]; журлівая імжа, азяблыя вятры, шчымлівая паводка, неба, запоўненае тугой [А. Грачанікаў]; васільковы спакой, сіні смутак, палыновая памяць [Р. Барадулін].

Найбольшыя выяўленча-выразныя магчымасці маюць індывідуальна-аўтарскія эпітэты, якія, як правіла, з’яўляюцца метафарычнымі і адлюстроўваюць своеасаблівае, незвычайнае ўспрыманне аўтарам навакольнага свету: Ты ў Навагрудку... Душная парнасць позняе раніцы з набрынялаю дажджом хмаркаю, пах з цеснаты гародчыкаў густога ліловага бэзу. Замкавая гара аж да спаду ў жоўтых... пушыстых капляюшыках адуванчыкаў. [В.Адамчык]; Узлескі і паляны патанаюць у белых карунках лёгкакрылых рамонкаў і амежніку, у бірузе лугаваго льну і браткаў, у тонкім перазвоне ліловых званочкаў. [Р.Ігнаценка]

Эпітэт выконвае адначасова дзве арганічна ўзаемазвязаныя функцыі -- функцыю вобразнай характарыстыкі прадмета і функцыю экспрэсівізацыі маўлення. Эпітэт найчасцей вобразна, маляўніча і наглядна ахарактарызуе прыродныя з’явы: чырвонае сузор’е, густое неба [А. Грачанікаў]; сонная

рака, пяшчотны вус вінаграда [У. Караткевіч]; *зязюльчын ранак, салаўіны вечар, перапэльчына ноч* [П.Панчанка]; *марозны, звонкі вечар; скрыпучы, мяккі снег, сінявокая ноч, правідны туман, дрыжачыя зоркі, люстраная рака* [М. Багдановіч]; *яскрава і рознабакова апісвае дзеянні, паводзіны, характар людзей: шалёная спешка, бясконца праца, прагавітыя вочы*; дазваляе аўтару дакладна і выразна перадаць іх пачуцці, эмоцыі, душэўныя перажыванні, псіхічны стан, адносіны да іншых людзей: *пагляд шчыры, удзячны, балючы, дрогкі; гарачае сэрца, ранішня ўсмешка, мудрае жаданне, глыбінная туга, маладая журба, расстайная журба, горкі сум, крохкая радасць, горкая ростань, каменныя рукі, нязменная любоў* трапна характарызуе маўленне чалавека і перадае разнастайныя гукавыя асацыяцыі: *майстар гаваркі, звонкі смех, трывожны голас, магічны акцэнт, сіратлівая ціша, няўдзячны шум, даўкая немата, цішыня гарачая* [Я. Янішчыц] і інш.

Эпітэт, як правіла, выражаецца прыметнікамі, як простымі, так і складанымі – простымі якаснымі: *шалёны, бясконцы, чырвоны, густы, чароўны, мудры, адчайны*, адноснымі ў пераносным значэнні: *каменныя (рукі), ранішня (ўсмешка), зімнія (чары)*, зрэдку прыналежнымі -- таксама ў пераносным значэнні: *зязюльчын (ранак), салаўіны (вечар), перапэльчына (ноч)*, складанымі: *блакітна-вясёлая просінь, заснежана-стылая зіма* [М. Ждановіч]. Выступаюць ў ролі эпітэта і дзеепрыметнікі, найчасцей ад’ектываваныя: *пазбытая ласка, спуджаная лябёдка, устрывожаны гай, несціханы вецер, прасвятлёная прахалода, аглухлыя азёры* [Я. Янішчыц]. Некаторыя аўтары выдзяляюць, акрамя таго, эпітэт, выражаны прыдаткам: *дух-яснавей, казкі-сны, песня-казка, , цьма-лучынка, цень-мара* [Я. Купала] і да т. п., якія іншыя разглядаюць як бяззлучнікавыя параўнанні.

Пытанні і заданні:

1. Што такое элакуцыя, што яна разглядае?
2. Назавіце агульныя сродкі ўзмацнення выяўленчай выразнасці і слоўнай арнаментцыі.
3. Якія моўныя сродкі ствараюць атрыбутызацыю?
4. У чым сутнасць сінанімізацыі і гіпанімізацыі? Чаму яны адносяцца да агульных сродкаў слоўнай арнаментцыі?
5. Якія моўныя сродкі выяўленчай выразнасці называюцца спецыяльнымі?
6. Што называецца тропам? Назавіце асноўныя трапеічныя сродкі.
7. На якія групы і на падставе чаго можна падзяліць тропы?
8. Ахарактарызуйце тропы, заснаваныя на падабенстве або аналогіі прадметаў.
9. Назавіце тропы метафарычнага характару. У чым сутнасць і экспрэсіўная роля метафары?
10. Чаму метафару называюць “прыхаваным параўнаннем”?
11. Які ўнутраны механізм семантычнага разгортвання метафары?
12. Як суадносяцца адухаўленне і ўвасабленне? Як называюцца тропы, заснаваныя на гэтых працэсах?
13. У чым адметнасць сінестэзіі?

14. Назавіце асноўныя тыпы параўнанняў.
15. Адзначце віды эпітэтаў і іх выяўленчую ролю.
16. Як суадносяцца паміж сабою гіпербала і літота?

Літаратура:

1. Грановская, Л.М. Риторика. Под общ. ред. В.А. Плотниковой / Л.М. Грановская. – М.: Азбуковник, 2004. – 218 с.
2. Клюев, Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учебное пособие для вузов / Е.В. Клюев – М.: «Изд.-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
3. Кожина, М.Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики / М.Н. Кожина / Отв. ред. М.А. Генкель. — Пермь, 1966. — 213 с.
4. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Хайнц Леммерман. – М.: ООО «Изд.-во «Уникум Пресс», 2002. – 336 с.
7. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово: Учеб. пособие / А.К. Михальская – М.: Просвещение, 1996. – 416 с.
8. Подобед, А.С. Практическая риторика: Учебное пособие / А.С. Подобед – Мн.: Академия у..правления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.
9. Тарасов, Л.Ф. Поэтическая речь: Типологический аспект / Л.Ф. Тарасов. — Харьков: Вища школа, 1976. — 140 с.
10. Хазагерров, Т.Г. Общая риторика: Курс лекций. Словарь риторических приёмов / Отв. ред. Е.Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов – на – Дону: Феникс, 1999. – 320 с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
12. Станкевіч, А.А. Рыторыка: Вучэб. Дапам. / А.А. Станкевіч. – Мінск: РІВШ, 2010. – 316 с.

Лекцыя № 11

Вобразна-пераноснае словаўжыванне. Тропы (працяг)

План

1. Тропы, заснаваныя на сумежнасці паняццяў.
2. Тропы, заснаваныя на мнагазначнасці.
3. Тропы, заснаваныя на кантрасце.
4. Тропы, заснаваныя на тоеснасці.

1. Тропы, заснаваныя на выкарыстанні мнагазначнасці слова

У аснове гэтай групы трапеічных сродкаў – полісемія лексічнай адзінкі, суіснаванне прамога і пераноснага значэнняў слова, якія рэалізуюцца ў пэўным кантэксце. Ужыванне мнагазначнага слова ў кантэксце, недастатковым для размежавання прамога і пераноснага значэнняў, прыводзіць да двухсэнсавасці, дваякага разумення сэнсу паведамлення і стварэння камічнага або іранічнага эфекту. У некаторых выпадках двухсэнсавасць ствараецца ў выніку сутыкнення некалькіх аманімічных або паранімічных лексічных адзінак, аднолькавых ці блізкіх па гучанні і розных па сэнсе. Найбольш цікавымі і паказальнымі ў гэтай групе з’яўляюцца каламбур і парадокс.

Каламбур (фр. calembour “гульня словамі”) – дасціпнае выказванне, троп, заснаваны на сутыкненні ў слове або словазлучэнні прамога і пераноснага значэнняў або на супадзенні гучання слоў з рознымі значэннямі: *Снег нарэшце з дахаў спаў. Сон прысніўся пад вясну: Гэтак спаў ён, Што праспаў Месца першае па сну* [Р. Барадулін]; *Усё, што будзе, ужо было* [Эклезіяст].

У навуковай літаратуры выдзяляюцца розныя тыпы каламбураў у залежнасці ад спосабаў моўнага выражэння: лексічныя, фразеалагічныя і сінтаксічныя [10, с. 12]. У аснове лексічных каламбураў – ужыванне мнагазначных, аманімічных і паранімічных лексічных адзінак;

фразеалагічныя каламбуры звязаны з абыгрываннем або ўзнаўленнем унутранай формы фразеалагізма, яго вобразнай асновы, індывідуальна-аўтарскім пераўтварэннем яго структуры і ў выніку – зместу; сінтаксічныя – абумоўлены супастаўленнем ў межах адной сінтаксічнай канструкцыі граматычна аднародных, але семантычна разнапланаваных членаў сказа, актуалізацыяй у галоўным слове розных значэнняў ці іх адценняў, перастаноўкай кампанентаў словазлучэння.

Многія каламбуры заснаваны на двухсэнсавасці выказвання, калі сутыкаюцца розныя значэнні мнагазначнай лексічнай адзінкі і тым самым ствараецца гумарыстычны эфект: *Калі ваш муж пачаў сачыць за модай, пачынайце сачыць за мужам* (К. Меліхан); *Хто гатовы пастаяць за іншых, павінен ездзіць у аўтобусах.* (Д. Пашкоў); *Человек снесет всё, кроме яйца* (“Пшекруй”).

Актыўным сродкам стварэння каламбураў з’яўляюцца аманімічныя або паранімічныя лексічныя адзінкі: *Старайся браць на мушку Малюсенькую мушку.* (П. Шыбут); *З недапісаным раманам Лез у класікі Раман. Кажуць, і сыны Рамана Пішуць той жа ўсё раман.* (Хв. Жычка); *Добра Керзан піша ноты – Проста любя паглядзець; Ды няма ў нас ахвоты Па ягоных нотах пець.* (К.Крапіва). *У майго мілага бакі, Нібы ў вожыка бакі, Лезуць печаныя ракі Задам-перадам з ракі!; Словы любяга пра нашу Дружбу ў сэрцы я нашу; Раніцою з’еўшы кашу, Да паўдня мурога кашу; Да пучка маніцы змяла, У куток кастру змяла. І прагнала аж да вала Чарнахвостага вала.* (Г. Юрчанка).

Асновай лексічнага каламбура можа быць таксама гульня слоў:

У адным сумленнасць: Кожны дзень сум, ленасць... ; Трапіць у застолле – Ну, дальбог, за сто лье! (І. Курбека).

Фразеалагічны каламбур ствараецца абыгрываннем унутранай формы фразеалагізма: *Як на шэфа петушыўся, То душой у пяты шыўся. Калі ўжыў хвалебны выраз – У вачах начальства вырас.* (І. Курбека); *Невыразны маю чын: Радавы запасу. Я між іх – дубовы сын – Дуба дам да часу.* (М. Шабовіч); кантамінацыяй свабоднага і ўстойлівага словазлучэнняў: *маўчыць, як рыба аб лёд* і інш.

Сінтаксічны каламбур утвараецца ў выніку перастаноўкі слоў, якая прыводзіць да абыгрывання іх значэння : *Людзі пакутуюць не столькі ад сардэчнай недастатковасці, колькі ад недастатку сардэчнасці* (А. Петрашкевіч); або адначасовай рэалізацыяй некалькіх значэнняў у адным слове: *Вядома, ты ў парыцы – бог, Хоць і ў абліччы чалавечым. --Яшчэ паддайце, дзед Цімох, --Распараныя просяць плечы. Ён паддае, бо нездарма Узяў з сабой яшчэ бутэльку. -- Дзед! Духу ў лазні ўжо няма! --- Злуецца хтось. І дух – пад бэльку!-- Ну, хлопцы, споіце мяне. Адно “паддай”, як не паддацца! Канешне, ісціна ў віне, Ды столькі дзе віна набрацца? (М. Шабовіч).*

Парадокс (грэч. paradox “нечаканы, дзіўны”) – выснова, сцвярджанне, якое разыходзіцца з агульнапрынятымі поглядамі, супярэчыць, на першы погляд, разумнаму сэнсу. У парадоксе іранічна высмейваюцца

агульнапрынятыя, банальныя выказванні, меркаванні. Парадокс упрыгожвае маўленне, ён паказвае дасціпнасць аўтара, выклікае ў слухачоў задавальненне. Многія парадоксы не маюць аўтараў, шырокае распаўсюджанне набліжае іх да парэміялагічных сродкаў: *Цішэй едзеш – далей будзеш; Не адкладвай на заўтра тое, што можна зрабіць паслязаўтра; Не ў грошах ічасце, а у іх колькасці; Нічога не рабіць – вельмі цяжкая праца; Добра там, дзе мы; Ты – мне, я – яму, а ён – табе; Ученье свет – а неученых тьма; Теперь голод не тетка, а родная сестра голоданию; Все грибы съедобные, но некоторые – только раз в жизни; И волки сыты, и овцы целы, и пастуху вечная память.*

Парадокс выкарыстоўваецца і ў мове мастацкай літаратуры, дзе ён выконвае ролю стварэння гумарыстычнага эфекту і павышае экспрэсіўнасць маўлення: *Таямніца такая Д'ябла з тропу саб'е: Чым далей уцякаю, Тым бліжэй да цябе...* (Г.Бураўкін).

У аснове парадокса ляжыць адхіленне ад лагічнай нормы, парушэнне лагічных законаў. Напрыклад, парушэнне закона тоеснасці, у адпаведнасці з якім кожная думка ў працэсе дадзенага разважання павінна мець адзін і той жа пэўны, устойлівы змест, прыводзіць да двухсэнсавасці выказвання: *Хто нічога не мае, заўсёды гатовы падзяліцца з іншымі ; Хто не ведае, куды ён ідзе, верагодна, прыдзе не туды* (Л. Пітэр); *Барацьба за мір можа закончыцца вайной* (Дж. Беры).

Парушэнне закона супярэчнасці (“дзве супрацьлеглыя думкі, выказаныя адной і той жа асобай, аб адным і тым жа прадмеце, узятым у адзін і той жа час і ў адных і тых жа адносінах, не могуць быць адначасова праўдзівымі”) прыводзіць да разбурэння аднаго маўленчага цэлага і стварэння супярэчнасці плана зместу і плана выражэння, што і з’яўляецца асновай парадокса: *Тое, што разумеюць дрэнна, часта стараюцца растлумачыць з дапамогай слоў, якіх не разумеюць* [Г. Флабер]; *Кажуць, што праўда урэшце рэшт пераможа, але гэта няпраўда* [А. Чэхаў]; *Гордящиеся своим смирением горды тем, что они не горды* [Р. Бартон].

Пры парушэнні закона выключанага трэцяга (“з двух супрацьлеглых выказванняў у адзін і той жа час у адных і тых жа адносінах адно абавязкова праўдзівае”) знікае дакладнасць супрацьпастаўлення, калі ні адно з процілеглых выказванняў не прызнаецца сапраўдным, або адначасова абодва лічацца праўдзівымі: *Там, дзе шлюб без кахання, будзе каханне без шлюбу* [Б. Франклін]; *Калі не можаш пераканаць, збі з панталыку* [Г. Трумэн]; *Жыццё – нішто, як смерць, а смерць – жыццё, і годзе!* [Н. Арсеннева].

Некаторыя парадоксы – вынік парушэння закона дастатковага абгрунтавання (“усякая правільная думка павінна быць абгрунтавана іншымі думкамі, праўдзівасць якіх даказана”): *Мова дадзена чалавеку для таго, каб хаваць свае думкі* [Талейран]; *Калі жанчына не права, пайдзі і папрасі ў яе прабачэння* (французская прыказка); *Для большасці людзей выправіцца – значыць памяняць свае недахопы* [Вальтэр].

Узнікаюць парадоксы і ў выніку парушэння лагічнай аналогіі, калі як раўнапраўныя супастаўляюцца далёкія ў сэнсавых адносінах аб’екты, дзеянні

або ўласцівасці аб'ектаў: *Адначасова быць і вельмі добрым і вельмі багатым немагчыма* [Платон]; *Каб сапсаваць адносіны, дастаткова пачаць высвятляць іх* [Д. Карнегі]; *Песіміст – добра інфармаваны аптыміст*.

Іронія (грэч. *eironia* “прытворства”) – рытарычны троп, які адначасова выклікае і ўтрымлівае ў свядомасці гаворачага і слухачоў прамое, літаральнае, і пераноснае, супрацьлеглае першаму, значэнні слова або выраза. Іронія – прыхаваная насмешка, якая выступае за знешняй пачцівасцю выказвання. Таму важную ролю ў яе стварэнні адыгрывае насмешлівая інтанацыя: *Няшчаснае чалавецтва! Як яно збяднее, калі не пачытае твайго артыкула! Ці, можа, свет перавернецца дагары нагамі?* (І. Шамякін); *А ваенком дык Іванова нават пахваліў:-- Ты, кажэ, -- Іваноў, сапраўдны падхалім* [К. Крапіва].

Аднак іранічны сэнс вызначаецца не толькі інтанацыяй, але і іншымі моўнымі сродкамі, у тым ліку словамі з адмоўным ацэначным значэннем і зніжанай эмацыянальнай афарбоўкай: *Яшчэ не падняўся наш крытык з калыскі, Яшчэ не ўмеў ён падываць і брахаць, А ўжо навучыўся лізаць палуміскі І ветліва пана ў руку цалаваць* [М. Танк]; сутыкненнем стылістычна нейтральнай, кніжнай і размоўнай, грубай лексікі: *Вельмі тонкі эстэт Ханіў тоўсты кастэт, Гваздануў паэціка – Вось і ўся эстэтыка* [В. Вітка].

Іранічны эффект кантэксту можа стварацца за кошт выкарыстання стылістычна зніжаных тропаў і кантрасту формы, знешняй бачнасці і зместу пэўных дзеянняў : *Густ у турыста тонкі І выбар пейзажу ўдалы: Тут ён скрышыў сасонку, Там – высмаліў лесу гала* [В. Вітка]; *Нашто хлеб, нашто багацце, Калі нам мякіны хваце? Нашто боты, чаравікі, Калі ёсць лаза і лыкі?* [Я. Купала].

Актыўную ролю ў стварэнні іроніі прымаюць словаўтваральныя сродкі, у ліку якіх скарочаныя словы: “*Мая кантора*” і “*мой штат*”,

“*Мой бух*”, “*мой пам*”, “*мой нам*” *Падумайце, а можа варт Мець свой розум вам?* [Вітка]; аднаструктурныя словы-сінонімы і аказіяналізмы: *Усушка, утруска, уцэнка – Нямала, вядома, турбот, Пакуль да вышэйшых працэнтаў Падымеш уласны жывот* [В. Вітка]; *Калі ў краме ёсць нястача, Дык “усушка” там, няйначай, Ці “утруска”, ці то “мышы” – Так заўсёды ў актах піша* [К. Крапіва].

Іранічны эффект нярэдка стварае выкарыстанне аманімічных лексічных адзінак: *Спытаўся Бог у грэшніка: -- Чаму штат піў віна? -- У гэтым, -- кажэ, -- не мая віна. Сам знаеш, з гліны ты мяне стварыў, І каб мне не рассыпацца – я піў* [М. Танк], а таксама гульня слоў: *У пафасным ўступе, як у ступе, Ваду вядомых слоў таўчы штодня, Пакуль алоўкам па сталі не стукне, Нібыта лёс няўмольны, старшыня* [П. Макаль].

Гумарыстычны эффект узнікае ў дадзеным выпадку ў выніку супастаўлення слоў з аднолькавым гучаннем і розным значэннем

Паранамазія (грэч. *para* “вакол” + *onoma* “імя”) – фігура маўлення, заснаваная на супастаўленні ў адным сказе слоў, блізкіх па гучанні, але розных па значэнні. Паранамазія грунтуецца на сутыкненні ў адной фразе паронімаў або амонімаў:

[Ломцеў:] (здзівіўся). *Ух ты! А ён – эрудзіт.*

[Дзед Цыбулька:] *Зараз разбяромся, хто ерудзіт.* [А.Макаёнак].

Паранамазія з’яўляецца актыўным сродкам стварэння гумарыстычнага або іранічнага эфекту. Пры гэтым могуць выкарыстоўвацца розныя тыпы амонімаў: *Мяне выправіла Дар’я – Вам пітво прынёс у дар я: Каб быў тонус ваш высокі – Піце, дзетачкі, вы сокі, А дзядам каля парогу Я налью віна па рогу!; Барсукі ў глыб нары, Баючыся кары, Нацягалі шмат кары І зрабілі нары.* [Н.Гілевіч],

Пры выкарыстанні гэтай фігуры даволі часта абыгрываецца гукавое супадзенне імя ўласнага і агульнага, якое “ажыўляе” ўнутраную форму антрапоніма, надае яму характарыстуючую ролю і ўзмацняе такім чынам экспрэсіўнае гучанне:

[Таццяна Андрэеўна:] *Што ты сказала?*

[Лена:] *Гэта не я – Максім Горкі сказаў...*

[Таццяна Андрэеўна:] *Мне і без твайго Горкага не салодка.* [А.Маўзон].

[Курбатаў:] *Я кажу, таварыш Калібераў, што аферысты бываюць розных калібраў.* [А.Макаёнак].

[Печкуроў:] *Э-э, дык Ягор Сяргеевіч можа нас аб’ягорыць.*

[Гарошка:] *Што вы, Кузьма Прохаравіч, каб вы мяне не падкузьмілі.* [А.Макаёнак].

2. Тропы, заснаваныя на сумежнасці з’яў

Метанімія (грэч. metonymia “перайменаванне”) – троп, заснаваны на пераносе назвы з аднаго прадмета на другі на аснове іх прасторавай, лагічнай або часовай сумежнасці. Найчасцей адбываецца перанос на аснове прасторавай сумежнасці. Пры гэтым вызначаюцца наступныя тыпы пераносу:

населены пункт → жыхары, якія ў ім пражываюць: *Ужо танцуе ўся Сафія – Што крок, што момант – весялей* [Н. Гілевіч]; *Мінск едзе па грыбы* [П. Панчанка]; *Скача горад, скача вёска, Адно іскры з-пад падноскаў...* [Я. Купала]; краіна → яе насельнікі: *Спявай ты, Беларусь, у радасці спявай* [Я. Купала]; мясцовасць → людзі, якія яе насяляюць: *І Памір, і лясы Белавежы За радзіму ўставалі сваю* [П. Броўка]; памяшканне → людзі або жывёлы, якія там знаходзяцца: *Пакуль касірка спаганяла За прыгажосць скупую рэнту, Пустая зала прыгадала Злавесне смех апладысmentaў* [Э. Акулін]; выява чалавека → асоба, якая там адлюстравана: *Пакой я помню: На сцяне – Тарас, Чые мы песні ведаем з калыскі* [А. Зарыцкі]; посуд → тое, што ў ім змешчана: *Ну, з’еш яшчэ талерачку, мой мілы* [К. Крапіва]; аўтар → яго твор: *О выйдзі за браму, Эльвіра, Паслухай душы маёй енкі Прашу цябе гарача, шчыра, Пакінь ты чытаць Еўтушэнку* [М. Танк].

Сінекдаха (грэч. synekdoche “суаднясенне”) – троп, які ствараецца ў выніку замены назвы цэлага назвай яго часткі і, наадварот, ужывання адзіночнага ліку ў значэнні множнага і наадварот.

Назвы асобы: *Ты, мой брат, каго зваць Беларусам, Роднай мовы сваёй не цурайся* [А. Гарун]; *Статыстыка сцярдэжае, Што француз за год 153*

літры віна выпівае [М. Танк]; *Галоўнае, што ўсім нам належыць зразумець: прыніжэнне жанчыны на шкоду ўсяму грамадству, а не толькі ёй адной.* [ЛіМ, 7.03.97]; канкрэтных прадметаў: *Тут кажух, і шынель, І бурнос, лапсярдак, І сурдут, і мундзір, А адзін быў і храк ...* [Ф. Багушэвіч]; адцягненых з'яў: *Магутнае слова, ты, роднае слова! Са мной ты на яве і ў сне* [Купала]; зборных прадметаў: *Дзятва будзе дом* [Н.Арсеннева].

Антанамазія (грэч. *antonomasia* “перайменаванне”) – троп, які прадугледжвае выкарыстанне ўласнага (звычайна, вядомага) імя замест агульнага. Як правіла, тут выкарыстоўваюцца антрапонімы: *Бывае, што і стары Гамер падрэмлівае* (І ў найлепшага аўтара бываюць недахопы); *Або Цэзар, або ніхто* [Лац.прык.]

У складзе антанамазіі выкарыстоўваюцца імёны сусветна вядомых гістарычных дзеячаў: *Пігмаліён табою мроіў І Саламон – паэтаў цар. У гонар твой пілі з пантофля Міцкевіч, Пушкін і Кабзар* [Э. Акулін]; персанажаў літаратурных твораў: *Свет, у якім мы жывём – Не наш. Яго даўно закаханыя параздавалі Сваім Дульцынеям, Джульетам* [М. Танк].

У асобных выпадках у складзе гэтага тропа выкарыстоўваецца не імя пэўнай вядомай асобы, а абагуленае, тыповае: *Ды знойдуцца такія Івановы, Што памахаць заўжды гатовы* [К.Крапіва].

У рэдкіх выпадках гэты троп ствараецца шляхам выкарыстання тапонімаў: *І я вазьму цябе ў свой Акропаль, А можа быць, і ў стомлены Парыж* [М. Шабовіч].

3. Тропы, заснаваныя на кантрасце

Аксюмаран (грэч. *oxymorons* < *oxys* “дасціпны” + *moros* “бязглузды”) – троп, заснаваны на аналогіі, аб'яднанні двух супрацьлеглых, несумяшчальных паняццяў: *паралельныя крывыя, жывы труп, салодкая атрута* і да т.п.

Аксюмаран узмацняе характарыстыку прадмета або з'явы праз кантрастнае апісанне яго ўласцівасцей і якасцей.

У адносіны супрацьпастаўлення могуць уступаць азначэнне і азначаемае слова, калі якасць, названая прыметнікам, супярэчыць сутнасці прадмета, не сумяшчаецца з сэнсам назоўніка: *звонкая цішыня* [Я.Купала], *радасны боль* [Ул. Караткевіч], *досвіткі цьмяныя* [Ул. Жылка].

Пры гэтым у стварэнні аксюмарана прымаюць удзел як канкрэтныя назоўнікі: *Хвіліны мучэння, Хвіліны пакуты... Ўліваю натхненне, Як чарку атруты... Салодкай атруты, Як распачы стогн Над беленькім сткруткам Змярцвелых лясоў* [З.Астапенка], так і адцягненыя назвы: *Што ні адна людская немач Не зьяе гэткай мукай немай, Жахлівым гэткам хараством* [Ул. Жылка]; у некаторых выпадках – паралельнае выкарыстанне канкрэтных і адцягненых назоўнікаў, калі канву паэтычнага твора ажыўляе парны аксюмаран: *Не пакідай мяне, мой светлы сум, З табой мне хараша на адвячорку Хадзіць і слухаць лесу ціхі шум, Пакуль суцэмак не запаліць зорку* [Н. Гілевіч].

Структура асобных аксюмаронаў складаецца з дзеяслова і прамога дапаўнення, супярэчнага яму па семантыцы: *Калі і маўчанне – Гукала як*

адказ, *Што ёсць ад бед паратаванне, Ёсць. Любасць, Гэткая, бы ў нас* [Н.Мацяш], а таксама з процілеглых па сэнсе дзеяслова і акалічнасці пры ім: *Эх! Іграй жа той, хто можа: Плакаць будзе весялей* [Купала]; *Трывогай сэрца супакоіцца* [Н. Арсеннева]; з дзейніка і выказніка: *Душу мне грэе золкі холад* ([Н. Арсеннева]).

Некаторыя моваведы разглядаюць аксюмаран як фігуру маўлення.

Антытэза (грэч. antithesis “супрацьпастаўленне”) – супастаўленне процілеглых прадметаў з мэтай стварэння кантрасту і экспрэсіі. Большасць даследчыкаў разглядаюць антытэзу як фігуру маўлення, хаця асобныя ўключаюць яе ў склад тропаў.

Антытэза з’яўляецца дзейным сродкам стварэння ідэй, надае думцы сілу і выразнасць: *Пакуль жыве маці, датуль мы ў любым узросце сябе дзецьмі адчуваем – ёсць каму жаліцца, ёсць перад кім хваліцца. Памірае маці – адны застаем, старэем адразу, балючэй успрымаем крыўды ад сваіх дзяцей..* [Р.Барадулін]; *У маладосці я клапаціўся аб тым, каб добра жыць, а ў старасці – каб добра памерці* [Сенека].

Важную экспрэсіўную ролю адыгрывае паэтычная антытэза. Кантраст, заснаваны на выкарыстанні супрацьлеглых па сэнсе лексічных адзінак, забяспечвае структурна-сэнсавое адзінства паэтычнага тэксту. Найчасцей паэтычная антытэза заснавана на дамінантных семантычных апазіцыях, якія ўключаюць часовае, прасторавае супрацьпастаўленне, кантрастны паказ герояў твораў, іх учынкаў, пачуццяў, перажыванняў, процілеглы характар сацыяльных або прыродных з’яў і г.д. Напрыклад, у паэзіі Я. Купалы прасторавая апазіцыя: *Прыйдуць людзі з Усходу, Прыйдуць з Захаду людзі*; часавая апазіцыя: *Ці то позна, ці то рана Чую нейкую напасць; Неспакой мучыў днём, Ночкай сон уцякаў*; кантрастны эмацыянальна-псіхічны стан чалавека: *Аджываюць смах і слёзы...*; змена прыродных з’яў: *Сонца ўзыходзе і зыходзе, Не кідае зямелькі, Правядзе і спаткае Ў поле, з поля вас, жнейкі*; сацыяльны кантраст: *Снілася дзяўчыне Воля і багацтва, А наяве выйшла – Няволя, жабрацтва.*

Сустрэкаюцца ў паэтычных творах і кантэкстуальныя антонімы: *Сонца кажа — ўкараную, Ночка кажа — ўкамяную, Мы ж варожым на абое: Перш — адно, пасля — другое.*

Паводле структуры антытэза можа быць простаай, заснаванай на супрацьпастаўленні адной антанімічнай пары: *учонасць – эта салодкі плод горкага караня* [Лац. прык.], або разгорнутай, у якую ўключаецца некалькі пар слоў з процілеглым значэннем: *Здаецца, бы з далёкай чужыны пераносіш ты* [слова – А.С.] *нас у родны край – родную вёску, дзе мы ўзраслі, дзе першыя думкі складалі, дзе гора і радасць першы раз спазналі...* [Цётка].

У складзе антытэзы выкарыстоўваюцца словы, якія называюць як кантрастныя (тыпу: *далёкі-блізкі, высокі-нізкі*), так і контрадыкторныя адносіны паміж паняццямі (*высокі-невысокі, далёкі-недалёкі*).

4. Тропы, заснаваныя на тоеснасці з’яў

Перыфраз(а) (грэч. periphrasis < peri “вакол” + phrasis “выраз”) – троп, у якім назва прадмета або з’явы падаецца праз апісанне яе адметных уласцівасцей. Перыфраза замяняе асобнае слова апісальным выразам, які чытач (слухач) павінен адгадаць, і такім чынам садзейнічае займальнасці і выяўленчай выразнасці маўлення: *Пад вечнымі шаптухамі-пляткаркамі прыроды – асінамі, -- што пры дарозе, ляжаць яшчэ на траве ліпкія чашачкі ад гаючых вясновых пушынак дрэва; пахне разлітай настойкай бальзаму – тафялёўка.* [І.Пташнікаў]; *Сетка, закінутая ў “раку часу”, выцягвае з яе плыні выявы людзей, дзіўным чынам падобных на нашых славурых сучаснікаў* [А.Партноў] (сетка = гісторыя); *Са шчытом або на шчыце* (г.зн.: перамога або смерць) [Лац. прык.].

Перыфраза можа вобразна называць, апісваць асобу: *Шкадую жанчын, Што пасля пацалунка мужчыны Не зведалі асалоду пацалунка дзіця, Што навек ад сваіх грудзей адлучылі Ненасытную, бессмяротную завязь жыцця* [Г. Бураўкін] (бессмяротная завязь жыцця = дзіця); жывёл: *Вось ён, волат пушчы* [Я. Пушча] (волат пушчы = зубр); канкрэтныя прадметы: *Гляджу ў заплаканыя вочы Старых жабрачак – родных хат, Дзе па-над стрэхаю рагоча, Мяне спаткаўшы, вецер-хвот* [М. Чарот] (заплаканыя вочы = вокны, старыя жабрачкі = хаты); зборную сукупнасць адушаўлёных прадметаў: *Аж пакуль атрад рагаты Не захоча зноў дахаты* [А. Куляшоў] (атрад рагаты = статак); неадушаўлёных: *Цяжкую шапаткую пазалоту Кляны ў вадугу раняюць пакрысе...* [М. Федзюковіч] (шапаткая пазалота = ліства); прыродныя з’явы: *Вільготны месяц ступь на поле Празрысты, светлы стоўп спусціў І рызай срэбную раздолле Снягоў сінеючых пакрыў* [М. Багдановіч] (светлы стоўп спусціў = асвяціў); *Коціца* [сонейка – А.С.] з *блакітнай горкі, А за ей другія зоркі* [Я. Пушча] (блакітная горка = неба); адцягненыя паняцці: *Добры сейбіт светлай долі Сее шчасце ў родным полі* [Я. Пушча] (сейбіт светлай долі = Бог); краіну: *Цывілізацыі калыска, гекзаметраў густы настой! Антычны свет, а нам ён блізка сваёю мудрай прастатой* (Цывілізацыі калыска = Грэцыя); *О, Вільня, крывіцкая Мекка! О, месца, -- ўсё цуд, хараство!* [Ул. Жылка]; дзеянне: *То маці плача з радасці, ласкава словы тчэ* (словы тчэ = гаворыць); *Прыйдзе ноч, каля хаты тваёй я хаджу і гадую тугу* (гадую тугу = сумую) [П.Панчанка].

У складзе перыфраз найчасцей ужываюцца апелятыўныя назоўнікі, якія абазначаюць разнастайныя з’явы прыроды, асобу, канкрэтныя прадметы, адцягненыя з’явы, дзеянне і інш., зрэдку – уласныя назоўнікі, якія называюць асобу або краіну.

Плеаназм (грэч. pleonasmos “празмернасць, лішак”) – фігура маўлення, якая ствараецца ў выніку ўжывання ў адным кантэксце блізкіх па значэнні слоў з мэтай узмацнення выразнасці маўлення: *Маўчанне. Немасць. Яма нематы* [А.Емяльянаў].

Плеанастычнымі з’яўляюцца выразы, у якіх выкарыстоўваюцца словы з тоесным значэннем або лексічныя дублеты: назоўнікі: *Над зямлёй зардзіць вясёлка После бураў, ліхалеццяў* [Купала]; прыметнікі і прыслоўі: *Пад*

штандар бел-чырвона-белы Гартуйся, раць, адважна, смела Адважных, храбрых ваякаў! [Ул. Жылка]; *А сягоння Зусім няпрошана, Нечакана, неспадзявана я Зноў убачыў цябе, Харошая, Дарагая, Нецалаваная* [Г. Бураўкін].

Адным з відаў паўтору, блізкага да плеаназма, з’яўляецца **таўталогія**. Гэта паўтор у словазлучэнні або сказе аднакаранёвых слоў з мэтай актуалізацыі значэння каранёвай марфемы: *Думай думкі, што чыніці У бядзе паганай...* [Я. Купала]; *Зазвані моцна, звон, загудзі* [М. Чарот].

Аднакаранёвыя паўтораныя словы адносяцца звычайна да розных часцін мовы. Гэта могуць быць назоўнік і прыметнік (ядзерным словам у гэтым спалучэнні з’яўляецца назоўнік): *А золата таго, што лістападу: О залаты, сляпучы падаліст!* [Я. Янішчыц]; назоўнік і дзеяслоў: *Бы па снезе іду басанож – Скрушина сцэлецца сцежка ў Прылуці* [Я. Янішчыц]; *Чаму не закрасуе красавік Пралескамі і сон-травой на ўзлессі?* [С. Грахоўскі]; *Адкуль бяруцца толькі ў маці сілы У адзіноце век свой векаваць?* [С. Грахоўскі]; *Начамі загараюцца агні І салавей умоўным свістам свішча* [С. Грахоўскі]; дзеяслоў і прыслоўе: *Варма варыць мёд салодкі, А па мёдзе – рукі ў бок Ды ў скокі крок у крок!* [Я. Купала].

Таўталагічны паўтор ажыўляе ўнутраную форму слова, дазваляе вызначыць, структурна выдзеліць найбольш значныя ў сэнсавых адносінах словы, абыграць сугучнасць іх знешняй формы і адметнасці значэння, нечаканасцю супастаўленняў выклікаць цікавасць, стварыць экспрэсіўную афарбоўку.

Эўфемізм (грэч. euphemismos “прыстойны выраз”) – словы ці выразы, якія замяняюць моўныя адзінкі з грубай, непрыстойнай або адмоўнай афарбоўкай: *заснуць вечным сном, адысці ў вечнасць, аддаць богу душу – “памерці”; пазбавіць жыцця “забіць”*

Найчасцей эўфемізмы замяняюць словы *смерць, памерці*: *Спіце ўсе тыя, што праўды па свеце шукалі І, не здабыўшы, ў дамоўкі без часу сышлі* [Купала]; *Сусвет, як жорны, Перамеле ўсіх На зорны пыл, На мліва-пацяруху. Сусвет, як жорны...Бог-млынар адзін, Заўжды адзін Між Вечнасцю і Скрухай* [Э. Акулін]; *Узяў шлюб з зямлёй Паўлюк* [Я. Купала].

Эўфемістычную ролю нярэдка выконваюць перыфразы: *Хвала табе, стрэльба мая баявая...Ты ворагаў сэрцы наскрозь працінаеш, Умела свінцовымі лекамі лечыш.* [П.Панчанка]; *Справядлівасць, Нібы балярына, Пакланіцца выходзіць пасля, Калі леглі Паэты ў пярыны Пад агульнаю назвай “Зямля...”* [В.Ярац].

Пытанні і заданні:

1. Назавіце тропы, заснаваныя на выкарыстанні мнагазначнасці слова. Якая іх экспрэсіўная роля?
2. На аснове якіх моўных адзінак ствараецца антанакласіс і плока?
3. Што такое іронія, у чым яе адметнасць?
4. На якіх моўных з’явах заснаваны каламбур? У чым яго адметнасць?

5. Як ствараєцца парадокс? Якую ролю ён выконвае ў маўленні?
6. На выкарыстанні якіх тыпаў моўных адзінак заснавана паранамазія?
7. Якія тропы ствараюцца на аснове сумежнасці з'яў? Паводле якіх сувязей могуць быць сумежнымі з'явы?
8. Пералічыце тропы, заснаваныя на кантрасце. Вызначце іх экспрэсіўную ролю.
9. Укажыце тропы, заснаваныя на тоеснасці з'яў. Якая мэта іх ужывання?

Літаратура:

1. Грановская, Л.М. Риторика. Под общ. ред. В.А. Плотниковой / Л.М. Грановская. – М.: Азбуковник, 2004. – 218 с.
2. Ключев, Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учебное пособие для вузов / Е.В. Ключев – М.: «Изд.-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
3. Кожина, М.Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики / М.Н. Кожина / Отв. ред. М.А. Генкель. — Пермь, 1966. — 213 с.
4. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Хайнц Леммерман. – М.: ООО «Изд.-во «Уникум Пресс», 2002. – 336 с.
5. Ломоносов, М.В. Полн. собр. соч. – / М.В. Ломоносов. – М.; Л.: Изд.-во АН СССР, 1952. – Т.7: Труды по филологии, 1739-1758 гг. / Ред. В.В. Виноградов и др. – 996 с.
6. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово: Учеб. пособие / А.К. Михальская – М.: Просвещение, 1996. – 416 с.
7. Подобед, А.С. Практическая риторика: Учебное пособие / А.С. Подобед – Мн.: Академия у..правления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.
8. Тарасов, Л.Ф. Поэтическая речь: Типологический аспект / Л.Ф.Тарасов. — Харьков: Вища школа, 1976. — 140 с.
9. Хазагеров, Т.Г. Общая риторика: Курс лекций. Словарь риторических приёмов / Отв. ред. Е.Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов – на – Дону: Феникс, 1999. – 320 с.
10. Щербина, А. Сущность и искусство словесной остроты (каламбура). К вопросу о специфике языкового мастерства в русской советской комедии / А. Щербина. – Киев : Изд.во АН УССР, 1968. – 67 с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
12. Станкевіч, А.А. Рыторыка: Вучэб. дапам. / А.А. Станкевіч. – Мінск: РІВШ, 2010. – 316 с.

Лекцыя № 12

Фігуры маўлення

План

1. Класіфікацыя фігур.
2. Фігуры дыскрэтныя і недыскрэтныя.
3. Канструктыўныя фігуры паўтору (дабаўлення).

1. Класіфікацыя фігур. З часоў антычнасці рыторыка выдзяляла сістэму фігур маўлення, якія разглядаліся як формы выражэння думкі, што парушаюць агульнапрынятыя правілы пабудовы выказвання і з'яўляюцца спецыяльнымі сродкамі выяўленчай выразнасці. У далейшым фігуры маўлення аналізаваліся з розных бакоў, былі выпрацаваны розныя класіфікацыі, кожная з якіх закранала найбольш істотныя іх прыметы.

Паняцце фігуры прадугледжвае перш за ўсё пэўную рэканструкцыю, трансфармацыю, якая адбываецца ў межах асобнай лексічнай адзінкі, словазлучэння або сказа. У сувязі з гэтым усе фігуры маўлення падзяляюцца на дыскрэтныя і недыскрэтныя [8, с. 238].

2. Дыскрэтныя і недыскрэтныя фігуры

Дыскрэтныя фігуры маўлення заснаваны на супастаўленні асобных элементаў, выдзеленых у складзе моўнай адзінкі. Да іх адносяцца гукавыя і графічныя фігуры. Як правіла, яны абмежаваны мастацкім стылем і сустракаюцца пераважна ў паэтычным маўленні.

Недыскрэтныя фігуры маўлення звязаны з пэўнай перабудовай, трансфармацыяй сінтаксічных структур з мэтай дасягнення незвычайнага спалучэння моўных адзінак і ўзмацнення выяўленчай выразнасці. Недыскрэтныя фігуры ў сваю чаргу падзяляюцца на канструктыўныя, якія робяць сінтаксічную адзінку больш сбалансаванай, і дэструктыўныя, якія парушаюць сінтаксічную структуру сказа. Да канструктыўных недыскрэтных

фігур адносяцца фігуры дабаўлення або паўтору, заснаваныя на паўтаральнасці моўных адзінак. Да дэструктыўных недыскрэтных фігур адносяцца фігуры ўбаўлення або пропуску, у аснове якіх – пропуск асобных моўных адзінак, і фігуры перастаноўкі або размяшчэння, звязаныя з парушэннем лагічнай структуры сінтаксічнай канструкцыі, якія адлюстроўваюць непаўтаральнасць моўных адзінак.

Фігуры як спецыяльны сродак выяўленчай выразнасці таксама падзяляюцца на некалькі груп (гл. табліцу № 6).

3. Фігуры дабаўлення (паўтору)

Фігуры дабаўлення – канструктыўныя слоўныя фігуры, заснаваныя на паўтаральнасці моўных адзінак. Да фігур дабаўлення адносяцца *ампліфікацыя, анадыплогіс, анафара, аплікацыя, гемінацыя, градацыя, дыяфара, ізакалон, кальцо, падваенне, паліптатон, паралелізм, паранамазія, перыяд, полісіндэтон, сегментацыя, сімплака, шматпрыназоўнікакасць, эпаналепсіс, эпанодас, эпімона, эпіфара*. Выкарыстанне гэтых фігур дапамагае лагічна выдзеліць суб'ект або аб'ект пэўнага дзеяння, дазваляе паказаць устоўлівасць пэўных якасцей, нарастанне, паслядоўнасць, мэтанакіраванасць дзеяння, працяглыя аднатыпныя адрэзкі часу, дае магчымасць паказаць узмацненне эмацыянальнага і псіхалагічнага стану.

Фігуры дабаўлення, заснаваныя на паўторы, аблягчаюць слуханне, разуменне і запамінанне маўлення. Яны з'яўляюцца важным сродкам інтэнсіфікацыі маўлення, якая павышае ступень экспрэсіўнасці моўных адзінак.

Анафара (грэч. *anaphora* “вынясенне”), адзінапачатак – паўтор слова ці групы слоў у пачатку некалькіх сумежных сказаў. Анафара садзейнічае лагічнаму выдзяленню, падкрэсліванню сэнсу паўторанага слова і стварае пэўны паралелізм сказаў:

І гэтыя яго трагічныя апошнія часіны, гэта тытанічная праца, гэтая мужная ўпэўненасць у тым, што яшчэ не скончана барацьба, гэтая гатоўнасць біцца да канца, гэтая невычэрпная любоў да волі радзімы, да дэмакратыі, -- робяць асобу Каліноўскага самай трагічнай і велічнай у гісторыі Беларусі, яе нацыянальным героем [Ул.Караткевіч].

Ёсць розныя разнавіднасці анафары: гукавая, лексічная, строфная. Найбольш распаўсюджанай з'яўляецца лексічная анафара – паўтор асобнай лексемы ў пачатку суседніх сказаў. Паўтараемая лексічная адзінка можа адносіцца да любой часціны мовы. Найчасцей у пачатку сумежных сказаў ужываюцца назоўнік і займеннік. Субстантыўная анафара засяроджвае ўвагу на суб'екце дзеяння, які можа абазначацца як канкрэтным, асабовым, так і адцягненым назоўнікам:

Шчасце ў кожнай тваёй перамозе,

Шчасце – адолець і вецер і град,

Шчасце – нідзе не спыняцца ў дарозе,

Спынішся – пlynню адгоніць назад [С. Грахоўскі].

Займеннікавая анафара ўказвае на аўтара выказвання, яго асабістыя адносіны да рэчаіснасці:

А мне баліць.

А мне сьміць.

А мне вайна страляе [Р. Барадулін];

можа выражаць абагуленае значэнне асобы:

Ціха. Ніхто ні з кім не спрачаецца.

Ціха. Ніхто ні з кім не страчаецца [А. Вярцінскі].

Дзеяслоўная анафара паказвае высокую ступень значнасці дзеяння або працэсу, перадае інтэнсіўнасць яго праяўлення:

Люблю цябе з гадамі гарачэй [С. Грахоўскі];

Будзе тут бярозка,

Будзе тут рабінка,

Будзе клёну горстка,

Будзе і калінка [Я. Купала].

Дзеепрыметная анафара адзначае дзеянне як якасць, праяўленую ў часе:

Жыло сумленне, ды яно

Забіта ў сэрцы тым даўно –

Забіта сытасцю,

Забіта хітрасцю,

Забіта сквапнасцю,

Забіта святасцю,

Забіта хіжасцю

І іншай іншасцю [А. Пысін].

Ад'ектыўная анафара ўказвае на якасць прадмета, яго істотную ўласцівасць, яна можа выражацца як якаснымі, так і прыналежнымі прыметнікамі:

Чужое ішчасце мне прыносіць ішчасце,

Чужое гора – горкі неспакой,

Чужы запал маёю стане страсцю,

Чужая ўдача – радасцю маёй [С. Грахоўскі].

Адвербіяльная анафара ўзмацняе акалічнасны дэтэрмінант пры дзеяслове:

Нялёгка быць даверлівым і шчырым,

Нялёгка крыўды даўнія забыць,

Нялёгка жыць з усімі ў міры

І кожнага аднолькава любіць [С. Грахоўскі];

Арыгінальнай і даволі рэдкай з'яўляецца гукавая анафара – паўтарэнне пачатковых гукаў:

Слухай

Святую хвіліну маўчання:

Спяць ленінградцы,

Спяць масквічы,

Сібіракі, украінцы,

Мінчане [С. Грахоўскі];

або іх спалучэнняў:

Абрыдлі

Абрысы

Абразы.

У сэрцы адно

Амбразуры [А. Кавалеўскі].

Строфная або сінтаксічная анафара, пры якой у пачатку радкоў паўтараюцца аднолькавыя ці раўназначныя сінтаксічныя канструкцыі, таксама не мае асаблівага пашырэння. Яна прыводзіць да поўнага структурнага паралелізму, які праяўляецца ў аднолькавай пабудове суседніх сказаў:

Ты помніш калючыя сінія зімы?

Ты помніш глухія сігналы адбою?

Ты помніш разлукі?

І толькі Радзіма

Была неразлучна са мной і з табою [С. Грахоўскі].

Анафара, такім чынам, выконвае ў маўленні структурна-семантычную і экспрэсіўную функцыі – садзейнічае ўпадпарадкаванню слоўнай пабудовы тэксту, лагічнаму, паслядоўнаму разгортванню думкі і ўзмацненню яго эмацыянальнага гучання. Сэнсава-выдзяляльнае значэнне анафары павышае інфарматыўнасць маўлення, насычанаць зместу і глыбіню раскрыцця ідэі, канцэптואльную значнасць слова. Стылістычная значнасць анафары абумоўлівае ўзбагачэнне маўлення дадатковымі эмацыянальна-ацэначнымі значэннямі.

Анадыпложіс (грэч. anadiplosis “падвоены”) -- фігура маўлення, у якой канец аднаго сказа паўтараецца ў пачатку другога, суседняга сказа.

Анадыпложіс адносіцца да кантактных, лакалізаваных паўтораў. Паўтор сегментаў на мяжы сумежных сказаў уплывае на ўзаемапранікненне іх сэнсу і ўзмацненне выразнасці.

З сівых часін маці была ашчаджальніцай агню. Агню, які абаграваў і карміў. Агню, які шчырасцю сагравае ўсе вякі [Р. Барадулін].

У складзе анадыпложісу выкарыстоўваюцца як асобныя лексічныя адзінкі, так і спалучэнні слоў. Калі структура анадыпложісу складаецца з аднаслоўнай адзінкі, то паўтораная лексема можа належаць да любой часціны мовы. Найчасцей у анадыпложісе выкарыстоўваюцца іменныя часціны мовы, якія фіксуюць увагу на суб’екце дзеяння або ўскосным аб’екце, які мае адметнае семантычнае напаўненне: *Моцна сціснуў вусны, каб не чулі, Як балюча пакідаць мне свет. Свет маіх пакут і спадзяванняў... Ідзе жыццё. Жыццё канца няма* [С. Грахоўскі]; *Невыпадкава з’яўляецца певень на палотнах майстра, бо гэта птушка – служба бога агню, пажару. А пажар якраз і свяціў Марку Шагалу ў першыя хвіліны з’яўлення на свет* [Р. Барадулін]. Дзеяслоўная лексіка ў анадыпложісе падкрэслівае працягласць або інтэнсіўнасць дзеяння, і лагічна выдзяляе яго ў структуры сказаў: *І, сеўшы на высокі ганак, Пра волю вольную запець. Запець, што ім шляхі адкрыты, Што крылы рвуцца ў прастор...* [С. Грахоўскі].

У некаторых выпадках пры выкарыстанні гэтай фігуры паўтараецца некалькі слоў: *Сімвалам Беларусі стала маленькая рэчка Нярэшня. Рэчка Нярэшня – гэта жыццёвыя вытокі для паэта* [Полымя 2003, №8, с.188].

У асобных выпадках анадыплогіс ахоплівае больш, чым два сказы: *Аўтар любіць і жыве паэзіяй. Паэзіяй прасякнуты і думы яго герояў. Герояў, для якіх словы – гэта малітва* [Полымя, 2003, № 8, с. 192].

Анадыплогіс, такім чынам, садзейнічае ўзаемапранікненню семантыкі сумежных сінтаксічных адзінак, з’яўляецца выразным тэкстаўтваральным сродкам, стварае эффект “запаволенай здымкі”, якая падкрэслівае працягласць дзеяння, бесперапыннасць руху, выдзяляе суб’ект або аб’ект дзеяння.

Аплікацыя (лац. applicatio “наклейванне, прыкладванне”) – украпленне агульнавядомых выразаў (фразеалагізмаў, прыказак, прымавак, моўных штампаў і інш.) у некалькі змененым выглядзе ў тэкст выступлення. Аплікацыя ажыўляе маўленне, надае яму выразнасць і садзейнічае ўзмацненню кантакту са слухачамі: *Ды і адкуль будзеш ведаць чалавека, пакуль добра з ім не пазнаёмішся, не з’ясі, як кажуць, разам пуд солі* [Б.Сачанка]; *“Няма тых крамак, дзе прадаюць мамак” – на жаль, і гэты выраз прыходзіць у свядомасць жорстка тады, калі няма ўжо каму вымавіць кароткае і вечнае слова* [мама – А.С.] [Р.Барадулін].

Уключаныя ў структуру мастацкага тэксту ўстойлівыя выразы могуць набываць гумарыстычнае гучанне: *Кажуць: “Цішэй едзеш – далей будзеш”. Мо праверыць? “А за кукіш круп не купіш”. А я думаў? “Праўда любя, хоць і груба”. Ці заўсёды? “Папрацуеш – смак пачуеш”. Мо і праўда? Кажуць: “Смерць вячае славай”. Пачакаю?* [М. Танк].

Градацыя (лац. gradatio “узрастанне, узмацненне, паступовае павышэнне”) – фігура маўлення, заснаваная на такім размяшчэнні сегментаў выказвання, калі ў кожнай наступнай частцы ўзмацняецца (радзей паслабляецца) сэнс папярэдняй, што ў цэлым павышае экспрэсіўнасць выражэння.

Градацыя з’яўляецца актыўным сродкам развіцця ідэй, спосабам вынаходніцтва зместу прамовы, сэнсавай мадэллю арганізацыі ўсяго тэксту: *У штодзённай мітусні і клопаце не трэба ніколі забываць пра слова, а трэба дбаць пра яго, усяляк аберагаць, шанаваць, развіваць, каб яно служыла бацькам, дзядам і прадзедам* [Б.Сачанка].

Градацыя дазваляе перадаць паступовае нарастанне напружанасці, драматызму дзеяння або працэсу. Гэтаму садзейнічае актыўнае выкарыстанне ў градацыі эмацыянальна-ацэначнай лексікі і дзеясловаў псіхічнага стану: *..Ва ўсім, што ёсць беларуская зямля і беларускае неба, яго* [Багдановіч – А.С.] *душа, яго імя, яго боль, яго вера і надзея растварана на вечныя векі* [Н.Гілевіч]; *Ды і не прывык ён на Першамай дома сядзець, калі, здаецца сама душа рвецца разам з людзьмі быць – хадзіць, спяваць, радавацца, смяяцца* [Б.Сачанка].

У навуковай літаратуры выдзяляюцца дзве асноўныя разнавіднасці градацыі: клімакс і антыклімакс. Клімакс – паслядоўнае пашырэнне значэння паняццяў, якія размяшчаюцца адно за адным, альбо саміх па сабе, альбо ў складзе адпаведных сінтаксічных структур. Пры гэтым адбываецца рух ад канкрэтнага да агульнага,

вытрымліваецца адзіная лінія нарастання [8, с. 203] : *Пераход да новага жыцця непазбежны, як прыход новага дня, новых пакаленняў, новай эпохі* (Нёман, 2003, №1, с.3).

Клімакс можа быць лагічным, калі адбываецца паслядоўнае пашырэнне аб'ёму паняццяў або паралагічным, калі мае месца рэзкае нарастанне семантычнага напаўнення моўных адзінак і дзеяння, працэсы, аб'екты, названыя першым і апошнім кампанентамі градацыі, аказваюцца амаль процілеглымі, набываюць адзнаку семантычнай палярнасці.

Антыклімакс – паслядоўнае звужэнне семантыкі лексічнай адзінкі шляхам пераўтварэння агульнага паняцця ў канкрэтнае [8, с.204] сустракаецца значна радзей: *Не будзе міра ні на зямлі, ні на небе, ні ў краінах, ні ў розумах нашых* [Польмя, 2004, №3, с.152].

Градацыя, такім чынам, з'яўляецца дзейным сродкам выяўленчай выразнасці, валодае яскравай вобразнасцю, дазваляе перадаць разнастайнасць з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці, паказаць яе дзеянні і працэсы ў развіцці.

Дыяфара (грэч. *diaphora* “адрозненне, разнавіднасць, падхват”) – фігура маўлення, якая ствараецца ў выніку паўтору ў змененым, як правіла, узмацненым значэнні выказаных вышэй слоў: *Мама! Маці! Матуля! Мамачка!* Слова гэтае амаль на ўсіх мовах свету гучыць падобна.. [Р.Барадулін]; *Падбіралі, падбіраюць і падбіраць будучы эпітэты да Яўгеніі Янішчыц* [Р.Барадулін].

Я.У. Ключоў называе дыяфару паўторам-рэтраспекцыяй, паколькі гэты паўтор вяртае чытача да назад, да таго, што толькі што прагучала, і паўтарае яго ў змененым, часцей за ўсё ўзмацненым, значэнні [8, с. 244]: *Хоць сэрца просіцца ў адстаўку, А я адстаўкі не даю; Дачка дамоў прыходзіць з інстытута, Прыносіць коцікі і весела жартуе, Што шахне снег вясноваю вадою, А снегам пахне ранняя вясна* [С. Грахоўскі].

Дыяфара знешне напамінае анадыплогію, але паміж імі істотнае адрозненне: анадыплогія мае лакальную замацаванасць – гэта паўтор слоў на сумежжы некалькіх сказаў, дыяфара не мае пэўнай пазіцыі ў сказе.

Ізакалон (грэч. *isokolon* “аднолькавы маўленчы такт”) – раўнамернае чаргаванне сегментаў маўлення (сказаў) прыблізна адной працягласці, якое надае паведамленню выразную перыядычнасць:

Мабыць, найбольшае зло ў нашым жыцці – спрадвечная наша бяспамятнасць. На працягу стагоддзяў наш народ моўчкі цягне прыгнёт, ліў сваю кроў, ахвяраваў мільёнамі жыццяў і – маўчаў. Маўчаў, бо ягоныя гісторыкі пазбавілі яго праўдзівай гістарыяграфіі, яго філосафы ўнушалі яму фальшывую ідэю аб мудрай правільнасці ягонага бязмежнага цягнення. Ягоныя рыцары прыгожага пісьменства саборнічалі між сабой аб тым, што варта было выбуху гневу і абурэння.

Ягоныя палітыкі і дзяржаўныя дзеячы былі пазбаўлены ўласнай палітыкі, магчымасці дзейнічаць на карысць народа, а шмат хто з іх сам стаў ахвяраю тэрору, уласнае слепаты і заблуды.

Але... урэшце прыйшоў час сказаць людзям праўду. [В.Быкаў]

Кальцо – фігура маўлення, якая ствараецца паўторам на пачатку і ў канцы асобных строф ці ўсяго твора аднолькавых моўных адзінак. Гэта фігура выкарыстоўваецца пераважна ў паэзіі. У навуковай літаратуры выдзяляюцца гукавое, лексічнае, страфічнае і архітэктанічнае кальцо.

Найчасцей выкарыстоўваецца лексічнае кальцо – паўтарэнне на пачатку і ў канцы асобных вершаваных радкоў або строф аднолькавых слоў :

Галубоў галубіная сварка, *Колькі іх, галубіных чубоў, На плошчы Святога Марка Карміла ты з рук галубоў.* [М.Сяднеў]; *Жыццё без узлётаў, пралікаў і спадаў, Без спрэчак калючых, нібыта асіе, Без спёкі, дажджоў і густых снегападаў – Пустая інструкцыя, а не жыццё* [С. Грахоўскі].

Лексічнае кальцо дапамагае аўтару выдзеліць асобныя словы, падкрэсліць іх значэнне, тым самым засяродзіць увагу на пэўнай асобе, істоце, прадмеце, з’яве.

Гукавое кальцо – паўтарэнне аднолькавых гукаў або гукаспалучэнняў на пачатку і ў канцы асобных радкоў – даволі рэдкая з’ява:

Ці забываецца навек Калі канае чалавек? Не згіне ён Таму, што ў свет Вядзе яго нябачны след [С. Грахоўскі]; *Дабру і міру кожны рад, Трызніць вайной нягоднік і вар’ят* [С. Грахоўскі].

Страфічнае кальцо – паўтарэнне асобных строф на пачатку і ў канцы чатырохрадкоўяў : *Косы звіняць. Спеўна ўносяцца зыкі, Поўняць жыццём жаўтацвет сенажаць, Майстры дзіўныя з нязнаных музыкаў, косы звіняць* [Н.Арсеннева].

Архітэктанічнае кальцо – паўтарэнне на пачатку і ў канцы верша адных і тых жа слоў або цэлай страфы: *Яна ў паход цябе збірала, Як толькі грывнула вайна, Яна касіла, жыта жала, Лісты на фронт табе пісала, Табой жыла, цябе чакала, І дачакалася яна* [С. Грахоўскі].

Кальцо, такім чынам, садзейнічае сэнсаваму ўзмацненню паўтораных слоў, павышае іх экспрэсіўныя магчымасці, узмацняе эмацыянальную напоўненасць твора, паглыбляе яго ідэйны змест, дазваляе перадаць адносіны аўтара да апісваемых падзей і дзеючых асоб.

Падваенне – фігура маўлення, заснаваная на паўтарэнні адных і тых жа слоў або словазлучэнняў для іх лагічнага выдзялення: *Доўга не спалі і гаварылі, гаварылі пра жыццё, пра літаратуру* [П. Панчанка]; *У полі бяскрайнім морам бушуе жыта. Коцяцца пад лёгкім павевам ветрыка зялёныя хвалі, коцяцца і коцяцца, і няма ім ні канца, ні краю.* [Р. Ігнаценка].

Выкарыстанне падваення садзейнічае стварэнню эфекту працягласці і шматразовасці падзей або насычанасці з’яў, інтэнсіўнасці дзеянняў: *І ў гэтым сэнсе можна сказаць, што пасмяротная трагедыя Багдановіча працягваецца. Таму што працягваецца трагедыя культуры, якой ён належыць, трагедыя мовы, якою ён пісаў, і, значыць, трагедыя народа* [Н.Гілевіч].

Падваенне можа займаць розную пазіцыю ў сказе: у пачатку, сярэдзіне або ў канцы сказа. Паўтараюцца розныя часціны мовы. Падваенне назоўнікаў садзейнічае лагічнаму выдзяленню суб’екта або аб’екта дзеяння: *Куды ні глянеш – людзі, людзі, І ў кожнага няпросты лёс* [С. Грахоўскі]; *З Новым*

годам, з Новым годам! З новай песняй, з новай казкай! Зачаруем мімаходам Долі ходы думкай-краскай! [Я. Купала]; падваенне прыметнікаў падкрэслівае характарыстыку прадмета: *Слізкія, слізкія, слізкія сцежкі – Ані сняхжынкі на чорным галлі. Адрасаваны табе усмешкі І сантыменты табе – былі!* [Я. Янішчыц]; падваенне дзеяслова ўзмацняе названае дзеянне: *А над полем гудуць і гудуць бальшакі, І кляновая замяць спраўляе дажынкі* [С. Грахоўскі].

Паліптон (грэч. polis “шмат” + ptosis “выпадак”) – фігура маўлення, заснаваная на паўторы аднаго і таго ж слова ў розных формах: *Так любоў узбагачалася любоўю, любоўю пашанлівай, адданай.* [Р. Барадулін]; *Як у аратага плуг, у жніі серп, так у пісьменніка слова. У слове пластыка, у слове музыка, у слове фарбы, у слове тое, чаго нідзе і ні ў чым няма – сэнс, адухоўленаць, страснаць. І няпраўду гавораць тыя, хто спрабуе пераканаць, быццам у яго ёсць думкі, але не хапае слоў, каб іх выказаць. Думак без слоў не бывае. Куды часцей сустракаецца адваротнае. Ёсць словы, а думак няма* [Б. Сачанка].

У залежнасці ад прыналежнасці кампанентаў паўтору да розных часцін мовы выдзяляюцца такія разнавіднасці паліптону, як назоўнікавы, дзеяслоўны, прыметнікавы і прыслоўны. Найбольш пашыраны назоўнікавы і дзеяслоўны паліптон. У складзе назоўнікавага паліптону ўжываюцца звычайна розныя склонавыя формы аднаго і таго ж слова, што стварае своеасаблівую граматычную парадыгму, якая садзейнічае максімальна поўнай рэалізацыі семантычнага аб’ёму лексемы, надае ёй дадатковыя сэнсавыя адценні і прыцягвае ўвагу слухача або чытача: *Чужое шчасце мне прыносіць шчасце; Пара быць Чалавекам чалавеку!* [С. Грахоўскі].

Дзеяслоўны паліптон садзейнічае больш поўнаму і глыбокаму адлюстраванню пэўных дзеянняў або працэсаў, надае выказванню дынамізм, перадае паслядоўнасць развіцця падзей. Формы дзеяслова ў складзе гэтага паліптону адрозніваюцца найчасцей паказчыкамі трывання, часу або асобы: *Аўтар вылучае падмурак, на якім трымаўся спрадвеку і павінен трымацца сёння чалавек* [Полымя, 2003, № 8, с. 195]; *І будзем так да старасці кахаць, Як некалі кахалі ў маладосці* [С. Грахоўскі].

Пэўная граматычная мадыфікацыя лексем у складзе паліптону стварае дадатковы стылістычны эфект, павышае экспрэсіўнасць выказвання і ўзмацняе семантычны патэнцыял слова.

Паралелізм (грэч. parallelos “сумежны”) -- фігура маўлення, сутнасць якой у выкарыстанні аднатыпных сінтаксічных канструкцый у сумежных або блізкіх частках паведамлення. Аднатыпнасць сінтаксічнай будовы канструкцый стварае аснову для аналогіі, супастаўлення выражаемага імі зместу.

Паводле структурнай арганізацыі паралелізм – спалучэнне некалькіх узаемазалежных, размешчаных побач сінтаксічных адзінак. Кампанентамі гэтай фігуры з’яўляюцца як простыя, так і складаныя сказы з гіпатаксічнымі адносінамі паміж прэдыкатыўнымі часткамі. Паралелізм бывае простым і разгорнутым. Простым паралелізм у якасці аб’екта супастаўлення вылучае адну прымету: *Падвяргаючы сумненню насланні прарокаў – падвяргаеш сумненню заповедзі Гасподнія і волю Божую* [Полымя, 2004, №4, с. 152].

Разгорнуты паралелізм змяшчае некалькі агульных прымет прадметаў супастаўлення і іх дзеянняў: *Калі ўбогі прагне і жадае дзеля Хрыста – то на нябёсах ён узбагаціцца і натоліцца міласцю Божай і райскімі стравамі. Калі хто смуткуе тут, абгавораны і зняслаўлены, зганьбаваны і выгнаны за праўду, -- анёлы на небе таго ўшануюць, і з праведнікамі будзе ён радавацца і весяліцца. Калі чалавека якога тут ненавідзяць і б'юць за Хрыстовае імя – таго ўзлюбіць Бацька ўсявышні на небе, і будзе той радавацца з анёламі, спачываючы ў раі...*

Калі хто быў тут неміласэрны. -- той ад Бога на небе міласці не атрымае, і не прымуць анёлы яго ў Нябеснае царства [К.Тураўскі, перакл. А.Мельнікаў].

Паралелізм можа быць поўным і частковым. Пры поўным паралелізме члены сказы расстаўлены ў адной паслядоўнасці і выражаны аднолькавымі формамі, што стварае своеасаблівую сінтаксічную сіметрыю: *Адзін усё жыццё стараецца рабіць добрае, памагаць людзям, змагаецца за праўду, а другі ўвесь час хлусіць, выкручваецца, робіць шкоду* [Польмя, 2004, №2, с.210].

Пры няпоўным паралелізме члены сумежных сказаў размяшчаюцца ў адвольным парадку: *А мне вяртацца...Як адліга, Ад сэрца рана адлягла. А мне вяртацца ...Быццам іга, Шаша пад ножанькі лягла* [Я. Янішчыц].

Перыяд (грэч. *períodos* “абход, круг, кругаварот”) – фігура маўлення, складаная сінтаксічная канструкцыя, якая аб’ядноўвае шэраг састаўных кампанентаў у выглядзе закончанага і ўраўнаважанага цэлага. Аратарскі перыяд афармляе складаную аргументацыю развітаемага тэзіса. Маўленчы перыяд – завершаны ўрывац маўлення.

Складанае сінтаксічнае цэлае, рытмічны харатар якога стварае павышэнне голасу, называецца *пратазісам*, паніжэнне голасу -- *апатазісам*.

Перыяд арганізуе маўленне такім чынам, каб у пачатку фразы і гаворачы, і слухачы ўжо адчувалі, якім будзе яе развіццё і завяршэнне.

Перыяд складаецца з дзвюх частак – павышэння і паніжэння інтанацыі, якія падзяляе кульмінацыя, адзначаная паўзай. Віды перыяду – часавы, умоўны, азначальны.

Царство Асирское почалося ест от Веля царя, сына Немрофова, скоро по потопе. Он же почал силен быти на земли. Велов пак сын Нинос поставил ест град и назвал и именем своим Нинива. В том граде царствовали суть тридесеть и седм царей лет тысецу и триста даже до царя Сардонапаля, его же убил Аръба, воевода медийский, и пресели царство то в Меды. А так пребыло ест до Цира, царя перскаго. Он же к тому имеаше царство Вавилонское, понеже Дарий царь, дядя его, убил был пред тым Валтизаря, царя Вавилонскаго, иже бе шостый по цари Навходносоре, пленившем Ерусалим и Седехию царя Июдина. Той Цир лета перваго царства своего выпустил ест жиды из пленения вавилонскаго, по седмидесяти летех по прочеству Еремиину, и повелел им ити в Ерусалим и ставити храм господень, и вси сосуды церковные, еже был побрал Навходносор царь во храме Саломонове, им вернул. [Ф.Скарына].

Полісіндэтон (грэч. poly “шмат” + syndeton “сувязь”), шматзлучнікаваасць – фігура маўлення, звязаная з ужываннем аднаго і таго ж злучніка перад кожным аднародным членам сказа.

Полісіндэтон выдзяляе кожны аднародны член, падкрэсліваючы яго ролю, і ў той жа час стварае адзінства пералічэння, тым самым узмацняе выразнасць выказвання.

Вясёлка над Дзвіной паднялася ўгору, колеры яе пабляклі і неўзабаве рассяліся зусім... Сонца залівала цяпер роўным залацістым святлом, і ўсё ў ім – і будынкі, і дрэвы, і асфальтавая роўнядзь вуліц, і зеляніна прырэчнага поплава – прываблівала вока свежасцю і чысцінёй [Т.Хадкевіч].

Полісіндэтон адыгрывае важную архітэктанічную ролю ў тэксце, яго функцыянальнае значэнне залежыць ад граматычнага значэння злучаемых членаў сказа. Так, калі злучнікі звязваюць паміж сабой аднародныя выказнікі, яны перадаюць працягласць дзеяння, або яго замаруджанасць, запаволенасць, а таксама сілу, інтэнсіўнасць, разнастайнасць: *Лягчэй казаць, цяжэй рабіць А вы спачатку навучыце І ненавідзець і любіць; Па багуне і верасе Сівы туман плыве, То сцелецца па беразе, То па сухой траве [С. Грахоўскі].*

Калі злучнікі аб’ядноўваюць аднародныя іменныя часціны мовы, гэта дазваляе перадаць разнастайнасць з’яў рэчаіснасці, стварае адзінства іх пералічэння, што садзейнічае структурнай цэласнасці выказвання: *У памяці жывуць сяброў абліччы: На іх то боль, то радасць, то усмешка [С. Грахоўскі].*

Полісіндэтан можа быць поўным, калі злучнікі паўтараюцца перад кожным аднародным членам сказа: *І сумна, і крыўдна, і горка, Што ўжо не вярнуцца назад [С. Грахоўскі];* і частковым: *Асталася дабрата людская, Любоў і дружба, ласка і спагада. І першыя сустрэчы і каханне Тых, хто прыйшлі ў свет пасля вайны [С. Грахоўскі].*

Шматпрыназоўнікаваасць – фігура маўлення, заснаваная на паўтарэнні аднолькавых прыназоўнікаў.

Шматпрыназоўнікаваасць надае кантэксту ўзмоцненую эмацыянальнасць і садзейнічае экспрэсівізацыі выказвання: *Надзвычай сакавітая, паэтычная і багатая мова Міхася Лынькова. На кожны зрух сэрца, на кожнае пачуццё, на кожную пару года і дня, на кожны вобраз роднай прыроды ў яго столькі слоў – самацветаў, што часамі здаецца, перад самім мастаком паўстае нялёгкая задача: якія словы лепш узяць, якія фарбы пакласці на палатно [М.Танк]; Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее, гэта любоў да бацькаўшчыны, да свайго народу, да роднай мовы... [Цётка].*

Аднародныя члены сказа ў складзе гэтай фігуры могуць аб’ядноўвацца пры дапамозе адной і той жа часціцы: *Тое, што любіш, не выкінеш на сметнік, не ўтопчаеш у грязь, не раструшчыш [Полымя, 2004, №3, с.179].*

Паўтор прыназоўнікаў можа спалучацца з паўторам злучнікаў або часціц, утвараючы, такім чынам, парны паўтор службовых слоў: *Паўсюль – і ў будынках, і на вуліцах, і ў парках, і ў крамах, і ў метро людзі, людзі, людзі*

[Дзеяслоў, 2003, №4, с.213]; *Ніхто і не ўтойвае ад цябе ісціну, але ніхто і не адкрывае яе для цябе* [Полымя, 2004, №3, 179].

У тэксце можа быць таксама чаргаванне злучнікавага і бяззлучнікавага аб'яднання аднародных членаў сказа, што прыводзіць да інтанацыйнага кантрасту і з'яўляецца дадатковым сродкам моўнай экспрэсіі:

Ён [Навагрудак – А.С.] прыгожы здалёк, гэты невялікі горад, калі раптам убачым яго з вышыні двухкрылага самалёціка, што доўга нёс цябе над бясконцаю выспяю зацягнутых смугою і парэзаных стужкамі дарог налібоцкіх лясоў, над сіняватым вокам Кромані, над паскаю неглыбокага, з пячанымі плёсамі Нёмана, над бязлесаю, тлустаю і па-гаспадарску да каліва ўробленаю шчорсаўскаю зямлёю, з густымі і заможнымі вёсачкамі, з чародамі гусей на поплаве каля пакручастае, абсаджанае купкамі сівых вербаў рэчачкі [В.Адамчык].

Паўтор прыназоўнікаў, як і злучнікаў, дазваляе аўтару выдзеліць асобныя словы, падкрэсліць іх значэнне, засяродзіць на іх увагу чытача. Шматпрыназоўнікавасць, як і іншыя віды паўтору, садзейнічае таксама рытмізацыі маўлення, яго сістэмна-структурнай арганізацыі.

Эпанодас (грэч. epnodos “адыход, адступленне”) -- фігура маўлення, якая ствараецца паўторам слоў ў сказе ў адваротным парадку. Такі незвычайны паўтор дазваляе з асаблівай сілай падкрэсліць значэнне паўтораных слоў, выдзеліць іх з кантэксту, акцэнтаваць на іх увагу: *Сэрца і розум пісьменніка працуюць словам, змагаюцца словам, жывяцца і ратуюцца словам, бо нябёсамі дадзенага таленту глыбей за іншых зразумець і адчуць, што мова і народ, народ і ягоная мова – непарушнае, непадзельнае, непарыўнае Адзінства.* [А.Міхневіч].

У адваротным парадку могуць паўтарацца дзеясловы: *Амаль не ўсю ноч пракленчыла жанчына: малілася і плакала, плакала і малілася; Паэзію Пысіна .. трэба чытаць і перачытваць, перачытваць і чытаць* [Полымя, 2003, №5, с.201]; назоўнікі: *Муза карануе славу, а слава – Музу* [Лац. прык.].

Эпанодас называюць “люстраным” паўторам, ён вызначаецца ў ліку іншых прыёмаў сваёй арыгінальнасцю і вялікім экспрэсіўным патэнцыялам.

Эпіфара (грэч. epiphora “дадатак”), адзінаканчатак – паўтор слова ці групы слоў у канцы сумежных сказаў. Як і анафара, эпіфара з'яўляецца лакалізаваным паўторам.

Эпіфара спрыяе структурнай арганізацыі тэксту, садзейнічае актуалізацыі семантыкі паўтараемых элементаў выказвання.

Лексічная эпіфара:

*Аблашчы твары найпразрыстымі рукамі,
З недасканалых сэрцаў плямы пазмятай...
Узвышша чыстае, вітай мяне, вітай!*

*Пераўтвары ў водар пах цвілы і склепны,
Да ўсіх куткоў праз дым смуродны далятай...
Узвышша блізкае, вітай мяне, вітай! [В. Алісевіч];*

строфная епіфара:
*Шлях – ад роднага парогу.
Развітанне – дзве рукі.
Невядомая дарога, --
З Новым годам, землякі!*

*Перад намі толькі неба –
сіняе на ўсе бакі.
Болей нам, відаць, не трэба, --
З новым годам, землякі! [М.Сяднеў];*

гукавая епіфара:
*На роднай зямельцы усе мы не госьці,
Усе мы чыесьці, усе мы кагосьці.
Хоць спарохнелі дзядоў нашых косьці,
У нашай натуры ёсць іхняе штосьці* [Л.Геніюш].

Сімплака (грэч. *symploke* “спляценне”) – фігура маўлення, у якой спалучаецца анафара і епіфара – адначасовы паўтор слоў у пачатку і ў канцы сумежных сказаў. Сімплака называецца таксама *эпанафара*, *эпанастрафа*, *анаэпіфара*, *кайноцес*. У антычных рыторыках гэту фігуру называлі ахопам.

Сімплака ўзмацняе рытміка – сінтаксічную арганізацыю тэксту, садзейнічае яго максімальнай упарадкаванасці:

Тая вера, што калісьці вяла яго [Ф.Скарыну – А.С.] пакутніцкім шляхам да высакароднай мэты і асвятляла яму гэту дарогу, -- з намі!

Тая любоў да роднага краю, што натхняла яго, і акрыляла, і падымала над крыўдамі і нягодамі, -- з намі!

Тая прага тварыць дабро “людзям паспалітым”, якая жывіла яго сілы, прыдавала яму мужнасці, стойкасці і цярдзення, -- з намі! [Н.Гілевіч].

Пытанні і заданні:

- 1.Што называецца фігурай?
- 2.Назавіце асноўныя групы фігур. Чым адрозніваюцца канструктыўныя фігуры ад дэструктыўных?
- 3.Што такое макрафігуры?
- 4.Якія фігуры адносяцца да недыскрэтных?
- 5.На чым заснаваны фігуры дабаўлення? Назавіце іх.
- 6.У чым адметнасць ампліфікацыі?
- 7.Чаму анадыплезіс называюць лакалізаваным паўторам?
- 8.Якую структурна-семантычную і экспрэсіўную функцыю выконвае анафара? Як яна суадносіцца з паралелізмам сказаў?
9. У чым сутнасць і экспрэсіўная роля аплікацыі?
10. Як ствараецца градацыя?
- 11.Як суадносяцца паміж сабою фігуры гемінацыя, падваенне і паліптатон?
- 12.У чым выяўленчая выразнасць ізакалону і перыяду?
- 13.Як суадносяцца анафара, епіфара і дыяфара?

14. Як спалучаюцца анафара, эпіфара і сімплака?
15. Што агульнага ў полісідэтоні і шматпрыназоўнікаваасці?
16. Як ствараюцца эпаналепсіс і эпімона?
17. Назавіце віды эпіфары.

Літаратура:

1. Граудина, Л.К. Русская риторика / Л.К. Граудина, Г. И. Кочеткова. – М.: Центрполиграф, 2001. – 668 с.
2. Дюбуа, Жак. Общая риторика / Ж. Дюбуа, Ф. Эделин, Ж.-М. Клинкаенберг и др. Пер. с франц. Е.Э. Разлоговой. Б.п. Нарумова / Общ. ред. и вступ. статья А.К. Авеличева – М.: Прогресс, 1986. – 391 с.
3. Зеленецкий К.П. Исследования по риторике. – М., 1991.
4. Капащинская, Е.В. Определение выразительности и способы ее усиления. // Проблемы экспрессивной лингвистики. Отв. ред. Т.Г. Хазагеров. -- Ростов н/Д :Изд.-во Ростовского университета, 1987. С. 24-29.
5. Клюев, Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учебное пособие для вузов / Е.В. Клюев – М.: «Изд.-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
6. Кожина, Н.М. О языковой и речевой экспрессии и её экстралингвистическом обосновании // Проблемы экспрессивной лингвистики. Отв. ред. Т.Г. Хазагеров. – Ростов-на-Дону: Изд.-во Ростовского университета, 1987. – С.8-17.
7. Кошанский Н. Общая риторика / Н. Кошанский. – Санкт-Петербург, 1830.
8. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Хайнц Леммерман. – М.: ООО «Изд.-во «Уникум Пресс», 2002. – 336 с.
12. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово / А.К. Михальская – М.: “Просвещение”, 1996 – 416 с..
9. Одинцов, В.В. Стилистика текста. Отв. ред. А.И. Горшков /. – М.: Изд.-во “Наука”, 1980. -- 262 с.
10. Стернин, И.А. Семантическая основа экспрессивного словоупотребления. // Проблемы экспрессивной лингвистики. Отв. ред. Т.Г. Хазагеров. -- Ростов н/Д :Изд.-во Ростовского университета, 1987. С.133-137.
11. Хазагеров, Т.Г. Экспрессивная стилистика и методика анализа художественных текстов.// Проблемы экспрессивной стилистики. Сборник. Под ред. Т.Г. Хазагерова. Вып.2. -- Ростов н/Д.: Изд.-во Ростовского университета, 1992. С. 19-26.
12. Станкевіч, А.А. Рыторыка: Вучэб. Дапам. / А.А. Станкевіч. – Мінск: РІВШ, 2010. – 316 с.

Лекцыя № 13
Дэструктыўныя фігуры пропуску, размяшчэння і перастаноўкі.
Дыскрэтныя фігуры.

План

1. Фігуры пропуску.
2. Дэструктыўныя фігуры размяшчэння і перастаноўкі.
3. Рытарычныя фігуры.
4. Дыскрэтныя графічныя фігуры.
5. Гукавыя фігуры.

1. Фігуры ўбаўлення (пропуску)

Фігуры ўбаўлення – слоўныя фігуры, заснаваныя на непаўтаральнасці моўных адзінак, іх пропуску. Яны выкарыстоўваюцца з мэтай адлюстравання хуткасці руху, расчлянёнасці мноства на асобныя часткі, паказу разнастайнасці акаляючай рэчаіснасці. Найчасцей у маўленні выкарыстоўваюцца фігуры, структура якіх з’яўляецца няпоўнай. Да іх адносяцца *апасіяпеза, асіндэтон, прасіяпеза, эліпсіс*.

Апасіяпеза (грэч. *aprosiopesis* “умаўчанне”) – умаўчанне, наўмысны, выкліканы найчасцей этычнымі прычынамі, перапынак у маўленні, разлічаны на здагадку чытача (слухача).

Апасіяпеза выдзяляецца інтанацыйна, графічна абазначаецца шматкроп’ем:

Ласкавае мора, сіняе-сіняе неба, чайкі пікіруюць за кінутымі кавалкамі хлеба... І раптам – удар!!! І раптам – да неба смяротны слуп вады. І ўсё разламана напалам... І праз некаторы час толькі заклёкоча паверхня мора, калі схавалася пад ёю нос карабля... Каўтаючы ўсё... усё... І не будзе каму ўжо ні заляцацца, ні смяцца, ні пакурваць [Ул. Караткевіч].

-- *А чаму не? – жорстка сказаў Свеціловіч. -- Я нікому зараз не давяраю. Я і вас падазраваў: раптам... ды пасля схамянуўся [Ул. Караткевіч].*

Апасіяпеза выкарыстоўваецца ў тых выпадках, калі інфармацыя не вымушае разгорнутага выкладу, яна добра зразумелая чытачу або слухачу. Прычына ўмаўчання можа быць этычнай, калі аўтар не хоча выказаць сваю думку адносна пэўнай падзеі або асобы, і чытач павінен сфарміраваць сваё

ўяўленне аб гэтым. Умаўчанне павялічвае выразнасць выказвання, паколькі дае чытачу магчымасць самому ўявіць тых карціны, асобныя штрыхі якіх апушчаны аўтарам, і такім чынам садзейнічае экспрэсівізацыі маўлення.

Асіндэтон (грэч. asyndeton “нязвязанае”) – бяззлучнікавасць, фігура маўлення, пры якой адсутнічаюць злучнікі паміж асобнымі, узаемазвязанымі сегментамі выказвання, што надае яму сцісласць і дынамізм. *Ёсць нешта прыемнае, калі пазнаеш забытыя мясіны. Мінаюцца сялібы, палеткі, лясы* [Я.Скрыган].

Калі бяззлучнікавай сувяззю аб’ядноўваюцца аднародныя выказнікі, гэта стварае дынамізм апавядання, перадае напружанасць і імклівасць дзеяння: *Мкне у месце, мкне у полі, Беліць вочы белай беляй Гнеўна- спеўная завая, Б’ецца, уецца, скача, плача, Сыпкім снегам сее, вее, Не лякаецца няўдачаў, Гнеўна – спеўная завая!* [Н.Арсеннева].

Пры бяззлучнікавым пералічэнні аднародных азначэнняў перадаецца шматколерная палітра малюнкаў аб’ектыўнай рэчаіснасці, даецца рознабаковая характарыстыка прадметаў і з’яў: *Сяброў сустракаем на людным вакзале, Вось тут бы, здаецца, ад сэрца сказалі Гарачае, шчырае, добрае слова, Ды лезе адразу з кішэні прамова; А вось у кузаве машыны Кідае галавою конь, Худы, калматы, заінелы.* [С. Грахоўскі]

Адсутнасць злучнікаў перад аднароднымі дапаўненнямі падкрэслівае шматлікасць і разнастайнасць прадметаў і з’яў: *Любая сэрцу Лагойшчына, Край маіх дум запаветных, Ціша бароў партызанскіх, Звонкая радасць крыніц, Стужачкі рэчак бруістых, Зелень узгоркаў прыветных – Ведаю усё тут на памяць, Дарага ўсё да драбніц!* [Н.Гілевіч].

Такім чынам, бяззлучнікавасць, якая стварае імклівасць і дынамізм дзеяння, разнастайнасць і рознабаковасць апісваемых з’яў, з’яўляецца важным сродкам экспрэсівізацыі маўлення.

Эліпсіс (грэч. elleipsis “недастача, пропуск”) – фігура маўлення, якая заключаецца ў пропуску асобных фрагментаў выказвання (слоў, словазлучэнняў), лёгка ўзнаўляльных па сэнсу з кантэксту.

Эліпсіс – фігура, блізкая да ўмаўчання, надае выказванню экспрэсію, дынамізм і напружанасць: *На сцэну выходзіць.. Рыгор Раманавіч Шырма. Няўлоўны на сваёй імгненнай дакладнасці рух – і залу, і сэрцы запаўняе музыка* [Р.Барадулін]; *Найбольшая прыемнасць глядзець на воблакі ў летнія, пагодлівыя дні, калі ў небе лётаюць птушкі. А ўлетку – ластаўкі і стрыжы* [І.Грамовіч].

У некаторых выпадках у эліптычных сказах апускаецца выказнік, які не ўзнаўляецца з кантэксту, паколькі дзеянне або стан, якія абазначае адсутны выказнік, зразумелы са структуры саміх сінтаксічных адзінак. Як, правіла, гэта датычыць так званых “быццёвых” дзеясловаў, дзеясловаў існавання: *Над лесам – поўны, таямнічы месяц* [Я.Брыль].

Эліпсіс можа ўваходзіць у склад як простага, так і складанага сказа. Эліпсіс у складаным сказе адбываецца ў структуры заключнай прэдыкатыўнай часткі, і гэта патрабуе наяўнасці апушчаных фрагментаў выказвання ў папярэняй частцы: *Ты імкнулася ў далеч прастораў бясконцых*

марскіх, я ж – да сэрца твайго, дзесь схаванага ў нетрах лясных (А. Куляшоў).

Пропуск асобных лексем, сэнс якіх лёгка ўзнаўляецца з кантэксту, актывізуе думку чытача, прыцягвае яго ўвагу, прымушае “дэшыфраваць” выказванне, разважаць над выказаным зместам.

2. Фігуры размяшчэння і перастаноўкі

Фігуры размяшчэння і перастаноўкі – дэструктыўныя слоўныя фігуры, якія перадаюць зменлівасць або рознанакіраванасць моўных адзінак. Да такіх фігур адносяцца *антыметабала*, *гіпербатон*, *зеўгма*, *інверсія*, *парцэляцыя*, *парэнтэза*, *сілепсіс*, *хіязм*, *эпіфраз*.

Гэтыя фігуры звязаны з парушэннем лагічнай структуры сінтаксічнай адзінкі, паколькі ў аснове іх – ідэя непаўтаральнасці, іх рознанакіраванасці [15, с.125]. З дапамогай гэтых фігур адлюстроўваецца хутная змена напрамкаў дзеяння, зменлівасць эмацыянальнага або псіхічнага стану. Такі эффект ствараецца дзякуючы парушэнню кантактнасці, размяшчэнню на значнай адлегласці моўных адзінак, якія павінны стаяць побач. Кантактнасць паміж моўнымі адзінкамі парушаецца за кошт паўзы, якая не адпавядае сэнсаваму і логіка-сінтаксічнаму члянэнню выказвання або ў якую ўкліньваецца іншая лексіка-сінтаксічная канструкцыя [15, с. 125].

Антыметабала (грэч. *anti* “супраць” + *metabole* “змена, пераўтварэнне”) – фігура маўлення, заснаваная на сіметрычным паўтарэнні адных і тых жа слоў, але са зменай іх сінтаксічных функцый.

Edimus, ut vivamus, non vivimus, ut edamus. Мы харчваемся, каб жыць, а не жывем, каб харчавацца. Номо locum ornat, non hominem locus. Чалавек упрыгожвае месца, а не месца чалавека [Лац. прык.].

Зеўгма (грэч. *zeugma* “сувязь, злучэнне”) – фігура маўлення, якая ўяўляе сабой некалькі злучаных сказаў або словазлучэнняў, аб’яднаных агульным для іх галоўным членам, прадстаўленым у адным з іх і прапушчаным у астатніх: *Люблю вясну, што ў кветкі, зелень Аздобіць радасна зямлю, Буслоў на гнёздах клетанне І спеў жаўроначка люблю* [К.Буйло]; *Край мой там, дзе рэчак хвалі І плюскочуць, і плывуць, -- Што далей – да новых даляў Мяне клічуць і завуць* [А.Гурло].

Інверсія (лац. *inversio* “перастаноўка”) – парушэнне звычайнага парадку слоў у сказе з мэтай выдзялення асобных слоў і павышэння экспрэсіі выказвання. Інверсія, як адзначае Клюеў, акцэнтуюе беспарадак сінтаксічнай канструкцыі. Гэта такое пераўтварэнне ў складзе сказа, пры якім канструкцыя ў цэлым аказваецца “перакошанай” у патрэбны для аўтара бок. Гэты перакос ажыццяўляецца дзякуючы перастаноўцы элементаў выказвання з “натуральнага” для іх месца ў сказе на “ненатуральнае” [8, с. 252].

Інверсія выказніка ўжываецца для таго, каб надаць апісанню дынамічнасць, падкрэсліць дзеянне або стан прадмета, перадаць яго напружанасць або інтэнсіўнасць: *Бунтуе воды акіян грывотны – прадонна-жадны і дабру і ліху. Гамоняць хвалі – ім няма суціху* [М.Сяднёў]; *О, гэта пружанская зямля, што ўся звініць песнямі, дзе іх болей, чым жаўранкаў у сінім небе над пружанскай раллэй! Спяваюць сінія роўныя лясы, спяваюць*

салаўі ў альховых зарасцях, спяваюць у залатым вячэрнім сонцы пчолы, спяваюць лянотныя рэкі і сама зямля [Ул.Караткевіч].

Прэпазіцыя выказніка ў адносінах да дзейніка выкарыстоўваецца таксама пры апісанні пэўных з'яў, падзей і дзеянняў: Пачыналася восень. Яшчэ горача свяціла сонца, зусім на-летняму дрыжала сіняватая смуга над пыльнай дарогай, у кустах крушыны світалі вясёлыя дразды [І.Навуменка].

Пастаноўка выказніка перад дзейнікам у такім выпадку стварае статычны аспект канстатацыі пэўных фактаў, надае выказванню інтанацыю пералічэння апісваемых падзей.

Інверсія азначэння садзейнічае лагічнаму выдзяленню прыметы прадмета разважання: Яго [І.Мележа – А.С.] душа была багатая, вочы вострыя і мудрыя, розум аналітычны, рука нястомная [П.Панчанка].

Адваротны парадак дапаўнення выдзяляе ў сэнсавым і інтанацыйным плане назву прадмета або з'явы: Ад зялёнага, мяккага яшчэ сіўца на дарозе, які адскочыў ад зямлі і аксамітам уткаў выпалены ад летаўнай сухой жаўцізны лог, патыхае густой вільгацыю [І.Пташнікаў].

Інверсія акалічнасці лагічна выдзяляе, падкрэслівае месца, час, прычыну, мэту і спосаб дзеяння: Ужо ладная травіца бяжыць па лузе сюды, пад беразнякі, калі навее вецер, трапечацца, хаваючы на нейкі момант ад людскіх воч краскі, свежыя ў любы час і такія пахучыя [І.Пташнікаў]; І як толькі раніцою ўзнялося над небасхілам сонца, ужо зусім інакш выглядаў лес [М.Паслядовіч].

Экспрэсіўны патэнцыял інверсіі залежыць ад таго, на якой адлегласці знаходзіцца пэўны элемент канструкцыі ад свайго звычайнага месца: чым большая аддаленасць, тым глыбей інверсія.

Парцэляцыя (франц. *parcelle* “частка”) – фігура маўлення, пры якой асобныя члены сказа разглядаюцца як самастойныя і адасабляюцца ад цэлага знакамі прыпынку або інтанацыйна.

Парцэляцыя дазваляе прыцягнуць увагу слухача (чытача), надае выдзеленым словам новае гучанне. Калі да асноўнага сказа дадаюцца новыя сказы або асобныя члены сказа, то ствараецца ўражанне паступовага, нарастаючага развіцця думкі, непасрэднасці маўлення. Гэта ў цэлым надае экспрэсію размоўнасці, узмацняе ўздзеянне на адрасата: І ўсё ж верыла [Янішчыц – А.С.]. У сябе. У сваю паэзію. [Р.Барадулін]; Былі песні. Розныя. Папулярныя. Прэм'еры. [ЛіМ, 9.05.97].

Парцэляцыя з'яўляецца своеасаблівым прыёмам экспрэсіўнага сінтаксісу, які перадае асаблівасці размоўнага маўлення – спантаннасць, непадрыхтаванасць і непасрэднасць выказвання, узнаўляе працэс абдумвання зместу. Знешне самастойная частка выказвання, парцэляваная канструкцыя як сінтаксічная адзінка цесна звязана з кантэкстам і можа быць зразумелай толькі ў сувязі з усім выказваннем: Першы быў Пятро Клімук. Хлопец з Брэстчыны. Сінявокі і ўсмішлівы. Прыгожы і абаяльны. Просты і сардэчны [М. Гіль].

Галоўная функцыя парцэляцыі – выдзяленне пэўнага элемента выказвання з мэтай узмацнення яго сэнсу. Парцэлявацца могуць розныя

члены сказа. Пры гэтым падкрэсліваюцца пэўныя якасці, уласцівасці прадмета размовы: *Я ўлёгся і хутка заснуў. Прыснілася мне мора. Летняе. Пахмурнае. Неспакойнае* [А. Марціновіч]; выдзяляецца акалічнасны дэтэрмінант: *Пакуль пісаў гэта, зашчабяталі ластаўкі. Густа, дружна і міла* [Я. Брыль]; узмацняецца пэўнае дзеянне: *Ён можа весці глыбокія філасофскія размовы. Ён можа. Ён умее. Ён імкнецца* [Полымя, 2004, №1, с.217].

Парцэляцыя, як правіла, займае ў сказе постпазіцыйнае становішча, але ў некаторых выпадках можа стаяць у прэпазіцыі. Паводле развітасці сінтаксічнай структуры вылучаецца простая і складаная парцэляцыя. У склад простага парцэляцыі ўваходзіць асобная моўная адзінка або словазлучэнне: *Гісторыя вельмі і вельмі прыкрася. І паказальная* [ЛіМ, 9.05.97]. Складаная парцэляцыя ўяўляе сабой просты сказ, развіты або неразвіты: *Ёсць яна. Такая добрая, разумная, старая маці. Жыве ў пушчы над возерам* [Я. Брыль].

Парцэляваныя канструкцыі дадаткова ўдакладняюць і пашыраюць семантыку як асобных слоў у складзе сказа, так і змест усяго сказа. Яны дазваляюць сканцэнтраваць думку на пэўным прадмеце, яго ўласцівасці або дзеянні.

Сегментацыя (лац. *segmentum* “адрэзак”) – вынясенне важнага кампанента выказвання ў пачатак фразы ў якасці самастойнага назывнога сказа. Сегментацыя вызначаецца функцыянальнай блізкасцю да парцэляцыі, паколькі яна таксама вылучае частку выказвання.

Важнейшай функцыяй сегментацыі з’яўляецца лагічнае і сэнсавое выдзяленне часткі выказвання, што дазваляе сканцэнтраваць увагу адрасата на найбольш важнай з пазіцыі суб’екта маўлення інфармацыі: *Леў Сапега... Што мы пра яго ведаем? Беларуска Савецкая энцыклапедыя адвяла яму некалькі радкоў петыту. Ні партрэта, ні біяграфіі* [Б.Сачанка]; *Рукапісы. Кнігі. І ўся прасторная кватэра, як здалося мне, напоўнена музыкай* [Р.Барадулін].

У якасці сегмента выказвання выступае асобнае слова або спалучэнне слоў. Найчасцей сегментуюцца іменныя часціны мовы: *Газета... Газета – гэта прафесія. Гэта – братэрства прафесіяналаў, віртуозаў і абібокаў* [Полымя, 2004, №1, с. 187].

Сегментаваныя фрагменты выказвання не маюць закончанага сэнсу і патрабуюць канкрэтызацыі і ўдакладнення ў асноўным кантэксте. Уласцівая ім намінатыўнасць, непаўната выражэння сэнсу, недасказанасць арыентуе чытача на далейшы тэкст, выклікае ў яго адпаведныя думкі і разважанні, прымушае задумацца над раскрыццём зместу сегментаванай канструкцыі: *Цішыня. Над туманнай лагчынай, як браты, абняліся дубы* [А. Звонак]; *Ноч. У мроку нікнуць травы і кусты* [Я. Колас]; *Вось апошні паварот. Яна ўбачыла наперадзе тое месца, дзе раней было сяло* [І. Мележ].

У асобных выпадках сегментацыя можа спалучацца з парцэляцыяй, што значна ўзмацняе экспрэсію, сэнсавую і эмацыянальную выразнасць выдзеленых сегментаў выказвання: *Паэтка. Залатой аблачынкай праплыла яна па небе паззіі беларускай. Прыплыла з Палесся, каб нагадаць пра гэты*

самой вечнасцю ахаваны край. На жаль, да часу. Прыплыла з Ясельды [Р.Барадулін].

Парэнтэза (грэч. parenthesis “устаўка”) – самастойнае, інтанацыйна і графічна выдзеленае выказванне, устаўленае ў асноўны тэкст як дадатковае паведамленне, тлумачэнне або аўтарская ацэнка: На сцэну выходзіць, дакладней, на ёй узнікае Рыгор Рамановіч Шырма. [Р.Барадулін].

Парушаючы сінтаксічнае адзінства сказа, парэнтэза перадае розныя дадатковыя звесткі, тым самым павялічвае яго змястоўнае напаяўненне: *Мы шчыра радуемся сціплым знакам прызнання яго творчасці, яго імя ў вялікім чытацкім свеце, і ў той жа час разумеем, што сапраўднае адкрыццё Багдановіча – такое, якое ён заслугоўвае, -- яшчэ наперадзе* [Н.Гілевіч].

Парэнтэза звычайна размяшчаецца пасля тых членаў сказа, якія патрабуюць тлумачэння або ўдакладнення: Жыццё пісьменніка ў словах, дакладней, у тым толькі яму аднаму ўласцівым падборы слоў, з дапамогай якіх ён размаўляе з чытачом, выяўляе і сцвярджае сябе як асобу [Б.Сачанка].

Парэнтэза суадносіцца са словамі, якія яна ўдакладняе ці паясняе, як па форме: *Пасля – ды позна! – будзеш сам сябе дакараць.* [Р.Барадулін], так і па змесце: *І хоць вялікія ты [Беларусь – А.С.] мела ахвяры – кожны чацвёрты загінуў у бяспітных баях, – нямала і ты паклала чужынцаў-бандытаў..* [П.Броўка].

Парэнтэза як устаўная канструкцыя выконвае ў сказе разнастайныя функцыі: удакладнення: *Захопленыя гамонкаю, яны (жанчыны) не зваясалі на малага Дзятліхі – Валодзьку, тым больш, што гаспадара – Васіля, ля агню не было: недзе паіў каня [І. Мележ]; *Ганаровае званне – народны паэт – з’яўляецца найвялікшым прызнаннем народнасці мастака..* [І. Шамякін]; тлумачэння: *За соснікам пачынаецца імішара – высокі верас па пояс і багун [І. Пташнікаў]; *Арцём сядзеў на ганку, ускінуўшы на плечы гуню (світку) і курыў* [А. Чарнышэвіч]; дадатковай заўвагі: *У тыраж выходзіць вялікая колькасць кніжнай прадукцыі (у першую чаргу школьныя падручнікі), і гэту прадукцыю трэба друкаваць нанова* [К. Крапіва]; эмацыянальнай ацэнкі: *З таго часу жыццё не раз і не два пляскала ў гразь яшчэ ці даўно самага паважанага, самага моцнага – можна сказаць, самага магутнага ў Куранях – гаспадара* [І. Мележ].**

Такім чынам, парэнтэза пашырае змест выказвання, каменціруе яго, перадае адносіны аўтара да тэмы паведамлення, дазваляе выказаць ацэнку апісваемым асобам і падзеям.

Сіленсіс (грэч. syllepsis “затрымка, захоп”) – фігура маўлення, у якой неаднародныя члены сказа аб’ядноўваюцца як аднародныя, што выклікае іранічны або гумарыстычны эфект.

Агонь, мора і жанчына – вось тры няшчасці [Лац. прык]; *Каханне і кашаль не схаваеш* [Лац. прык.].

Хіязм (грэч. chiasmus “скрэшчванне, перакрываўванне”) – фігура маўлення, якая заключаецца ў адваротным (“крыжападобным”) размяшчэнні элементаў двух словазлучэнняў, аб’яднаных агульным членам: Чужое нам, а

наша чужым больш падабаецца [Публілій Сір]; *Матчын плач на дачцэ, даччына песня на маці, яны паразумеліся, бо яны ад сэрца* [Р.Барадулін].

Выкарыстоўваецца хіязм і ў паэзіі як своеасаблівы від паўтору. Класічным прыкладам такога паўтору з'яўляецца верш Я. Купалы “Як я полем іду...”: *Як я полем іду, гнецца колас ка мне .. Колас гнецца ка мне, як я полем іду. Як я лугам іду, траўка сцелецца ў ног, .. Траўка сцелецца ў ног, як я лугам іду* (хіязм у дазеным выпадку спалучаецца з кальцом страфы).

Эпіфраз (грэч. епі “над, звыш” + phrasis “выраз, зварот”) – далучэнне, дадатковы, удакладняльны сказ або словазлучэнне, якія далучаюцца да ўжо закончанага сказа.

Эпіфраз уносіць некаторыя дадатковыя звесткі ў асноўны сказ, канкрэтызуе яго, развівае і ўзбагачае змест: *Узгоркі Навагрудчыны, калі глядзець з гары, ледзь не ў шахматным парадку ўскрытыя пералескамі. Дубы і грабы. Жытнія мэндлі. Грэчка ў пахкай красе. Жніўная песня. Рупліва махае рукамі жняярка* [Я.Брыль]; *Чым жа ўсё-такі пахне зямля? Вось так, калі яе, толькі што перавернутую, халаднаватую яшчэ, возьмеш у руку, разатрэш у жмені – здаецца, у ёй і паху асаблівага няма. Зямля як зямля. Чорная, бурая, белаватая ці жаўтлявая...* [Я.Сіпакоў]; *Колькі растрачваецца нявыказанага! Тымі, што маглі б і мелі што сказаць* [Я.Брыль].

Такім чынам, фігуры перастаноўкі і размяшчэння, звязаныя з парушэннем лагічнай структуры сінтаксічнай адзінкі, з'яўляюцца дадатковым сродкам выяўленчай выразнасці, паколькі садзейнічаюць лагічнаму выдзяленню асобных частак выказвання, узмацненню іх сэнсу і эмацыянальнай напоўненасці.

3. Рытарычныя фігуры

У адрозненне ад дэструктыўных фігур маўлення, якія парушаюць агульнапрынятыя правілы пабудовы выказвання, рытарычныя фігуры маюць звычайную структуру, якая адпавядае сінтаксічным нормам сучаснай мовы. Рытарычныя фігуры вызначаюцца сваёй асаблівай інтанацыйнай аформленасцю. Да рытарычных фігур адносяцца рытарычнае пытанне, рытарычны вокліч і рытарычны зварот.

Рытарычны вокліч – сцвярджэнне пэўнага паняцця ў эмыцыянальнай форме. Рытарычны вокліч называюць таксама паказным выражэннем эмоцый.

Рытарычны вокліч звычайна выражае аўтарскае абурэнне, здзіўленне, графічна афармляецца клічнікам: *О, загрыміць наша праўда і, як маланка, пераляціць на свеце!* [К.Каліноўскі]; *О, мая асенняя ўлюбёнасць! О, мая нязгасная ты памяць!* [М.Сяднеў].

Адмірацыя (лац. admiratio “захапленне”) – перадача маўлення, якое выражае захапленне, здзіўленне або прыўзняты настрой. Набліжаецца да рытарычнага вокліча: *Эх, дзянёк які харошы! А наветра – нібы хмель...* [Я.Золак]; *О, як прыемна марыць у цішы!* [Ул.Клішэвіч]; *Да чаго прыгожая гэта вясновая рانیца!* [Я.Скрыган]; *О, колькі песень з сэрца рвецца!* [Я. Купала].

Рытарычны зварот – заклік, словы, з якімі гаворачы звяртаецца да асоб ці прадметаў як прысутных, так і адсутных, і якія не патрабуюць непасрэднага водгуку.

Рытарычны зварот узмацняе эмацыянальнасць выказвання: *Любая, родная наша маці – Беларусь! Вось і дажыла ты, што на многіх мовах свету паэты спяваюць аб працавітасці, мужнасці, славе і красе тваёй.* [П.Броўка].

Рытарычны зварот найчасцей адрасуецца адцягненым з’явам, абстрактным паняццям: *Роднае слова! З малых дзён чуем мы цябе з матчыных вуст. Ты нам тлумачыш усе дзівы свету, якія дзіцячае вока бачыць навакол сябе першы раз. І табе выказваем мы свой дзіцячы жаль, крыўду, жаданне, радасць...* [Цётка]; *Край мой родны! Дзе ж у свеце край такі знайсці!* [Я. Колас]; *Здароў, марозны, звонкі вечар! Здароў, скрыпучы, мяккі снег!* [М. Багдановіч]. У асобных выпадках аўтар выказвання можа звяртацца да асобы або іх сукупнасці: *Браты мае, родныя людзі! Наш сонечны дзень не пагас* [Я. Колас].

Апастрофа (грэч. apostrophe “паварот убок”) – разнавіднасць рытарычнага звароту, -- перапынак у маўленні з непасрэдным зваротам да ўвасабляемага прадмета або адсутнай асобы: *Іншы раз з жахам уяўляю, што было б з табою, – о, Радзіма мая, Беларусь! -- каб не мова наша!* [Б.Сачанка]. Апастрофу называюць таксама аверсіяй.

Рытарычнае пытанне – пыталны сказ са сцвярджальным зместам, які не патрабуе адказу.

Рытарычнае пытанне з’яўляецца актыўным сродкам стварэння экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкі дыскурсу. Яго называюць таксама экспрэсіўным сцвярджэннем або адмаўленнем, сродкам экспрэсіўнага сінтаксісу: *Што можа быць даражэй сэрцу чалавека, як у сталых гадах пачуць цябе, роднае слова, у чужой старане?* [Цётка]; *Дзе нашы карані? Дзе нашы продкі? З якіх вякоў свой рух мы пачалі? Што нам наведваюць чарговыя раскопкі Затоптаных, завораных магіл?* [М.Башлакоў].

Дубітацыя (лац. dubitatio “сумненне, нерашучасць, ваганне”) – фігура маўлення, якая выражае роздум або сумненне. Па форме нагадвае рытарычнае пытанне: *Чаму многія нашыя людзі такія агрэсіўныя? А якімі ім быць? Калі іх паўсюдна, на кожным кроку падпільноўвае небяспека* [І.Макаловіч]. *Што дае знаёмства з гісторыяй і культурай іншых славянскіх краін? Вельмі многа! Хіба, напрыклад, не цікавы для нас гістарычны вопыт Балгарыі? Што ўратавала Балгарыю, балгарскі народ як этнас ад канчатковай гібелі, ад смерці? Слова! Роднае балгарскае слова* [Н.Гілевіч].

Такім чынам, рытарычныя фігуры дзякуючы сваёй асаблівай рытміка-інтанацыйнай аформленасці, наяўнасці клічнай і пытална-сцвярджальнай інтанацыі з’яўляюцца дзейным стродкам экспрэсівізацыі вуснага маўлення.

4. Дыскрэтныя графічныя фігуры

Фігуры дыскрэтныя – фігуры, заснаваныя на супастаўленні асобных элементаў, выдзеленых у структуры моўнай адзінкі. У іх складзе вызначаюцца графічныя і гукавыя фігуры.

Графічныя фігуры прадугледжваюць супастаўленне літар і іх спалучэнняў. Гэта *акраверш*, *лагагрыф*, *паліндром*.

Акраверш (грэч. akros “крайні” + лац. versus “верш”) – верш, першыя літары радкоў якога, прачытаныя зверху ўніз або знізу ўверх, утвараюць слова або фразу:

Панядзелак

Позна прачынаюся помнячы панядзелак

Ахоўнага анёла адпрэчваю

Няхай небу нясе навіны

Я

Дзякую што ёсць дзень

Зноў знікаю з зацішы

Еду

Лістапад ліхтароў у лужынах

Ахвота адшукаць адзіную

Кубачак кавы купіць

Серада

Смуга сонца слепіць

Енчыць

Рэха ў ракавінцы рачной

Абрыдла

Думаць дайсці дачакацца

Амаль атрута [В. Шніп].

Акраверш з апошніх літар верша называецца *тэлеверш*, з сярэдніх літар – *мезаверш*.

Лагагрыф (грэч. logos “слова” + grifhus “загадка”) – дыскрэтная паранімічная фігура, сутнасць якой – у паслядоўным пропуску пачатковай літары групы слоў, кожнае з якіх пачынае маўленчы ўрывак: *Amicus verus amore, more, ore, re cognoscitur*. – *Сапраўднага сябра пазнаюць па каханні, наводзінах, словах і справах* [Лац.прык.]

Паліндром (грэч. palindromas “які вяртаецца, бяжыць назад”) – фраза або верш, якія могуць чытацца (па літарах або складах) злева направа і справа налева з захаваннем тоеснага сэнсу:

Рогі гор

Рогі гор

Рухі віхур

Лёсы сёл...

Ліха нахіл

І гора-дарогі.

А вала навала

І лугі гулі.

Жах аж!

Ого-го-го!

Ого!

*Агу! Уга!
БІгы!
Ах, эры рэха!
А зараза –
Лып у пыл!
Жах аж!*

[В. Жыбуль].

5. Гукавыя фігуры

Гукавыя фігуры звязаны з супастаўленнем асобных фанем або іх спалучэнняў. Да іх адносяцца *алітэрацыя, асананс, гукаперайманне* і інш.

Алітэрацыя (ад “да, к” + littera “літара”) -- сугучнасць зычных гукаў, паўтарэнне аднолькавых або аднародных зычных гукаў, якое ўзмацняе гукавую і інтанацыйную выразнасць маўлення.

Алітэрацыя свісцячых і шыпячых зычных стварае пэўныя асацыяцыі з гукамі прыроды (нагадвае свіст, шоргат, скрып і інш.): *За сцяной запявае завая, Сумна бомамі ў полі звініць*, або ўзмацняе псіхалагічны эффект перадачы пэўнага настрою – сумнага, мінорнага: *І снуюцца сумна ў сэрцы, Ёюцца адгалоскі Роднай песні, простаі песні Беларускай вёскі...* ці задумліва-элегічнага, прыўзнятага: *Заварожаны вярчэнняй цішынёй,.. Бачу я, з прыродай зліўшыся душой, Як дрыжаць ад ветру зоркі нада мной* [М.Багдановіч].

Санорны дрыжачы [р] у алітэрацыі ўжываецца для перадачы выразных або рэзкіх гукаў, грукату, грому: *Блеск сіні перуноў, за ўдарам гулкі ўдар; Ціха срэбрам грукое крыніца* [М. Багдановіч]; *Аднойчы крыгалом, Надзеі ж – не скрышыцца! Праз лёд, праз буралом Твая вясна вяршыцца*. [Я. Янішчыц]; плаўны [л] падкрэслівае плаўнасць, мяккасць гукаў, перадае лёгкі, павольны рух, навявае спакой і меланхолію: *Плакада дэта, зямлю пакідаючы; Ціха дідіся слязінкі на поде* [М. Багдановіч]; алітэрацыя санорнага губна-губнога [м] стварае бадзёры, жыццяродасны настрой: *Мудрай прамовы Мёд залацісты, Поўныя соты Мне да спадабы* [М. Багдановіч].

У адрозненне ад зычных, галосныя гукі ў стылістычных мэтах радзей выкарыстоўваюцца ў паэзіі. Гэта тлумачыцца тым, што галосных менш па колькасці, і яны маюць меншую семантычную значнасць, чым зычныя. Прыём, заснаваны на гармоніі галосных, называецца асанансам.

Асананс (лац. *assonans* “гучны”) – сугучнасць галосных гукаў, паўтарэнне аднолькавых або аднародных галосных для стварэння мілагучнасці і інтанацыйна-гукавой выразнасці маўлення: *Гарчаць чабор і мята, Згасае дня квадрат. Там дзед ужо. І тата. Там горкі друг. І брат. Там срэбныя аковы Ляглі на ярыну. Там тое, што ніколі Назад я не вярну...* [Я. Янішчыц].

У аснове асанансу звычайна ляжыць паўтарэнне націскных галосных, таму што ў ненаціскным становішчы галосныя падпадаюць рэдукцыі і змяняюць свае акустычныя характарыстыкі. Часцей за ўсё асануюцца гукі [а]: *Зразаюць галіны таполі адна за адной... Без скаргі яны на зямлю чарадою*

лажацца [М.Багдановіч]; [і]: *І ліецца хваляй песня, - Ціхі, ясны гімн вясне* [М.Багдановіч]; [ы]: *Ёсць чары ў забытым старадаўным: Прыемна нам сталецця пыл страхнуць* [М.Багдановіч]; [у]: *Я думы путамі не скутыя, Тут перад вамі вываджу* [М.Багдановіч]; [о]: *...Восенню – яно глыбей нібыта, Поўнае трывогі і задум...Поўна зор вандроўнае вядро; Аблокі, нібы воўна. І молада лістам. Я ад чаго раптоўна Баюся слова “там”?* [Я. Янішчыц].

Гукаперайманне – імітацыя з дапамогай гукаў маўлення тых ці іншых гукаў рэчаіснасці. Гукаперайманне садзейнічае выразнасці маўлення, перадае дынамізм і напружанасць дзеяння, выклікае разнастайныя асацыяцыі.

Гукаперайманні могуць перадаваць крыкі жывых істот: *Ці-лі-ліа-цірр..Што азначае: лётаў жаўранак у паднябессі... Не які-небудзь там безгалосы саліст, не на заслугах увянчаны званнем, а сапраўдны, звонкі, відземскі жаўранак, што прыляцеў сюды яшчэ ў марозную ноч, змёрз, згаладнеў, а раніцай паляцеў і аддзюбнуў ад сонца кавалачак, каб закапаць яго ў закалелыя скібы відземскай краіны. І вось лётае і спявае, бо заслужыў у сваёй зямлі права на палёт і на спеў* [Ул. Караткевіч]; *Ясельда. І кладачка, як прасла, Зоўнае зязюліна “ку-ку”* [Я. Янішчыц]; гукі прыроды: *Шши... усхліп... усхліп... шши. Што азначае: “Набягала мора на янтарны бераг, які тады яшчэ не быў янтарны...” Хвалі паміралі на пяску, пакідаючы пасля сябе хлапякі пены... Шши... шши... шши...[Ул. Караткевіч]; Толькі ў полі вецер – “лю-лі”, “Лю-лі” – ціша за сцяной* [Я. Янішчыц].

Анаматапея (грэч. *onomatopía* “словатворчасць, гукаперайманне”) – ужыванне гукапераймальных слоў, якія імітуюць асобныя гукі прыроды, крыкі птушак, звяроў, а таксама гукі, якія суправаджаюць некаторыя дзеянні і працэсы (смах, свіст і інш.) Анаматапея, як і гукаперайманне, узмацняе выразнасць маўлення. Анаматапея выражаецца даволі часта апакапічнымі словамі, якія абазначаюць імгненнае дзеянне: *Ды вядома ж, адмыслова! Толькі й чую: жых, жых* [Я. Янішчыц]; *Маладзіцы бусел з размаху Дзюб – і выдзеўб палову носа* [П.Панчанка].

Актыўна выкарыстоўваецца пры анаматапеі лексіка, утвораная ад гукапераймальных слоў. Гэта найчасцей дзеясловы: *У тартаку вішчыць піла; Куваюць у лясках зязюлі; Зноў кукуче зязюля ў бары; Можна ў шэрае зязюлі Навучыцца кукаваць; Я памру, ды не буду па-іхняму каркаць, зрэдку назоўнікі: Ці кукаванне мілае суседкі* [Я. Янішчыц]; прыметнікі: *У зажураным садзе П’юць сінічкі гарбату, Звоняць лыжачкі У ценькія сценкі шклянак* [Р.Барадулін], могуць спалучацца розныя часціны мовы : *І грывнуў гром грывучы тры разы, І тры слязы, як тры агні, упалі* [В.Шніп]; *Вы чуеце: гуркоча ў небе гром* [Я. Янішчыц].

Пытанні і заданні:

18. Назавіце асноўныя дэструктыўныя фігуры. На чым яны заснаваны?
19. У якіх фігурах парушаецца правільная сінтаксічная сувязь слоў у сказе і з якой мэтай?
20. Чым адрозніваюцца анакалуф і анаподатан?

21. Як суадносяцца паміж сабою гіпербатон і гістэрапрадэрон?
22. Чаму зейгма адносіцца да дэструктыўных фігур? Назавіце віды зейгмы.
23. Укажыце экспрэсіўную ролю інверсіі, назавіце яе віды.
24. У чым адметнасць і выяўленчая роля парцэляцыі?
25. На чым засноўваецца парэнтэза? Якую ролю яна адыгрывае?
26. Як суадносяцца парцэляцыя і сегментацыя?
27. Чаму хіязм адносіцца да фігур размяшчэння і перастаноўкі?
28. Якую ролю выконвае эпіфраз?
29. Што аб'ядноўвае фігуры ўбаўлення? Назавіце іх.
30. Чаму апасіяпезу называюць умаўчаннем? Як выдзяляецца апасіяпеза ў вусным і пісьмовым маўленні?
31. Як суадносяцца апасіяпеза і эліпсіс?
32. Як ствараецца асіндэтон і якая яго роля ў маўленні?
33. Што выражае рытарычны вокліч? Як ён афармляецца ў вусным і пісьмовым маўленні?
34. Як суадносяцца рытарычны вокліч і адмірацыя?
35. Што такое рытарычны зварот? Якая яго роля?
36. У чым сувязь рытарычнага звароту і апастрофы?
37. У чым экспрэсіўнасць рытарычнага пытання?
39. На чым заснаваны дыскрэтныя фігуры? Назавіце іх.
39. Якія дыскрэтныя фігуры адносяцца да графічных? У чым іх сутнасць?
40. Што такое акраверш? Назавіце яго віды.
41. У чым сутнасць лагагрыфа? Чаму яго называюць паранімічнай фігурай?
42. У чым адметнасць паліндрому?
43. Назавіце гукавыя дыскрэтныя фігуры.
44. Дайце азначэнне алітэрацыі, назавіце яе віды, экспрэсіўную ролю.
45. Што такое асананс? З якой мэтай ён выкарыстоўваецца? Якія гукі часцей за ўсё асануюцца?
46. Як суадносяцца анаматапея і гукаперайманне? Якая іх стылістычная роля?
47. Што такое гукапіс? Якімі сродкамі ён ствараецца?

Літаратура:

1. Арутюнова, Н.Д. Языковая метафора / Лингвистика и поэтика. – М., 1979.
2. Бахтин, М. Эстетика словесного творчества / М. Бахтин. – М., 1979.
3. Безменова, Н.А. Теория и практика риторики массовой коммуникации / Н.А. Безменова. – М., 1989.
4. Граудина, Л.К. Русская риторика / Л.К. Граудина, Г. И. Кочеткова. – М.: Центрполиграф, 2001. – 668 с.
5. Дюбуа, Жак. Общая риторика / Ж. Дюбуа, Ф. Эделин, Ж.-М. Клинкаенберг и др. Пер. с франц. Е.Э. Разлоговой. Б.п. Нарумова / Общ. ред. и вступ. статья А.К. Авеличева – М.: Прогресс, 1986. – 391 с.
6. Зеленецкий К.П. Исследования по риторике. – М., 1991.

7. Капащинская, Е.В. Определение выразительности и способы ее усиления. // Проблемы экспрессивной лингвистики. Отв. ред. Т.Г.Хазагеров. --Ростов н/Д :Изд.-во Ростовского университета, 1987. С. 24-29.
8. Ключев, Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учебное пособие для вузов / Е.В. Ключев – М.: «Изд.-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
9. Кожина, Н.М. О языковой и речевой экспрессии и её экстралингвистическом обосновании // Проблемы экспрессивной лингвистики. Отв. ред. Т.Г.Хазагеров. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1987. – С.8-17.
10. Кошанский Н. Общая риторика / Н. Кошанский. – Санкт-Петербург, 1830.
11. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Хайнц Леммерман. – М.: ООО «Изд.-во «Уникум Пресс», 2002. – 336 с.
12. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово / А.К. Михальская – М.: “Просвещение”, 1996 – 416 с..
13. Одинцов, В.В. Стилистика текста. Отв. ред. А.И. Горшков /. – М.: Изд.-во “Наука”, 1980. -- 262 с.
14. Стернин, И.А. Семантическая основа экспрессивного словоупотребления. // Проблемы экспрессивной лингвистики. Отв. ред. Т.Г.Хазагеров. -- Ростов н/Д :Изд.-во Ростовского университета, 1987. С.133-137.
15. Хазагеров, Т.Г. Экспрессивная стилистика и методика анализа художественных текстов.// Проблемы экспрессивной стилистики. Сборник. Под ред. Т.Г.Хазагерова. Вып.2. -- Ростов н/Д.: Изд.-во Ростовского университета, 1992. С. 19-26.
16. Харченко, В.К. Разграничение оценочности, образности, экспрессивности и эмоциональности в семантике слова. // Русский язык в школе, 1976, №3.
17. Шаховский, В.И. Ономаσιологический и семасиологический аспекты экспрессивности // Проблемы экспрессивной лингвистики. Отв. ред. Т.Г.Хазагеров. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1987. – С.40-47.

Лекцыя № 14

МЕМОРЫЯ.

ПРЫЁМЫ РАЗВІЦЦЯ ПАМЯЦІ І ЗАПАМІНАННЯ ІНФАРМАЦЫІ

План

1. Меморыя як раздзел рыторыкі і прадмет яе вывучэння.
2. Паняцце памяці, віды памяці, раздзелы памяці.
3. Механізм запамінання. Практыкаванні па развіцці памяці.
4. Прыёмы запамінання інфармацыі.
5. Прыёмы развіцця памяці.

1. Меморыя як раздзел рыторыкі і прадмет яе вывучэння.

Меморыя (лац. *memoria* “памяць”) – адзін з этапаў падрыхтоўкі да выступлення, які ўключае прыёмы запамінання тэксту прамовы. Меморыя засноўваецца на вучэнні аб развіцці прафесійнай памяці аратара. Яна знаёміць з прыёмамі трэніроўкі памяці і развіцця пэўнай мнематэхнікі. “Памяць – скарбніца красамоўства,” – пісаў Квінтыліян. Кожны, хто жадае стаць аратарам, павінен трэніраваць сваю памяць.

Памяць – разумовы працэс, які ўключае запіс, захоўванне і ўзнаўленне інфармацыі. Галоўную ролю ў гэтым працэсе адыгрывае асацыятыўнае мышленне. Памяць вызначаецца работай мозгу і абумоўлена дзейнасцю органаў пачуццяў. Яна звязана з функцыяй мозгу, нейронная актыўнасць якога дазваляе фільтраваць, захоўваць, адбіраць і знішчаць успаміны.

Памяць складаецца з многіх элементаў – інтэлектуальных, эмацыянальных, пачуццёвых, абумоўлена таксама камунікатыўнай сітуацыяй – месцам, часам, абставінамі зносін і г.д.

2. Паняцце памяці, віды памяці, раздзелы памяці.

Існуе некалькі тыпаў памяці: *візуальная* (зрокавая), *вербальная* (слоўная), *нюхальная*, *датыкальная*, *кінестэтычная* і інш.

Найбольш пашыраныя два тыпы памяці – *візуальная*, звязаная з функцыяй зроку, і *вербальная*, заснаваная на органах слыху. Лічыцца, што каля 60% людзей карыстаюцца ў асноўным візуальнай памяццю, звязанай са зрокавымі асацыяцыямі (пэўнымі выявамі, малюнкамі, вобразамі). Іншыя ж выкарыстоўваюць вербальную памяць, заснаваную на гукавых асацыяцыях (гуках, гукаспалучэннях і словах).

Ёсць розныя віды памяці: *ненаўмысная*, *спантанная* (калі ўяўленне, пачуццё, успаміны ўзнікаюць нечакана) і *наўмысная* (калі чалавек імкнецца свядома выклікаць, узнавіць успаміны).

У залежнасці ад часавых межаў выдзяляюцца *імгненная*, непасрэдная, *сенсорная* памяць, якая з'яўляецца аўтаматычнай, калі адно ўяўленне імгненна змяняецца іншым; *кароткачасовая* – аператыўная, рабочая памяць, здольная ўтрымліваць невялікі аб'ём інфармацыі (напр., нумар тэлефона, суму кошту пэўнага тавара і інш) на працягу вельмі кароткага часу (20-30 сек.); *доўгачасовая* памяць, якая захоўвае інфармацыю на працягу пэўнага часу (ад некалькіх хвілін да года або нават усё жыццё).

Работай доўгачасовай памяці кіруюць складаныя механізмы запісу на некалькіх узроўнях: пачуццёвым, эмацыянальным і інтэлектуальным.

Ёсць некалькі раздзелаў памяці: *актыўны*, у якім знаходзіцца інфармацыя, што рэгулярна выкарыстоўваецца ў паўсядзённым жыцці; *пасіўны*, дзе захоўваюцца рэдка выкарыстоўваемыя звесткі, і *латэнтны*, скрыты, які раскрывае інфармацыю з дапамогай падказак.

У навуковай літаратуры вызначаецца таксама *накіраваная* памяць, якая дазваляе хутка ўзнаўляць неабходную інфармацыю.

3. Механізм запамінання. Практыкаванні па развіцці памяці.

Работа памяці вызначаецца дзейнасцю нервовых клетак (нейронаў), звязаных паміж сабою. Сігналы ад аднаго нейрона да другога перадаюць нейрамедыятары, асаблівыя рэчывы, якія ўтрымліваюцца ў гіпакампе (знаходзіцца ў скроневай долі кожнага з паўшар'яў). У чалавека з недастатковай колькасцю нейрамедыятараў страчваецца здольнасць да засваення ведаў і функцыянуе толькі спантанная памяць, заснаваная на пачуццёвых рэакцыях арганізма.

Памяць чалавека закадзіравана ў 10 мільярдах нервовых клетак, якія ўтвараюць наш мозг, і ў 10 трыльёнах сувязей паміж гэтымі клеткамі.

З узростам метабалічныя працэсы галаўнога мозгу замаруджваюцца, колькасць сінтэзуемых нейрамедыятараў памяншаецца і, як вынік, адбываецца тармажэнне мысленчых працэсаў, што ў сваю чаргу пагаршае памяць. Для таго, каб кампенсаваць зніжэнне разумовай актыўнасці, неабходна засвойваць прыёмы, якія аблягчаюць і паскараюць працэс запамінання. Ларошфуко калісьці адзначыў: “Усе скардзяцца на сваю памяць, але ніхто не скардзіцца на свой розум”.

Праблемы з памяццю нярэдка таксама абумоўлены псіхалагічнымі прычынамі, у ліку якіх празмернае хваляванне, моцны стрэс, нервовы зрыў, трывога, неспакой, дэпрэсія і інш. Гэта ў сваю чаргу не дазваляе сканцэнтраваць увагу, замаруджвае разумовую дзейнасць і перашкаджае працэсу запамінання інфармацыі.

Каб пазбегнуць хвалявання або пазбавіцца пачуцця трывогі, неспакою ў час выступлення, неабходна пераклучыць увагу, сканцэнтраваць яе на змесце выступлення або прадмеце размовы, супакоіцца і засяродзіцца. З гэтай мэтай можна правесці комплекс дыхальных практыкаванняў або гігіенічны масаж твару і шыі перад выступленнем.

Калі перад вамі паўстае вельмі цяжкае пытанне, складаная дылема ў час выступлення, праігнаруйце іх, абыйдзіце часова ўвагай, каб не расхвалявацца і не згубіць “ніць” разважання.

Калі ў вас прыгнечаны стан, неабходна імкнуцца выйсці з дэпрэсіі, пазбавіцца ад назойлівых думак, якія затарможваюць вашу разумовую дзейнасць, паслабляюць памяць. У стане дэпрэсіі ўсе асацыяцыі негатыўныя, і парваць ланцужок негатыўных асацыяцый вельмі цяжка, але магчыма. Для гэтага неабходна ўздымаць свой настрой пры дапамозе музыкі, чытання, кінафільмаў, тэлеперадач, паходаў у тэатр, музей, падарожжаў і кантактаў з сябрамі і інш.

У дзейнасці памяці *эмоцыі* адыгрываюць як станоўчую, так і адмоўную ролю. Чалавек запамінае тое, што яго хвалюе і кранае. Таму эмоцыі могуць пакінуць глыбокі след у памяці, які не губляецца з часам. Але моцныя эмоцыі паслабляюць увагу і перашкаджаюць запамінанню.

Пэўны дыскамфорт у час выступлення ўзнікае, калі раптам з памяці “выпадае” неабходнае слова, яно як бы “верціцца на языку”, але яго немагчыма адразу ўспомніць. Каб гэтага пазбегнуць, неабходна зняць напружанне, расслабіцца, замяніць забытае слова сінонімам або перадаць яго змест апісальна. У выніку ў вашай свядомасці ўзнікнуць асацыяцыі, якія і дапамогуць “узнавіць”, успомніць патрэбнае слова.

Запозненая рэакцыя на слова, як адзначаюць псіхолагі, часцей бывае ў людзей з назойлівымі формамі паводзін, якія часта камплексуюць, пастаянна ўспамінаюць свае “збоі”, правалы ў памяці, няўдачы пры выступленні.

Калі ў працэсе выступлення ўвесь час імкнуцца ўспомніць забытае слова, напружвацца, “збой” у памяці будзе працягвацца. Калі ж вы расслабіцеся і перастанеце рабіць намаганні для таго, каб успомніць, адбудзецца разблакіроўка механізмаў памяці і слова само “усплыве” у вашай свядомасці. Для канцэнтрацыі ўвагі і ўспамінання інфармацыі карысна ў час выступлення рабіць паўзу для абдумвання матэрыялу.

Запамінанне заснавана на асацыятыўным мышленні. *Асацыяцыя* (с.--лац. associatio “злучэнне”) – заснаваная на нярэва-псіхічных працэсах сувязь паміж асобнымі ўяўленнямі, думкамі, пачуццямі, пры якой адно ўяўленне выклікае другое. Асацыяцыя з’яўляецца асноўным сродкам узнаўлення ў свядомасці ўспамінаў.

Пры засваенні пэўнай інфармацыі яна апрацоўваецца нашай свядомасцю на пачуццёвым, эмацыянальным і інтэлектуальным узроўнях.

Работа памяці ажыццяўляецца з дапамогай спантаных асацыяцый: адна асацыяцыя выклікае другую, і такім чынам утвараецца лагічны ланцужок, які ўзнаўляе неабходную інфармацыю, дапамагае адшукаць след у памяці.

Асацыяцыі могуць быць і штучнымі. Для запамінання лічбаў, імён, пэўных фактаў і падзей здаўна прымяняліся мнеманічныя прыёмы, заснаваныя на асацыяцыях нелагічнага тыпу (вузлякі на памяць, насечкі на дрэве, закладкі і інш).

Прычына, падстава для запамінання называецца *матывам*. Сукупнасць матываў складае *матывацыю*. Наяўнасць матывацыі абумоўлівае фарміраванне ўвагі. *Увага* – сканцэнтраванасць думак і пачуццяў на чым-н., накіраванасць думак.

Паміж памяццю, матывацыяй і ўвагай існуе цесная сувязь, якую адлюстроўвае наступная схема :

Інтарэс стварае матывацыю, неабходную для таго, каб выклікаць увагу і сканцэнтраваць яе на канкрэтным прадмеце, у выніку чаго дасягаецца арганізацыя мысленчых працэсаў запамінання.

Таму выключна важна ў час выступлення прыцягнуць увагу слухачоў, выкарыстоўваючы для гэтага разнастайныя прыёмы іх актывізацыі.

Для паспяховага запамінання інфармацыі істотнае значэнне мае *ўнутраная матывацыя*, якая вызначае ступень засяроджанасці на прадмеце размовы і абумоўлена тым:

а) наколькі актуальная на дадзены момант гэта інфармацыя для вас і вашых слухачоў? Лепш запамінаецца тое, што важна, цікава;

б) ці ўключае матывацыя эмоцыі, якія замацоўваюць след у памяці, і, у сувязі з гэтым, наколькі хвалюе гэта інфармацыя вас і вашых слухачоў?

в) ці з'яўляецца інфармацыя новай для вас і слухачоў? Тое, што пастаянна паўтараецца, пакідае больш глыбокі след у памяці;

г) наколькі інфармацыя звязана з асабістым “я” адрасата і адрасанта? Памяць – суб'ектыўная катэгорыя, кожны чалавек па-свойму выбірае, запамінае матэрыял.

Для развіцця доўгатэрміновай памяці неабходна стымуляваць работу думкі, арганізаваць мысленчы працэс, а не імкнуцца механічна запомніць інфармацыю.

Х. Лемерман адзначае, што ўмацаванне памяці дасягаецца комплексным уздзеяннем трох складаючых:

- канцэнтрацыі (павышэння здольнасці да ўспрыняцця);
- стварэння асацыяцый (масткоў памяці);
- паўтарэння.

Канцэнтрацыя абумоўлена трыма фактарамі:

- ступенню цікавасці і здольнасцю да канцэнтрацыі;
- здольнасцю абстрагавацца ад падзей, якія адбываюцца [5, с. 36].

Як адзначаюць псіхолагі, той, хто займаецца справай з задавальненнем, хто любіць сваю справу, мае да яе цікавасць, запамінае інфармацыю лягчэй. Тое, што цікавае, запамінаецца лягчэй. “Добрую памяць мае той, хто здольны сканцэнтравацца і даць час уражанню .. пусціць карані ў душу” (Мюлер-Фрайенфельс).

Для аратара вялікае значэнне мае кароткачасовая памяць – здольнасць мозга чалавека захоўваць інфармацыю на працягу кароткага часу. Яна важная для таго, каб аратар у час выступлення змог зазірнуць у канспект і “схапіць” вачыма ключавыя словы наступнага абзаца, запомніць іх і развіць у наступную фразу.

Практыкаванні па развіцці памяці павінны быць індывідуальна накіраванымі, паколькі у розных людзей пераважаюць розныя тыпы памяці. Так, для людзей, у якіх больш развітая візуальная памяць, рэкамендуецца з мэтай запамінання графічнае выдзяленне, падкрэсліванне важнай інфармацыі (ключавых слоў, лічбаў, цытат) у тэксце. Для асоб з маторнай памяццю мэтазгодна запісваць найбольш важную інфармацыю (ключавыя слова, тэзісы, статыстычныя дадзеныя і інш.) у час засваення тэксту. Калі ў аратара пераважае акустычная памяць, неабходна запамінаць тэкст, чытаючы яго ўслых [5, с. 37].

4. Прыёмы запамінання інфармацыі.

Ёсць спецыяльныя прыёмы, якія садзейнічаюць запамінанню інфармацыі. Іх сукупнасць называецца мнемонікай.

Мнеманічныя сістэмы, пабудаваныя на асацыяцыі вобразаў і вербальнай апрацоўцы, засноўваюцца на адначасовай дзейнасці, спалучэнні візуальнай і вербальнай памяці.

Высокая эфектыўнасць мнемасістэм абумоўлена тым, што яны засноўваюцца на натуральных (прыродных) працэсах памяці.

1) *Прыём паўтору* – адзін з самых распаўсюджаных прыёмаў запамінання. Старажытныя рымляне сцвярджалі: Repetitio est mater studiorum (Паўтарэнне – маці вучэння). Механізм паўтору наступны:

Пасля знаёмства з пэўнай інфармацыяй мозг павінен атрымаць час на адпачынак і інтэграцыю інфармацыі – хвілін 10 пасля першага прагляду. Другі прагляд інфармацыі псіхолагі раяць рабіць праз дзень, трэці прагляд праз тыдзень, чацвёрты – праз месяц, пяты – праз чатыры месяцы. Як лічыцца, пасля гэтага інфармацыя запісваецца ў доўгатэрміновую памяць – тую частку памяці, дзе захоўваецца інфармацыя, якая ўзнаўляецца імгненна і аўтаматычна, тыпу вашага імя, хатняга адраса і да т.п.

Эксперыментальная псіхалогія паказвае, што частка завучанага матэрыялу забываецца вельмі хутка, а затым працэс ідзе марудна. Таму паўтараць матэрыял трэба раней, чым пачнецца працэс маруднага забывання.

Рэкамендуецца шматкратна паўтараць не ўвесь аб’ём інфармацыі, а толькі найбольш значныя моманты яе. З гэтай мэтай можна выдзеліць ключавыя словы, асноўныя тэзісы, галоўныя думкі і г.д.

Чым большы аб'ём інфармацыі “пераглядае”, паўтарае мозг, тым лягчэй засвоіць яму новую інфармацыю, паколькі аб'ём апэратыўнай памяці ў такім выпадку будзе ўвесь час павялічвацца.

Лепшаму засваенню матэрыялу садзейнічае чытанне ўслых, у працэсе якога спалучаюцца візуальная і акустычная памяць.

2) *Прыём “месца”*, які прыпісваецца грэку Сіманіду. Сутнасць яго ў тым, што выпрацоўваецца ўстойлівая асацыяцыя паміж пэўным месцам і назвай прадмета. Прыём месца выкарыстоўвалі ў XVI ст. манахі-дамініканцы пры навучанні араатарскаму майстэрству.

Гэты прыём прызначаны для запамінання пэўным чынам пабудаванай паслядоўнасці лагічна не звязаных думак, якія адлюстроўваюць розныя часткі прамовы, ход разважання ў час выступлення.

Каб выкарыстаць гэты прыём, неабходна ўзяць дэталёва вядомы вам шлях і скласці спіс канкрэтных месц, найбольш значных пунктаў, размешчаных уздоўж маршрута. (Напр., лазня (месца №1), цырульня (м. №2), атэлье (м. №3), універмаг (м. №4), кнігарня (м. №5), пошта (м. №6) і г.д. Затым неабходна скласці спіс ідэй, думак ці ключавых слоў, прадметаў, якія неабходна “размясціць”, “раскласці” у гэтых пунктах (напр., класіфікацыя тыпаў знакаў: м. №1 -- графічныя знакі, №2 – акустычныя, №3 -- аптычныя, №4 – рэчыўныя і г.д.).

Пасля гэтага неабходна “прайсці” ў думках гэты маршрут, спачатку “раскладваючы” ў вызначаных месцах выдзеленыя словы (прадметы), а пасля “збіраючы” іх.

Да гэтага прыёму набліжаецца спосаб запамінання зместу прамовы, які выкарыстоўваў Цыцэрон. Ён “раскладваў” інфармацыю ў розныя куткі свайго пакою, запамінаў яе, а затым, у час трэніроўкі або выступлення, у думках вяртаўся ў той ці іншы кут і “даставаў” адтуль інфармацыю.

Некаторыя аўтары раяць “раскладваць” інфармацыю на прадметы, якія стаяць вакол сцен вашага пакою і якія вам добра вядомыя, пранумараваць гэтыя прадметы, запомніць іх парадак, а пасля “узнаўляць” звесткі, у думках абходзячы пакой, збіраючы раскладзеныя назвы. Такі прыём дазволіць запомніць паслядоўнасць выкладу ў прамове.

3) *Прыём візуалізацыі*, які заснаваны на візуальнай, зрокавай памяці чалавека. Ён патрабуе ўяўлення запамінаемых фактаў, слоў, лічбаў у нагляднай форме.

Каб запомніць пэўнае слова або лічбу, рэкамендуецца ўявіць іх напісанымі чырвонай фарбай на белым фоне (экране, сцяне, палатне і інш.). Гэты зрокавы вобраз можна замацаваць у памяці з дапамогай вербальных асацыяцый.

Каб запомніць пэўнае абстрактнае паняцце, можна стварыць уяўны вобраз прадмета, які ўвасабляе гэта паняцце, яго сімвал, пэўны малюнак. Ланцужок такіх малюнкаў у вашай памяці будзе адлюстроўваць паслядоўнасць вашага разважання, змест выступлення.

4) *Прыём асацыяцый* – надзвычай пашыраны і распаўсюджаны. Асацыяцыі, як адзначаюць псіхолагі, – гэта свайго роду “масткі памяці”.

“Наш розум – гэта своеасаблівая асацыятыўная машына”, – пісаў амерыканскі псіхолаг Джэймс.

Асацыяцыі могуць быць як лагічныя, так і не лагічныя.

Напрыклад, каб запомніць уласнае імя (прозвішча, географічную назву і інш.) можна стварыць яго асацыяцыю з агульнай назвай (апелятывам): Сарокін = Сарока, Галавін = галава; Дж.Бонд = бонда, Паркер – у парку.

Можна знайсці вобразную асацыяцыю ўласнага імя з прадметам, які мае падобную па гучанні назву: Лагерлёф = леў у лагеры, Ліверпуль = пулі з ліверу. На першы погляд, такія асацыяцыі здаюцца смешнымі, але яны дапамагаюць запамінаць многія складаныя назвы.

Калі неабходна запомніць складаны тэрмін, можна прыдумаць да яго падказку, узнавіць унутраную форму, этымалагічнае значэнне або супаставіць яго з аднакаранёвымі словамі. Напр., каб запомніць тэрмін перыдромафілістыка – “калекцыяніраванне чыгуначных білетаў”, можна ўтварыць ланцужок асацыяцый з яго састаўных тэрмінаэлементаў: *перы* “кола” (параўн.: перыяд, перыметр) + *дрома* “дарога” (аўтадром, мотадром, аэрадром) + *філістыка* “люблю збіраць” (філатэлія, філатэліст, філалогія). Можна нават уявіць сабе малюнак: кола, якое па дарозе коціць філатэліст.

Для запамінання слова можна стварыць падказку – асацыяцыю на аснове сугучных слоў і адпаведных выразаў: *гіпатаксіс* “падпарадкаванне” = “гіпа” + “таксі”. Уявіце сабе бегемота па імені “Гіпа”, які раз’яджае на таксі.

Прыём асацыяцый прымяняецца і для запамінання лічбаў. Лічбы, сукупнасць якіх складае нумар тэлефона або пэўную дату, можна супаставіць з вядомымі падзеямі ў гісторыі або правесці асацыяцыю з годам, месяцам, днём вашага нараджэння, нумарам дома або кватэры. Напр., тэл. 45-17-61 (45 – канец Вялікай айчыннай вайны, 17 -- год Кастрычніцкай рэвалюцыі, 61 – першы палёт чалавека ў космас). Па такому ж прынцыпу можна запамінаць любую дату.

Для запамінання лічбаў Д. Лап раіць выкарыстоўваць прыём малюнкаў, які таксама заснаваны на вобразных асацыяцыях. Для гэтага за кожнай лічбай замацоўваецца наглядны вобраз, канкрэтны прадмет: 0 – талерка, 1 – кап’ё, 2 – лебедзь, 3 – вілы, 4 – парус, 5 – раскрытая далонь, 6 – змя, 7 – сякера, 8 – пясочны гадзіннік, 9 – смоўж. Каб запомніць лічбу 680, можна ўявіць змяю, якая абвіла пясочны гадзіннік, што стаіць на талерцы.

Акрамя таго, можна выкарыстаць фанетычны код да лічбаў: кожную лічбу супаставіць з пэўнай падобнай па форме да яе літарай: 0 – 0, 1 – Г, 2 – Ц, 3 – З, 4 – Ч, 5 – Б, 6 – С, 7 – У, 8 – В, 9 – Р.

Каб запомніць пэўную лічбу, неабходна лічбы пераўтварыць у літары і прыдумаць фразы са слоў, якія пачынаюцца на гэтыя літары. Напр.: 961458 = РСГЧБВ -- “Ранішняе сонца грэла чароўны бераг возера”.

На літарных асацыяцыях заснаваны абрэвіятурны спосаб запамінання. Сукупнасць слоў, якія неабходна засвоіць, можна ўявіць у выглядзе абрэвіятуры, складзенай з іх першых літар, і запомніць гэта скарачэнне. Напр., нам неабходна запомніць фразу: “Механізм маўленчай дзейнасці чалавека ўключае тры этапы – матыў, думку (унутранае маўленне) і гукавое,

знешняе маўленне”. Ключавымі словамі гэтай фразы з’яўляюцца: матыў, думка, гукавое маўленне. Ствараем абрэвіятуру МДГ. Можна замацаваць яе вербальнай асацыяцыяй – скажам: “Матыў праз думку рэалізуецца ў гуку”.

Для таго, каб лепш засвоіць змест выступлення, у час падрыхтоўкі да яго рэкамендуецца:

-- разбіць тэкст на фрагменты, замацаваць іх за пэўнымі малюнкамі, вобразамі, ключавымі словамі;

-- рабіць паўзы перад засваеннем найбольш складаных пытанняў;

-- задаваць сабе пытанні і адказваць на іх;

--рабіць унутраны каментарый асабліва складаных фрагментаў выступлення;

-- абмеркаваць змест выступлення з кім-небудзь, выбраўшы для гэтага найбольш цікавыя пытанні;

-- рэгулярна праглядаць і паўтараць падрыхтаваны матэрыял.

Як паказваюць тэсты, праз 24 гадзіны ў памяці чалавека застаецца толькі 20% інфармацыі. Калі ж прачытаны матэрыял абагульняецца, каменціруецца, абмяркоўваецца, то засвойваецца аб’ём да 80%.

Для таго, каб лепш запомніць інфармацыю, якая ўспрымаецца на слых, неабходна:

-- сканцэнтравацца, засяродзіць сваю ўвагу на словах суб’ядніка;

-- знайсці ў іх штосьці цікавае і карыснае для сябе;

-- паспрабаваць паўтарыць словы суб’ядніка ў выглядзе пытанняў або каментарыя.

5. Прыёмы развіцця памяці:

Памяць мае здольнасць развівацца. Ёсць спецыяльныя прыёмы, якія садзейнічаюць гэтаму:

1) *Прыём Піфагора*. Адзін з самых старажытных прыёмаў удасканалення здольнасці запамінаць інфармацыю звязваюць з іменем Піфагора. Ён раіў штодзённа раніцай і вечарам “пракручваць” у памяці ўсе падзеі мінулага дня, успамінаючы іх падрабязна і дэтальна. Пры гэтым можна даваць ацэнку прайшоўшым падзеям і сваім уласным учынкам. Затым можна паступова “пагружацца” ў мінулае – успомніць тое, што было за дзень, за два, за тры дні да гэтага і г.д.

Такая трэніроўка праз пэўны час дазволіць трымаць увагу пастаянна ўключанай і дасць магчымасць пры неабходнасці імгненна ўзнавіць патрэбную інфармацыю, успомніць падзеі любога перыяду вашага жыцця. Гэта разам з здольнасцю лёгка запамінаць вялікія фрагменты тэксту, рады лічбаў, пералік тэрмінаў і г.д.

2) *Прыём трэніроўкі*. Для развіцця памяці вельмі карысная *сістэма трэніровак*. Без трэніроўкі памяці людзі пераўтвараюцца ў інтэлектуальных дыстрофікаў. Даследаванні, якія праводзяцца ў Інстытуце тэарэтычнай і эксперыментальнай біяфізікі РАН пад кіраўніцтвам А. Дзарашвілі паказваюць, што для паспяховага развіцця памяці чалавек павінен запамінаць

пэўную інфармацыю ў аб'ёме, які не выклікае цяжкасцей. Рабіць гэта пажадана ў адзін і той жа час сутак. У чарговы дзень спачатку ўзнаўляецца ў памяці ўсё тое, што было засвоена ў папярэдні дзень, затым завучваецца наступная “порцыя”, пэўны аб'ём інфармацыі. І так робіцца працяглы час рэгулярна.

Праз пэўны час чалавек усведамляе, што можа запомніць аб'ём інфармацыі, значна большы за той, які ён звычайна засвойваў.

3) *Нейробіка*. Замежныя вучоныя Лорэнц Катц і Манінг Рубін распрацавалі займальную праграму трэніроўкі мозга, развіцця памяці – нейробіку для мозга. Нейробіка актывізуе розныя ўчасткі галаўнога мозга, каб яны працавалі хутка і зладжана. Вядома, што разумовыя здольнасці пагаршаюцца не толькі з-за адмірання нервовых клетак, але і па прычыне расходавання дэндрытаў, праз якія праходзяць імпульсы ад клеткі да клеткі. Калі сувязь паміж клеткамі не ўключаць, дэндрыты атрафіруюцца.

Практыкаванні нейробікі накіраваны на шырокае выкарыстанне ўсіх органаў пачуццяў у нечаканых камбінацыях і пабудаваны на тым, каб стварыць новыя асацыяцыі. Гэта садзейнічае ўстанаўленню мноства новых сувязей паміж клеткамі галаўнога мозга і ўзмацненню памяці.

Нейробіка раіць рабіць нечаканыя дзеянні: паспрабаваць пісаць левай рукой, апранацца або распранацца, прымаць душ з заплюшчанымі вачыма; размаўляць з кім-небудзь дома, заткнуўшы вушы ватай; чытаць услых, спрабаваць разгледзець малюнак дагары нагамі; рабіць перастаноўку на рабочым стане, у сваім пакоі; дабірацца на працу, вучобу новым маршрутам і г.д.

Лічыцца, што такія практыванні будуць садзейнічаць развіццю разумовых здольнасцей чалавека і, у прыватнасці, здольнасці запамінаць інфармацыю.

4) *Іншыя прыёмы*. Развіццю памяці, удасканаленню працэсаў запамінання, фарміраванню слоўнікавага запasu дапамагаюць чытанне, праца са слоўнікам, разгадваанне красвордаў, шарад, вывучэнне замежных моў, размовы і кантакты з людзьмі, падарожжы і інш.

Пытанні і заданні:

1. Што такое меморыя? Які яе змест?
2. Дайце азначэнне паняцця «памяць», назавіце тыпы і віды памяці.
3. Чым вызначаецца работа памяці?
4. Як пазбавіцца праблем з памяццю?
5. Што такое асацыяцыя? Якая яе роля ў запамінанні?
6. Як арганізуецца працэс запамінання? Якая сувязь паміж матывам, матывацыяй, увагай і запамінаннем? Вызначце віды матывацыі.
7. Назавіце асноўныя прыёмы запамінання інфармацыі.
8. Укажыце рэкамендацыі да лепшага засваення зместу выступлення ў час падрыхтоўкі і лепшага запамінання інфармацыі на слых.
9. Якія ёсць прыёмы развіцця памяці?
10. Якую ролю ў развіцці памяці адыгрывае сістэма трэніровак?

Літаратура:

1. Античные риторика: [Переводы] / Собрание текстов, статьи, комент. И общ. Ред. Тахо–Годи; [Вступ. Статья А.Ф. Лосева]. – М.: Изд.во МГУ, 1978. – 352 с.
2. Богомолова, В. Аэробика для мозга. /НГН, 2002, № 6(285).
3. Лапп, Д. Улучшаем память в любом возрасте / Д. Лапп. – М., 1993.
4. Лапп, Д. Искусство помнить и забывать / Д. Лапп. – Санкт-Петербург, 1995.
5. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Х. Леммерман – М.: ООО “Издательство “Уникум Пресс”, 2002. – 336 с.
6. Лурия, А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия. –М.: Изд.–во МГУ, 1979. – 319 с..
7. Соколов, А.Н. Внутренняя речь и мышление / А.Н. Соколов. – М.: Просвещение, 1968 – 248 с..

Лекцыя № 15
АКЦЫЯ.ТЭХНІКА ВЫКАНАННЯ ПРАМОВЫ

План

1. Акцыя і яе змест.
2. Прыродныя ўласцівасці голасу.
3. Дыханне і яго віды.
4. Інтанацыйная арганізацыя выказвання. Тон маўлення.
5. Рытмічная арганізацыя выказвання.
6. Дыкцыя, яе недахопы.

7. Невербальныя сродкі зносін.
8. Формы выканання выступлення.

1. Акцыя і яе змест.

Акцыя (пранансуацыя) (лац. actio “выкананне”, лац. pronuntiatio “вымаўленне, выгаворванне”) – заключны этап падрыхтоўкі да выступлення, які ўключае засваенне прыёмаў красамоўнага выканання тэксту прамовы:

Акцыя грунтуецца на тэхнічнай выразнасці маўлення і заснавана на вывучэнні прыродных уласцівасцей голасу, развіцці дыкцыі, засваенні правільнага літаратурнага вымаўлення, выразнасці чытання, яго рытміка-інтанацыйнага афармлення, міміка-жэставага суправаджэння, правільных паводзін аратара перад аўдыторыяй.

Акцыя звязана з пластычным выражэннем прамовы і знешнімі паводзінамі аратара.

2. Прыродныя ўласцівасці голасу.

Як адзначаў Ніцшэ, “найбольш зразумелым ў маўленні з’яўляецца не само слова, а тон, сіла гучання, інтанацыя, тэмп, у якім вымаўляюцца словы, карацей, музыка .. пачуцця: усё тое, што можна апісаць”.

Тэхнічная выразнасць маўлення ў многім залежыць ад прыродных уласцівасцей голасу, якія вызначаюцца ў першую чаргу наступнымі *органами артыкуляцыі*:

Гартань – трубка конусападобнай формы, якая складаецца з некалькіх храсткаў, знешніх і ўнутраных мышцаў і размешчана паміж трахеяй і глоткай. Усе гукі маўлення ўтвараюцца ў гартані.

Галасавыя звязкі – мышцы складанай будовы, пакрытыя слізістай абалонкай, якія знаходзяцца ў гартані. У спакойным стане галасавыя звязкі ўтвараюць трохкутную адтуліну для праходу паветра – галасавую шчыліну. Пры фанацыі галасавыя звязкі збліжаюцца, напружваюцца і вібраюць.

Рэзанатары (лац. resonare “гучаць у адказ”) -- трубка ў арганізме чалавека (трахея, гартань, глотка, насаглотка і інш), у якіх развіваецца рэзаніраванне, што ўзмацняе гукавыя хвалі, што ўзнікаюць у гартані. Рэзаніраванне выкарыстоўваецца пры пастаноўцы голасу і для паляпшэння якасці гучання вуснага маўлення.

Да *прыродных уласцівасцей голасу* адносяцца палётнасць, вынослівасць, дыяпазон, рэгістр, сіла гука.

Палётнасць (пасыл) гука – здольнасць голасу распаўсюджвацца на пэўную адлегласць. Правільны пасыл гука забяспечвае добрую чутнасць голасу. Актыўнасць палётнасці гуку рэгулюецца ў залежнасці ад адлегласці, на якой знаходзіцца суб’ект. Развіццю палётнасці гука садзейнічае трэніроўка дыхання.

Вынослівасць – здольнасць голасу вытрымліваць значныя фізічныя і псіхалагічныя нагрузкі. Вынослівасць голасу залежыць ад трэніроўкі дыхання, правільнай работы органаў артыкуляцыі і якасці рэзаніравання.

Дыяпазон (грэч. dia pason (chordon) “праз усё (струны)”) – аб’ём голасу, які вызначаецца інтэрвалам паміж даступнымі яму самым нізкім і самым

высокім гукамі. Асноўная нагрузка выпадае на сярэднія ноты моўнага голасу.

Рэгістр (с.– лац. *registrum* “спіс, пералік”) – частка гукавога дыяпазону голасу. Існуюць *грудны* або *ніжні*, *змешаны* або *сярэдні* і *галаўны* або *верхні* рэгістры. Пры трэніроўцы голасу неабходна звяртаць увагу на выпрацоўку навыкаў плаўнага, мяккага і непрыкметнага пераходу з рэгістра на рэгістр, што магчыма пры трэніраваным дыханні і здаровых органах маўленчага апарату.

Сіла гука – залежнасць гука ад актыўнасці органаў маўленчага апарату. Чым з большым напорам выдыхаецца паветра праз галасавую шчыліну, тым большую сілу набывае гук. Пры выступленні гучнасць голасу павінна быць дастатковай для таго, каб кожны з прысутных змог пачуць аратара. Але выступленне “не павінна быць шумавой атакай на барабанныя перапонкі слухачоў” (8, с. 217). Гучнасць голасу змяняюць у залежнасці ад значнасці выказвання. Яе неабходна павялічваць, узмацняючы паветраную плынь пры дыханні, узмацняючы рэзананс, павышаючы чоткасць артыкуляцыі, замаруджваючы тэмп, а не празмерна напружваючы галасавыя звязкі. Фізічнай асновай гучнасці з’яўляецца правільнае дыханне, а псіхалагічнай падставай паўнаты гука – упэўненасць у сабе, натхненне і творчы ўздым.

Тэхнічную выразнасць маўлення парушаюць розныя *недахопы голасу*. Да іх адносяцца:

фонастэнія (грэч. *phone* “гук” + *astheneia* “слабасць”) – хуткая стамляльнасць голасу, якая прыводзіць да яго ахрыпласці або поўнай адсутнасці;

псеўдафонастэнія (грэч. *pseudos* “хлусня”, няпраўда” + *phone* “гук” + *astheneia* “слабасць”) – перарывістасць голасу, выкліканая празмерным хваляваннем гаворака;

дысфанія (грэч. *dys* “не” + *phone* “гук”) – адсутнасць устойлівага, роўнага гучання, у выніку чаго голас зрываецца, дрыжыць;

афанія (грэч. *a(an)* “не” + *phone* “гук”) – адзін з распаўсюджаных недахопаў голасу – невыразнасць, цьмянасць гучання, недахоп чысціні і гучнасці голасу.

Гэтыя недахопы выклікаюцца рознымі прычынамі – парушэннем гігіены голасу, хранічнымі прастуднымі захворваннямі, фізічным і псіхічным стамленнем, няўпэўненасцю, сарамлівасцю, шкоднымі звычкамі, няўменнем кіраваць сваімі эмоцыямі і інш. Каб пазбавіцца гэтых недахопаў, неабходна штодзённа выконваць практыкаванні, накіраваныя на развіццё маўленчага дыхання і трэніроўку голасу.

3. Дыханне і яго віды.

Важнае значэнне для артыкуляцыі мае правільнае дыханне. Як сцвярджае індыйская прыказка, “подых кіруе светам” (Дуновение правит миром). З першага і да апошняга ўздыху мы маем справу з паветранай стыхіяй, таму вельмі важна авалодаць ёю [8, с. 11-12].

Дыханне – жыццёва неабходны фізіялагічны працэс спажывання арганізмам кіслароду і выдзялення вуглякіслага газу. Рытм дыхання

абумоўлівае чаргаванне удыху – выдаху. Ёсць два віды дыхання – *газаабменная (фізіялагічная)*, асноўная функцыя якога – вентыляцыя лёгкіх і забеспячэнне арганізма кіслародам, яно адбываецца міжвольна, і *фанацыйнае (маўленчае)* дыхання, якое служыць не толькі для забеспячэння арганізма кіслародам, але і для гукаўтварэння і з’яўляецца адвольным, патрабуе трэніроўкі.

Асноўныя тыпы дыхання – *плечавы, грудны, рэберны і брушны (дыяфрагмавы)*. Для забеспячэння глыбокага, спакойнага і непрыкметнага дыхання рэкамендуецца развіваць *камбінаваны* або *рэберна-дыяфрагмавы тып дыхання*, які аб’ядноўвае брушны і рэберны. У час дыхання паветра павінна паступаць праз нос, награвецца і ачышчаецца, паветра нельга заглынаць, рэзка захопліваць. Правільнае дыхання бачнае: яно вызначаецца расцягваннем брушных мышцаў на ўдыху, калі напаўняецца брушная поласць.

У сістэму практыкаванняў па трэніроўцы дыхання ўваходзяць гігіенічны масаж, практыкаванні на “ігравой” аснове, практыкаванні на дыхання (чаргаванне удыху – выдыху; поўны выдых – максімальны бяшумны глыбокі удых x 20 разоў; удых – выдых + вымаўленне зычных), маўленча-вакальныя (на развіццё меладычнасці маўлення), маўленчыя (на артыкуляцыю асобных гукаў і іх спалучэнняў), псіхафізічныя (на ўяўленне). Пры пастаноўцы дыхання важна навучыцца вымаўляць кожнае слова фразы вельмі марудна і выразна, вымаўляць у нармальным тэмпе на адным дыханні максімальную колькасць слоў.

4. Інтанацыйная арганізацыя выказвання. Тон маўлення

Тэхнічную выразнасць маўлення ўзмацняе правільная *інтанацыйная арганізацыя выказвання*.

Інтанацыя (фр. *intonatio* < лац. *intonare* “гучна вымаўляць, шумець”) – адзінства ўзаемазвязаных кампанентаў: мелодыкі, інтэнсіўнасці, працягласці, тэмпу маўлення і тэмбру вымаўлення. Інтанацыя характарызуе сэнсавы і эмацыянальна-экспрэсіўны аспекты маўлення і з’яўляецца важным сродкам фарміравання выказвання і выяўлення яго зместу. Разам з націскам інтанацыя ўтварае прасадычную сістэму мовы.

“Інтанацыя – кандыцыянер прасторы душы” [Х. Лемерман].

У маўленні інтанацыя выконвае розныя функцыі:

1) лінгвістычную (адрознівае камунікатыўныя тыпы выказвання – пабуджэнне, пытанне, вокліч, апавяданне, імплікацыю; адрознівае часткі выказвання адносна іх сэнсавай важнасці; афармляе выказванне ў адзінае цэлае, расчляняючы яго на рытмічныя групы і сінтагмы);

2) стылістычную (адпаведным чынам афарбоўвае тэксты розных стыляў і жанраў, з’яўляецца адным са сродкаў выяўленчай выразнасці і эмацыянальна-эстэтычнага ўздзеяння на адрасата);

3) псіхалінгвістычную функцыю (здольнасць перадаваць рысы індывідуальнасці асобы ў голасе, фізіялагічны стан гаворачага, яго пачуцці і настроі).

Недахопамі інтанавання з'яўляецца манатоннасць, празмерна высокі або занадта нізкі тон, аднастайнасць выражэння, адсутнасць выразнасці маўлення.

Мелодыка (грэч. melōdikos “меладычны, песенны”) – асноўны частотны кампанент інтанацыі, танальны малюнак маўлення. Мелодыку вызначаюць змяненні частаты асноўнага тону моўнага сігналу – паніжэнне і павышэнне тону. Адрозненні гукаў па вышыні ўтвараюцца ў выніку рознай хуткасці хістання галасавых звязак.

Інтэнсіўнасць гуку – адзін з кампанентаў інтанацыі, колькасць энергіі, якая праходзіць у адзінку часу праз адзінку плошчы, размешчанай перпендыкулярна да напрамку пашырэння гука.

Тэмбр (фр. timbre < грэч. τυμπανон “барабан”) – афарбоўка голасу, якую надаюць яму абертаны. Тэмбр залежыць ад вышыні голасу, мелодыкі мовы, яе тэмпу, характару інтанацыі, асаблівасцей артыкуляцыі і інш. Спецыяльныя практыкаванні дазваляюць зрабіць тэмбр больш чыстым.

Тэмбральная афарбоўка голасу звязана як з індывідуальнымі якасцямі маўлення (індывідуальны тэмбр), так і з адценнямі кожнага сэнсавага фрагменту тэксту паведамлення (актуальны тэмбр). Тэмбральныя мадуляцыі голасу ўзбагачаюць інтанацыю і ўзмацняюць уздзеянне маўлення на слухачоў. Харошы тэмбр – адкрытае, насычанае, яснае гучанне, якое суправаджаецца чыстай, свабоднай вібрацыяй галасавых звязак. Для такога тэмбру неабходны глыбокае дыханне, свабодная вібрацыя галасавых звязак і правільнае рэзаніраванне. Цяжка змяніць тэмбр, але можна яго палепшыць спецыяльнымі практыкаваннямі.

Тэмбральную афарбоўку голасу парушаюць задышка, хрыпата, пранізлівасць, гартаннасць і гугнявасць. Калі гэта неарганічныя недахопы, ад іх неабходна пазбаўляцца пры дапамозе спецыяльных практыкаванняў, калі арганічныя – неабходна звяртацца да спецыялістаў за кансультацыяй.

Немеладычнымі параметрамі інтанацыі з'яўляюцца працягласць, часавая структура выказвання. *Працягласць* апісваецца з дапамогай такіх паказчыкаў, як паўза, тэмп.

Тэмп (іт. tempo < лац. tempus “час”) – хуткасць вымаўлення, якая адпавядае зместу выказвання. Тэмп вымаўлення цесна звязаны з асобай аратара, і таму з цяжкасцю паддаецца рэгуляванню. Некаторыя людзі гавораць вельмі хутка, іншыя – марудна.

Для павышэння эфектыўнасці выступлення рэкамендуецца змяняць, вар'іраваць тэмп выказвання. Найбольш мэтазгодным для публічнага выступлення лічыцца сярэдні тэмп, не вельмі хуткі і не вельмі марудны. Празмерна павольны тэмп “усыпляе” слухачоў, залішне хуткі – перашкаджае засвоіць змест выступлення. Найбольш важныя думкі неабходна вымаўляць больш марудна і пераканальна. Асноўны тэмп прамовы звязаны са зместам маўлення і сітуацыяй зносін. Урачыстая прамова павінна быць больш марудная і размераная, чым аргументуючая. У вялікім памяшканні трэба замаруджваць тэмп выступлення, гаварыць плаўна, каб гукі маўлення “не заміралі”.

Паўза (лац. *pausa* < грэч. *pausis* “спыненне”) – перапынак у маўленні, якому акустычна адпавядае адсутнасць гука, а фізіялагічна – перапынак у рабоце маўленчых органаў. Адрозніваюцца паўзы: *сэнсавыя* (сведчаць аб закончанасці думкі або асобнага сегмента выказвання), *рытмічныя* (служачь для ўтварэння пэўнага рытму маўлення) і паўзы *абдумвання, разважання* (хезітацыі). Паўзу называюць таксама цэзурай.

Паўза выконвае розныя функцыі:

1) лінгвістычную (дазваляе чляніць маўленне на інтанацыйна-сэнсавыя адзінкі – фразы і сінтагмы; выражае характар сувязі паміж часткамі выказвання);

2) лагічную (дапамагае вызначыць галоўную ідэю, падкрэсліць асноўнае слова, суправаджае працэс выказвання думкі);

3) псіхалагічную (служыць для раскрыцця ідэйна-сэнсавай сутнасці выказвання, яго эмацыянальнай афарбоўкі);

4) фізіялагічную (дазваляе зрабіць перапынак у маўленні, дапамагае гаворачаму набраць паветра ў лёгкія).

Лінгвістычную функцыю выконвае як месца паўзы (параўн.: *гаварыць / доўга не мог і гаварыць доўга / не мог*), так і іх працягласць, даўжыня. Больш працяглыя паўзы звычайна адпавядаюць больш слабым сэнсавым сувязям.

Паўза заўсёды ставіцца паміж моўнымі тактамі і фразамі. Яна часта супадае са знакамі прыпынку, але можа быць і там, дзе іх няма. Паўзамі выдзяляюцца аднародныя члены, звароткі, пабочныя і ўстаўныя словы і словазлучэнні, мадальныя словы і інш.

Тэхнічную выразнасць абумоўлівае таксама *тон* маўлення.

Тон (грэч. *tonos* “напружанне, націск”) – вышыня галосных, санорных і звонкіх гукаў маўлення. Тон фарміруецца пры праходжанні выдыхаемай паветранай плыні праз галасавыя звязкі, глотку, рот і нос і з’яўляецца важным кампанентам інтанацыі. У выніку вагання галасавых звязак узнікае *асноўны тон гуку*. Чым большая частата ваганняў, тым вышэй тон. У ротавай поласці ўтвараюцца *абертаны* – розначастотныя ваганні часцінак паветра, якія надаюць асноўнаму тону характэрную афарбоўку (тэмбр).

Ларошфуко пісаў: “Найчасцей у тоне голасу, у вачах і ва ўсёй атмасферы, якую аратар распаўсюджвае вакол сябе, столькі ж красамоўства, як і ў выбары слова”.

Агульны тон маўлення абумоўлены яго зместам і мэтай. Ён мае наступныя разнавіднасці:

1) апавядальны, аб’ектыўны, інфармацыйны тон (лекцыя, даклад, паведамленне);

2) разважлівы тон, які запрашае слухачоў да сумеснага роздуму, пошуку адказу на пытанні (дыспуты, размова);

3) даверлівы, інтымны тон (гутарка);

4) мітынговы тон, заклік (агітацыйная прамова);

5) напружаны, стрымана-гнеўны, выкрывальны тон (судовая прамова);

6) урачысты, пафасны тон (юбілейная прамова);

7) мінорны, журботны тон (памінальная прамова);

8)лірычны, прыўзняты, узвышаны тон (віншавальная прамова) і інш.

5. Рытмічная арганізацыя выказвання.

Выразнасць вуснага маўлення ўзмацняе яго рытмічная арганізацыя, якую стварае *рытм* і *націск*.

Рытм (грэч. *rhythmos* “суразмернасць, раўнамернасць”) – рэгулярнае чаргаванне аднародных, суразмерных адзінак: націскных і ненаціскных складоў, радкоў, строф, суразмернасць паўз і г.д. Рытм стварае эмацыянальную напоўненасць маўлення, садзейнічае камунікатыўнай мэтазгоднасці і рытмічнай арганізацыі выказвання. Рытм нашага маўлення, абумоўлены чаргаваннем націскных і ненаціскных складоў, садзейнічае стварэнню натуральнага, лёгкага інтанавання фразы.

Націск – выдзяленне шляхам узмацнення голасу і павышэння тону аднаго са складоў слова (слоўны націск) або асноўнага слова ў сінтагме (тактавы націск) ці фразе (фразавы націск).

Тактавы націск служыць для фанетычнага аб’яднання некалькіх слоў у такт і падае на апошняе слова такта, сведчыць пра яго канец, фразавы націск аб’ядноўвае некалькі тактаў у фразу, падае на апошняе слова заключнага такта.

Лагічны націск – выдзяленне ў сказе найбольш важнага ў сэнсавых адносінах слова. Лагічны націск, у адрозненне ад тактавага і фразовага, можа быць на любым слове ў сказе.

Лагічны націск у апавядальным неразвітым сказе пры прамым парадку слоў ставіцца на выказнік, пры інверсіі – на дзейнік; у развітых сказах, дзе выдзяляецца тэма і рэма, -- на апорным слове рэмы.

Калі ў сказе ёсць аднародныя члены, параўнанні, пабочныя словы, словазлучэнні, устаўныя канструкцыі, яны выдзяляюцца лагічным націскам. Дапасаванае азначэнне выдзяляецца лагічным націскам пры інверсіі, пры прамым парадку слоў – выдзяляецца азначаемае слова. Недапасаванае і адасобленае азначэнні заўсёды выдзяляюцца лагічным націскам. Лагічна выдзяляюцца супрацьпастаўленне або супастаўленне слоў. У пыталым сказе лагічны націск падае на слова, у якім заключаецца сэнс пытання.

Адзінкай маўленчага ўздзеяння з’яўляецца не слова як асобная намінатыўная адзінка, а частка фразы асаблівай сэнсавай або эмацыянальнай напоўненасці.

6. Дыкцыя, яе недахопы

Выразнасць вуснага слова ў значнай ступені абумоўлена правільнай *дыкцыяй*.

Дыкцыя (лац. *dictio* “вымаўленне”) – чоткасць і выразнасць вымаўлення асобных гукаў і іх спалучэнняў, Дыкцыя з’яўляецца важнейшым сродкам тэхнічнай выразнасці, ад чоткасці і выразнасці вымаўлення залежыць чысціня і прыгажосць вуснага маўлення.

Недахопы дыкцыі – невыразнае, недакладнае, няправільнае вымаўленне асобных гукаў і іх спалучэнняў. Недахопы дыкцыі падзяляюцца на арганічныя, звязаныя з фізіялагічнымі парушэннямі маўленчага апарату, і

неарганічныя, абумоўленыя няправільным засваеннем арфаэпічных маўленчых норм.

Да неарганічных недахопаў дыкцыі адносяцца картавасць, шапяляванне, гугнявасць, маларухомасць губ, вымаўленне “скрозь зубы”, парушэнне норм літаратурнага вымаўлення.

Арганічныя недахопы дыкцыі выпраўляюцца шляхам медыцынскай аперацыі, неарганічныя – шляхам штодзённай трэніроўкі маўленчага апарату і засваення правільнага літаратурнага вымаўлення.

Каб вызначыць, як пазбавіцца недахопаў дыкцыі, неабходна звярнуцца да лагапеда, які высветліць прычыны дэфектаў маўлення і дасць рэкамендацыі адносна іх выпраўлення. Вымаўленне гукаў залежыць ад работы мышцаў, якія вызначаюць выразнасць артыкуляцыі. Асноўная нагрузка пры гэтым кладзецца на язык і губы. Неабходна выпрацаваць мяккасць і плаўнасць вымаўлення. Не трэба падціскаць губы, напружваць мышцы шыі, “цадзіць” словы праз зубы. Калі свабодна рухаць ніжняй сківіцай, не сціскаць і не расцягваць празмерна губы, то вымаўленне становіцца больш вольным, натуральным і выразным. Неабходна імкнуцца выразна аддзяляць зычныя гукі адзін ад другога, не “глынаць” канчаткі і ў той жа час не пераходзіць на палітарнае вымаўленне. Слухач павінен пачуць кожнае слова аратара, адрозніць у ім кожны склад.

Для выпраўлення неарганічных недахопаў дыкцыі неабходна выкарыстоўваць маўленчыя і маўленча-вакальныя практыкаванні. Карысныя практыкаванні-распеўкі, калі прапяваюцца склады з аднолькавымі зычнымі і рознымі галоснымі (*мамемёмімомумэмю*, і так з усімі зычнымі), прапяванне гукарада галосных на адным дыханні (*а-о-у-э-е-ё-і-ю*); практыкаванні на разборлівы шэпт, скорогаворкі, гучнае вымаўленне слоў з аднолькавымі гукамі або гукаспалучэннямі, мурканне, прапяванне праз зубы і інш.

Недахопамі вуснага маўлення лічацца:

- празмерна высокая танальнасць;
- сціснуты голас;
- “праглыннанне” канцавых складоў;
- “гукі разважання”: а-а-э, э-э-э;
- насавое або картавае гучанне;
- празмерныя воклічы, хмыканне, кашаль [8, с.17-18].

Для знешняга, гукавога афармлення тэхнічна выразнага, эфектыўнага маўлення: ў рыторыцы прапануюцца наступныя парады і рэкамендацыі:

- выказванне выразна падзяляць на фразы і сінтагмы;
- неабходна гаварыць выразна і асэнсавана, вымаўленне не павінна асабліва адрознівацца ад агульнаўжывальнага, голас павінен быць гучным;
- максімальна захоўваць ўсе галосныя ненаціскных складоў і іх выразную якасць;
- ужываць пабочны націск у шматскладовых словах;
- інтанацыю фразы арыентаваць на акцэнтна выдзеленае слова;
- выразна акрэсліваць канец фразы;

- захоўваць спакойны тон маўлення, без вялікіх рухаў частаты асноўнага тону, вытрымліваць плаўнасць маўлення;
- падтрымліваць сярэдні тэмп маўлення;
- вар’іраваць мелодыку фразы, каб маўленне не было манатонным, выдзяляць голасам асноўную частку фразы;
- рабіць правільную фразіроўку, акцэнтоўку – расстаноўку лагічнага націску, павышаючы тон або ўзмацняючы гук;
- пазбягаць адрывістага маўлення;
- удых рабіць толькі на сэнсавай паўзе.

У літаратуры па аратарскім майстэрстве прапануюцца розныя практыкаванні, якія садзейнічаюць вольнаму выражэнню думкі. Х. Лемерман называе гэтыя практыкаванні абавязковымі і кожнае з іх раіць выконваць мінімум дваццаць або трыццаць разоў:

1. Чытанне тэксту. Гучна прачытаць услых тэкст, час ад часу паглядваючы на ўяўляемую аўдыторыю. Пры гэтым варта пастаянна імгненна прачытваць, забягаючы наперад, невялікія ўрыўкі тэксту і захоўваць іх у памяці, што будзе садзейнічаць развіццю маўленчага мыслення.

2. Перадача сэнсу. Прачытаць невялікі ўрывак тэксту і пераказаць яго па магчымасці даслоўна або сваімі словамі.

3. Маўленчае мысленне. Запісаць ключавое слова і сфармуляваць фразу з ім. Практыкаванне па фарміраванні маўлення на аснове запісу ключавых слоў і маўленчага мыслення. Ключавое слова з’яўляецца для аратара імпульсам, які дапамагае раскрыць думку, сфарміраваць маўленне. Ключавыя словы ствараюць своеасаблівы каркас, які можна па-рознаму аформіць, вар’іруючы моўныя сродкі выражэння думкі. У час прагаворвання фразы неабходна “кінуць вокам” на наступнае ключавое слова, запомніць яго і развіць у наступны сказ. Магчыма яшчэ дадатковае практыкаванне: запісаць пачатак сказа, а закончыць яго вусна. Вельмі важныя для развіцця маўлення практыкаванні па дэфініцыі паняццяў, якія вучаць распрацоўваць азначэнні апісваемых прадметаў і з’яў.

4. Расказ. Паспрабуйце вобразна, займальна расказаць якую-небудзь гісторыю, выпадак, які адбыўся з вамі або вашымі знаёмымі.

5. Дзелавое паведамленне. Падрыхтуйце вытрымку з артыкула ў газеце ў выглядзе ключавых слоў і перадайце змест артыкула сваімі словамі, пашырыўшы або звужыўшы яго змест.

6. Выступленне экспромтам. Разгледзьце малюнак, апішыце прадметы або падзеі, паказаныя на ім, абазначце іх дэталі і пакажыце ўзаемасувязь паміж імі.

7. Праца над сваім слоўнікавым запасам, узбагачэнне яго. Складзіце картатэку новых для вас слоў і выразаў.

8. Вывучэнне выступленняў аратараў з пункту гледжання іх зместу і структуры, акустыка-артыкуляцыйных уласцівасцей.

9. Удзел у дыскусіях [8, с. 21-34].

7. Невербальныя сродкі зносін

Працэс маўленчай дзейнасці чалавека суправаджаецца *невербальнымі сродкамі зносін*, якія дапаўняюць, ілюструюць змест выказанай думкі, ажыўляюць яе. У дапаможніках па рыторыцы адзначаецца, што паводзіны аратара пакідаюць больш глыбокае ўражанне, чым яго словы [8, с. 223].

Традыцыйна ў невербаліку ўключаюць дзве падсістэмы: фанатыю (прасадычную сістэму) і кінесіку (тыпы выразных рухаў цела -- жэсты, міміку, якія ўдзельнічаюць у перадачы інфармацыі ў працэсе камунікацыі) [3, с. 33-49; 7, с. 160].

У мовазнаўстве дастаткова поўна распрацавана класіфікацыя паралінгвістычных сродкаў. Так, паводле сенсорных каналаў, па якіх перадаюцца гэтыя знакі, яны падзяляюцца на візуальныя (успрымаюцца зрокава), акустычныя (на слых), тактыльныя (на дотык), альфактарныя (абанянем) [7, с. 159-169].

Паводле фізічнай прыроды невербальныя кампаненты камунікацыі падзяляюцца на фанатычныя, жэстава-мімічныя, пантамімічныя і змешаныя [3, с. 74].

Пры выкарыстанні ў працэсе камунікацыі паралінгвістычныя знакі выконваюць розныя функцыі: указальную, эмацыянальную, псіхалагічную, выяўленчую, ілюстрацыйную, рытмічную, сімвалічную і інш. [7, с. 165; 12, с. 121-122]. На аснове судносін паралінгвістычных знакаў з вербальнымі кампанентамі камунікацыі даследчыкі выдзяляюць дзве іх функцыі: функцыю суправаджэння вербальнай часткі паведамлення, калі яны выконваюць ролю падсобнага, дапаможнага элемента для дасягнення адназначнасці камунікацыі і функцыю замяшчэння, аўтаномнага ўжывання, незалежна або замест вербальнай часткі паведамлення, калі яны кампенсуюць элімінаваную ў рэальным працэсе зносін некаторую збыткованасць моўных сродкаў [3, с. 74; 6, с. 21].

У працэсе непасрэдных зносін пры дапамозе вуснага маўлення паралінгвістычныя знакі з'яўляюцца, як правіла, спантаннымі, натуральна дапаўняюць або замяшчаюць вербальныя кампаненты камунікацыі. *Невербальныя сродкі зносін* – жэсты, міміка, пастава, рухі цела чалавека, якія суправаджаюць працэс маўленчай дзейнасці і нясуць дадатковую да асноўнага зместу інфармацыю.

Жэсты (фр. geste) – выразныя фізічныя дзеянні рук, ног, галавы, тулава, якія з'яўляюцца дадатковым інфармацыйным сродкам у працэсе камунікацыі.

Жэсты паводле сваёй функцыі бываюць:

рытмічныя (звязаныя з рытмікай маўлення – падкрэсліваюць лагічны націск, паскарэнне і замаруджванне маўлення, месца паўз і інш.);

эмацыянальныя (перадаюць разнастайныя адценні пачуццяў – хваляванне, радасць, сумненне, расчараванне, незадавальненне, прыкрасць, злосць і інш.);

указальныя (якімі гаворачы выдзяляе нейкі прадмет з рада аднародных, паказваючы месца яго знаходжаньня, парадак следаваньня, гэтыя жэсты – умоўныя і сітуацыйныя);

псіхалагічныя (паказваюць на адносіны да суб'яседніка – згоду, нязгоду з ім, адмову, выражаюць інтэнсіўнасць, катэгарычнасць дзеяння, супрацьпастаўленне, раз'яднанне і аб'яднанне і інш);

сімвалічныя (агульнапрынятыя жэсты, якія суправаджаюць сустрэчу, прывітанне, развітанне і інш. дзеянні);

выяўленчыя (дазваляюць зрабіць маўленне больш выразным, узмацняюць уражанне ад слоў, надаюць ім канкрэтнасць) і інш.

Жэст аратара натуральна дапаўняе яго думку, пачуццё, перажыванне, ажыўляе маўленне, робіць яго больш псіхалагічным.

Да жэстыкуляцыі ў публічным выступленні прад'яўляюцца наступныя патрабаванні:

-- жэсты павінны быць стрыманымі, але выразнымі, не варта захапляцца эфектнымі жэстамі;

-- нельга злоўжываць жэстамі, таму што празмерная жэстыкуляцыя адцягвае ўвагу слухачоў, стамляе іх і нават можа выклікаць смех;

-- жэсты павінны быць матываванымі, разнастайнымі, натуральнымі, адпавядаць зместу маўлення і сітуацыі зносін;

Аратар павінен пазбавіцца ад “дурных” звычак пры жэстыкуляцыі (калі яны ў яго ёсць) – моцна размахваць рукамі, стукаць кулаком па кафедры або сталае, засоўваць рукі ў кішэні, паціскаць плячыма, качаць нагой, ківаць галавой, пагладжваць падбародак, хадзіць перад аўдыторыяй, залажыўшы рукі за спіну і інш. Трэба навучыцца кантраляваць сябе, сачыць за сваімі рухамі і жэстамі і стрымліваць празмерную жэстыкуляцыю. Калі аўдыторыя невялікая, не рэкамендуецца стаяць за кафедрай, паколькі яна зрокава аддзяляе аратара ад аўдыторыі, можна стаяць спераду або побач. Калі ж аўдыторыя вялікая, то лепш стаяць за кафедрай, каб трымаць у полі зроку ўсіх слухачоў.

Міміка (грэч. *mimikos* “акцёрскі, прытворны”) -- выразныя рухі мышцаў твару як адна з форм праяўлення пачуццяў. Міміка, як і жэсты, ажыўляе вуснае маўленне, робіць яго больш выразным і зразумелым, адыгрывае істотную псіхалагічную ролю.

Міміка, як рэкамендуе рыторыка, павінна быць:

-- натуральнай;

-- выражаць сапраўдны душэўны стан прамоўцы;

-- адпавядаць сітуацыі і зместу паведамлення.

Да мімікі, як і да жэстыкуляцыі, падыходзіць старажытнае правіла “залатой сярэдзіны” – *aurea mediocritas*, якое дыктуе ўмеранасць і дарэчнасць.

Міміка аратара можа быць сур'ёзнай або вясёлай, але яна заўсёды павінна быць умеранай, натуральнай, дружалюбнай і ніколі не быць празмернай [8, с. 222]. Важны таксама і выраз твару, ён павінен быць сур'ёзным, але не нахмураным, тым больш не “застылым”, пустым.

Старайцеся бачыць сябе збоку, навyki самакантролю за ўласнай мімікай дапамагаюць выпрацаваць рэпетыцыі выступлення перад люстэркам.

Пастава – манера трымацца, становішча фігуры, корпуса, уласцівыя каму-н. Добрая пастава аратара вызначаецца стройнасцю, велічнасцю, прыстойнасцю і прыгажосцю ўсіх рухаў цела.

Яна характарызуецца наступнымі прыметамі: пазваночнік некалькі прагнуты ў паяснічнай частцы цела, плечы выпрастаны, шыя прамая, ніжнебрушныя мышцы злёгка напружаны, рукі свабодна апушчаны, ногі самкнуты ці троху расстаўлены, калені прамыя, ступні злёгка развёрнуты ў бакі; калі вага цела пераносіцца на адну нагу, то яна павінна быць прамой у калене, а другая трохі выстаўлена ўперад і аслаблена ў каленым суставе.

Поза (фр. *pose*) – становішча цела. У аратара павінна быць спакойная, натуральная і эстэтычная поза, якая б адпавядала канкрэтнай сітуацыі зносін, не адцягвала ўвагу слухачоў, не перашкаджала засваенню зместу паведамлення. Поза гаворачага залежыць ад асаблівасцей яго характару, тэмпераменту, узроўню культуры, звычак. Правільная, вызначаная зместам паведамлення і сітуацыяй зносін, поза аратара павышае эфектыўнасць яго ўздзеяння на слухачоў. Змяняць позу лепш за ўсё ў час маўлення, а не ў час паўзы. Перад аўдыторыяй трэба паводзіць сябе спакойна, не мітусіцца. Падрыхтуйцеся загадзя: складзіце ў належным парадку свае запісы, зазірніце ў люстэрка, папраўце прычоску, гальштук, зашпіліце гузікі і толькі пасля заходзьце ў аўдыторыю.

Паходка – хада, манера хадзіць. Пры правільнай паставе развіваецца правільная бытавая паходка Яна патрабуе, каб пяткі ставіліся на адной лініі, а наскі злёгка разварочваліся ў бакі, кожны крок суправаджаўся ўмеранымі ўзмахамі правай і левай рукі. Такая паходка выпрацоўваецца пры актыўнай рабоце мышцаў ног.

Поспех выступлення аратара перад любой аўдыторыяй у значнай ступені залежыць ад формы яго выканання.

8. Формы выканання выступлення

Формы выканання выступлення абумоўлены ступенню падрыхтаванасці аратара, яго індывідуальнымі здольнасцямі і густам. Вядомыя наступныя формы выступлення:

1) тэкст выступлення чытаецца па запісах (гэта форма дазваляе поўна і дакладна перадаць змест выступлення, але перашкаджае ўстанаўленню кантакту са слухачамі); “Той, хто, як раб, прывязаны да рукапісу, можа стаць добрым лектарам, але ніколі не будзе добрым аратарам ” [Х. Кюн]. У слухачоў узнікае антыпатыя да лекцыі, якая чытаецца па запісах;

2) тэкст выступлення завучваецца на памяць і расказваецца (такое выступленне стварае ўражанне непасрэднай, жывой размовы, але мае пагрозу для аратара парушыць паслядоўнасць выкладу, прапусціць асобныя факты, прыклады і г.д.);

3) тэкст пераказваецца сваімі словамі (захоўваецца непасрэднасць зносін са слухачамі, але могуць быць адступленні ад зместу паведамлення);

4) тэкст з'яўляецца апорай выступлення (у гэтым выпадку некалькі разоў перачытваецца і асэнсоўваецца напісаны тэкст, узнаўляецца ў памяці яго план і змест, падкрэсліваюцца асноўныя палажэнні, нумаруюцца пытанні, выдзяляюцца ключавыя словы, прозвішчы, назвы, статыстычныя дадзеныя, вызначаюцца пачатак і канец цытат, ілюстрацыйныя прыклады. У час выступлення лектар перыядычна зазірае ў тэкст); вольная прамова па канспекту з ключавых слоў лічыцца найбольш эфектыўнай.

5) выступленне без запісаў з папярэдняй падрыхтоўкай (такой формай выступлення неабходна авалодваць паступова: поўны тэкст → падрабязны канспект → сціслы канспект → план выступлення з цытатамі → выступленне без запісаў);

6) выступленне экспромтам, без папярэдняй падрыхтоўкі (цікавая, арыгінальная форма, але патрабуе глыбокай эрудыцыі аўтара, яго кампетэнцыі, падрыхтаванасці і дасведчанасці па ўсіх пытаннях выкладаемай тэмы).

Пытанні і заданні:

1. Дайце азначэнне паняцця «акцыя». Якое месца яна займае ў структуры рытарычнай дзейнасці?
2. Пералічыце рытарычныя рэкамендацыі да знешняга, гукавога афармлення маўлення.
3. Ахарактарызуйце прыродныя ўласцівасці голасу. Што такое палётнасць, вынослівасць, дыяпазон, рэгістр, сіла гуку?
4. Назавіце асноўныя недахопы голасу.
5. Назавіце тыпы дыхання. Ахарактарызуйце практыкаванні па трэніроўцы дыхання.
6. Вызначце ролю інтанацыйнай і рытмічнай арганізацыі выказвання ў стварэнні яго тэхнічнай выразнасці.
7. Што такое інтанацыя? Назавіце яе асноўныя кампаненты і функцыі.
8. Якую ролю ў маўленні выконвае паўза? Назавіце яе віды і функцыі.
9. Што такое тон? Укажыце яго віды. Як залежыць тон ад тыпу дыскурсу?
10. Што стварае рытмічную арганізацыю выказвання? Назавіце віды націску.
11. Якую ролю ў тэхнічнай выразнасці маўлення адыгрывае дыкцыя?
12. Назавіце асноўныя недахопы дыкцыі і спосабы іх выпраўлення.
13. Якія невербальныя сродкі суправаджаюць маўленне? Што такое міміка, жэсты? Назавіце віды жэстаў, іх функцыі.
14. Якія патрабаванні прад'яўляе рыторыка да жэстаў, мімікі, позы, паставы, паходкі аратара?
15. Пералічыце асноўныя формы выканання выступлення. Якія з іх вылічыце найбольш мэтазгоднымі і чаму?

Літаратура:

1. Артоболовский, Г.В. Очерки по художественному чтению / Г.В. Артоболовский. – М., 1969.

2. Выгонная, Л.Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / АН Беларусі. Ін.-т мовазнаўства імя Я. Коласа. Рэд. А.І. Падлужны / Л.Ц. Выгонная. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – 215 с.
3. Горелов, И.Н. Невербальные компоненты коммуникации / И.Н. Горелов / Отв. ред. В.Н. Ярцева. – М. : “Наука”, 1980. -- 104 с.
4. Каляда, А.А. Сцэнічная мова: Вуч.-мет. дапам. для студ. Спец. 1-17-01-01 “Акцёр мастацтва” / А.А. Каляда. – Мн.: Беллітфонд, 2006. – 478 с.
5. Каляда, А.А. Выразнае чытанне: Вуч. дапам. для студ. філ. фак. пед. ін.-таў / А.А. Каляда. – Мн.: Выш. школа, 1989. – 269 с.
6. Колшанский, Г.В. Паралингвистика / Г.В. Колшанский. – М. : “Наука”, 1974. – 80с.
7. Кузнецов, И.Н. Риторика / И.Н. Кузнецов. – Мн.: ТетраСистемс, 2003. – 560 с.
8. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Х. Леммерман. – М.: ООО «Изд.-во «Уникум Пресс», 2002. – 46-64.
9. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово: Учеб. пособие / А.К. Михальская – М.: Просвещение, 1996. – 416 с.
10. Николаева, Т.М., Успенский, Б.А. Языкознание и паралингвистика // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – М., 1966. – С. 62-74.
11. Пиз, А. Язык телодвижений / А. Пиз. – М.: Изд.во «Ай Кью», 1992. – 262 с.
12. Подобед, А.С. Практическая риторика / А.С. Подобед. – Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.

Лекцыя № 16

ЛІНГВАПРАГМАТЫКА. АГУЛЬНАЯ РЫТОРЫКА

План

1. Лінгвапрагматыка, яе змест.
2. Маўленчы акт і яго складнікі.
3. Тыпы дыскурсу.
4. Законы агульнай рыторыкі.

1. Лінгвапрагматыка, яе змест.

Лінгвапрагматыка (лац. *lingua* “мова” + грэч. *pragma, atos* “дзеянне”) – навука, якая даследуе працэс маўленчага ўзаемадзеяння паміж людзьмі – маўленчы акт.

Лінгвапрагматыка узнікла ў XX ст. у працах замежных вучоных Дж. Осціна, Дж. Сірла, Х. Грайса.

Маўленчы акт – асноўная адзінка маўленчых паводзін чалавека, якая рэалізуе пэўную мэту (намер) гаворачага. Маўленчы акт прадугледжвае наяўнасць адрасанта (гаворачага) і адрасата (слухача) і ўзаемадзеянне паміж імі. У залежнасці ад мэты выдзяляюцца розныя віды маўленчага акту: 1) паведамленне інфармацыі; 2) перакананне (аргументацыя); 3) пабуджэнне (агітацыя); 4) асэнсаванне (пошукі ісціны); 5) ацэнка (пахвала або асуджэнне); 6) гульня слоў; 7) выражэнне і абуджэнне эмоцый (А. Міхальская)

2. Маўленчы акт і яго складнікі

Лінгвапрагматыка вывучае змест маўленчай падзеі, структуру маўленчай сітуацыі, тыпы маўленчых паводзін, адносіны моўнага знака да чалавека.

Маўленчая падзея – асноўная адзінка маўленчай камунікацыі, якая ўключае дыскурс і маўленчую сітуацыю. *Дыскурс* (лац. *discursus* “беганне туды-сюды, беганіна, кругазварот”) – асноўны кампанент маўленчай падзеі, -- гукавое слова, якое суправаджаецца жэстава-мімікавымі і прасторавымі паводзінамі гаворачай асобы. *Маўленчая сітуацыя* – абставіны, у якіх адбываюцца маўленчыя зносіны, удзельнікі гэтых зносін, адносіны паміж імі.

Маўленчыя паводзіны – дзеянні ўдзельнікаў маўлення ў працэсе камунікацыі. Маўленчыя дзеянні ўключаюць:

- 1) *вербальныя паводзіны* (слоўнае афармленне маўлення);
- 2) *акустычныя паводзіны* (гукавое афармленне маўлення);
- 3) *жэстава-мімікавыя паводзіны* (міміка, жэсты, поза, якімі суправаджаецца маўленне);
- 4) *прасторавыя паводзіны* (рухі і перамяшчэнне ў прасторы).

Лінгвапрагматыка, такім чынам, вывучае прагматычную функцыю мовы – функцыю ўздзеяння мовы на людзей у працэсе зносін.

3. Тыпы дыскурсу.

У залежнасці ад маўленчага намеру вызначаюцца розныя тыпы дыскурсу. У адпаведнасці з тыпамі дыскурсу вызначаюцца наступныя віды прамой: інфармацыйная, пераконваючая, заклікаючая да дзеяння, натхняльная, забаўляльная, давяральная (П. Сапер).

Інфармацыйная прмова – публічнае выступленне, асноўная мэта якога – перадача пэўнай інфармацыі.

Асноўныя жанры інфармацыйнай прмовы – даследчыя і справаздачныя даклады, навуковыя паведамленні і агляды, акадэмічныя і навукова-папулярныя лекцыі, палітычныя агляды і інш.

У гэтым тыпе маўлення да ведама грамадскасці даводзіцца пэўная інфармацыя:

1. Мы, народы аб'яднаных нацый, поўныя рашучасці
пазбавіць будучыя пакаленні ад бедстваў вайны, якія двойчы ў нашым жыцці прынеслі чалавецтву невыразнае гора, і зноў сцвердзіць веру ў асноўныя правы чалавека, у годнасць і каштоўнасць чалавечай асобы, у раўнапраўе мужчын і жанчын і ў роўнасць правоў вялікіх і малых нацый, і стварыць умовы, пры якіх могуць захоўвацца справядлівасць і павага да абавязацельстваў, якія вынікаюць з дагавораў і іншых крыніц міжнароднага права, і садзейнічаць сацыяльнаму прагрэсу і паляпшэнню ўмоў жыцця пры большай свабодзе,
і ў гэтых мэтах
праяўляць цярымасць і жыць разам, у міры адзін з адным, як добрыя суседзі, і аб'яднаць нашы намаганні для падтрымання міжнароднага міру і бяспекі, і забяспечыць прыняццем прынцыпаў і ўстанаўленнем метадаў, каб узброеныя сілы ўжываліся не інакш, як у агульных інтарэсах, і выкарыстоўваць міжнародны апарат для садзейнічання эканамічнаму і сацыяльнаму прагрэсу ўсіх народаў,
рашылі аб'яднаць нашы намаганні для дасягнення нашых мэтаў. [З уводнай часткі (прэамбулы) Статута Арганізацыі Аб'яднаных Нацый].

У інфармацыйным паведамленні прадмет апісваецца – паказваюцца яго істотныя ўласцівасці, будова, састаўныя часткі і дэталі, характарызуецца працэс або стан, функцыянальная роля прадмета ці аб'екта, прадмет паказваецца ў развіцці, руху, змене розных яго станаў.

У інфармацыйнай прамове ўсе пастаўленыя пытанні павінны знайсці сваё вырашэнне. Як адзначае П. Сапер, “у ёй не павінна быць нічога спрэчнага”. Акрамя таго, інфармацыйнае паведамленне павінна быць актуальным, выклікаць цікавасць слухачоў і задаволіць іх інтэлектуальныя запатрабаванні [19, с. 65].

Пераконваючая прамова – публічнае выступленне, мэта якога – пераканаць слухачоў, схіліць іх на свой бок. Пераконваючая прамова звязана з грамадскай дзейнасцю, сацыяльнымі праблемамі.

Асноўныя жанры пераконваючай прамовы – парламенцкае выступленне, палітычныя і эканамічныя праграмы, абвінаваўчая, абарончая, самаабарончая прамова і інш. Такія прамовы лічацца агітацыйнымі, хаця яны не маюць непасрэднага закліку да дзеяння:

Вы, вероўна, помніце, господа присяжные заседатели, что в конце обвинительного акта говорится о том, какое вы дело будете рассматривать, о каком преступлении идет речь, что там вам прочитали ст. 1455. Если вы обратитесь к уложению и посмотрите, что, собственно, в 1 части ст. 1455 заключается, какое там преступление имеется в виду, то увидите страшные слова “умышленное убийство”.

Мы полагали, что с этим обвинением нам бороться не придется, и после судебного следствия, по-видимому, с этой стороны для нас был выигрыш дела.

Но только что произнесенная прокурором речь закончена тем же обвинением – обвинением в умышленном убийстве.

Конечно, для того, чтобы судить, насколько данные обвинения готовят к подобному приговору, надо выснить, что за деяние, в котором обвиняют нас? Нет ли в этом отношении между нами какого-нибудь разномыслия?

Но относительно умышленного убийства ни у одного народа не было разномыслия. Умышленное убийство – это самое страшное зло, на какое только способна злая воля человека, умышленного убийцы. .

И совершенно понятно. Ведь умышленный убийца – это человек, который умеет заставить в себе замолчать то естественное чувство отвращения, которое возбуждается у человека при мысли о крови, о страданиях, о смерти. Ведь умышленный убийца – это человек, которому ничего не значат стоны, просьбы и мольбы жертвы, которую он разит.. Поэтому нет выше кары, как кара, преследующая подобное деяние, нет выше зла, как зло – умышленное убийство.

Но ввиду этого законодатель, суд и тысячелетняя мудрость веков давно уже выработали положение, в виде математической истины, не допускающей никакого возражения, что не всякое убийство следует считать умышленным убийством, что между убийством умышленным и убийством при других условиях может быть величайшая разница и законодатель отвел для другого убийства название запальчивого.. Запальчивое убийство необыкновенно быстро проявляется, мысль необыкновенно быстро переходит в действие, так сказать, разум и совесть не успевают догнать той решимости, сила которой вызывается причинами, не всегда лежащими в самом подсудимом..

Законодатель знает еще случай убийства, – это случай, когда от моих насильственных действий последовала чья-либо смерть, хотя в моем намерении и не было мысли нанести ее.. Законодатель рассматривает это деяние как менее наказуемое, более терпимое..

Правда, с большой трудностью .. законодатель должен был признать, что совершаются убийства нередко в таком состоянии. Когда суду человеческому нет места, когда обвинению нет основания.. Это те деяния, которые законодатель называет убийством в состоянии умоисступления и доказанного беспамятства..

Таким образом, перед нами четыре категории одного и того же преступления. К какой из этих четырех категорий отнести данное дело, – это будет служить предметом того слова, с которым в последний раз я обращаюсь к вам в интересах подсудимого [Ф.Н. Плевако. Дело Лукашевича].

Асноўнае адрозненне пераконваючай прамовы ад інфармацыйнай у тым, што ў ёй спалучаецца функцыя паведамлення з функцыяй уздзеяння. Паколькі асноўная мэта такой прамовы – пераканаць, у ёй вялікая ўвага

надаецца аргументацыі, логіка-моўнаму доказу. Прадметам разгляду з'яўляецца пэўны факт або дзеянне, выступленне павінна выклікаць у слухачоў пытанне: ці праўдзівы факт? што трэба рабіць? і адказаць на яго. Тэма пераконваючай прамовы вызначаецца сваёй змястоўнасцю, канкрэтнасцю і актуальнасцю, яна павінна быць цікавай для слухачоў. Істотныя рысы такой прамовы – аб'ектыўнасць, непрадзятасць, адсутнасць тэндэнцыйнага падыходу.

У пераконваючай прамове спалучаюцца рацыянальна-лагічная і эмацыянальна-рытарычная аргументацыя. Прапаноўваць слухачам неабходна праблему, якая з'яўляецца вырашальнай.

Заклікаючая да дзеяння прамова – публічнае выступленне, мэта якога -- не толькі пераканаць слухачоў, схіліць на свой бок, але і актывізаваць іх, заклікаць да дзеяння. Пры гэтым можна заклікаць працягваць старое дзеянне (не спыняцца на дасягнутым), заклікаць да новага дзеяння або да спынення старога .

Галоўныя жанры такой прамовы – мітынгавае, агітацыйнае выступленні, сацыяльна-палітычныя і асобасныя заклікі, адозвы, лозунгі, камерцыйныя паведамленні, рэкламы. Асабліваець зместу гэтай прамовы ў прысутнасці неабходных фактычных дадзеных, іх пераканальнасці і доказнасці. Аратару неабходна ўменне пераканаць слухачоў у неабходнасці выконваць пэўнае дзеянне:

Да цябе, наш беларускі народ, зварочваемся мы, твае сыны, з гэтымі словамі.

Цяжкая была наша доля ў мінулым. Многа гора, бед і няшчасця зазнала наша зямля .. Тапталі яе гоні шведы і французы, расцягвалі тваё дабро і дабытак, што так дбала здабываў ты сваёй працавітай рукой, нямецкія драпежнікі і гвалтаўнікі .. Ды не схіляў пакорна галавы наш народ. Храбра, самааддана бараніў ён свой народны скарб, сваю волю, сваю культуру і ніколі не траціў веры ў лепшую будучыню. І гэтая вера спраўдзілася.. Мы пачалі жыць новым жыццём, як незалежныя гаспадары сваёй зямлі, залечвалі яе раны, збудаваўшы свой дзяржаўны лад..

І вось зноў цяжкае выпрабаванне пала на тваю долю, наш родны народ. Вераломны вораг, сусветны бандыт і разбойнік, рушыў свае дзікія орды, закаваныя ў жалеза і браню, і запаланіў нашы землі..

Ні жалю, ні літасці не ведае сэрца грабежніка-людзеда Гітлера. З тупою і халоднаю развагаю ўгалоўнага праступніка расстрэльвае ён тваіх малалетніх дзяцей, жанчын і мірных сыноў. Няхай жа не дрогне тваё сэрца ў гэты грозны час. На змаганне з гэтым ворагам, на апошняе змаганне! Яшчэ не ўсе нашы балоты асушаны. Вораг не даў нам асушыць іх. Дык няхай жа гэтыя балоты стануць яго магілаю. Тапіце яго без жалю. Біце яго ж уласнай зброяй.

На змаганне, на перамогу, наш родны беларускі народ! [Я. Купала].

Эфектыўнасць прамовы, якая заклікае да дзеяння, залежыць ад ступені цікавасці і важнасці яе тэмы і зместу для слухачоў, а таксама ад настрою і намеру, патэнцыяльных магчымасцей слухачоў, іх адносін да аратара.

Заклік да дзеяння можа быць прамым, выказаным літаральна, або ўскосным, падразумяваемым, але заўсёды накіраваны да прысутных, не разлічаны на тых, хто адсутнічае.

Натхняльная прмова – публічнае выступленне, мэта якога – натхніць на пэўнае дзеянне, узняць настрой, павіншаваць з пэўнай падзеяй або ўшанаваць памяць:

Таварышы! Мы сабраліся на вялікае свята, на ўрачыстасць даўгавечнасці тварэнняў чалавечага розуму і таленту. 125 год таму назад нарадзіўся Леў Мікалаевіч Талстой, геніяльны мастак слова, найвялікішы нацыянальны пісьменнік рускага народа, мудрэц і мысліцель, бязлітасны выкрывацель агіднай сутнасці буржуазнага грамадства.

З непераўздызенай мастацкай сілай намалюваў Леў Талстой цэлы свет вобразаў, жывых і яскравых паасобку, цэльных і непасрэдных у сваіх учынках і аб'яднаных строгім узаемадзеяннем.

Кнігі Талстога – гэта не проста кнігі, нашы добрыя сябры, гэта само жыццё, поўнае страсцей і дзеянняў і перажыванняў, гэта сама праўда, мастацкая настолькі, што выходзіць за межы мастацтва, каб заўсёды заставацца сапраўды чыстаю праўдай ..

Мы з гордасцю сцвярджаем, што Леў Талстой з'яўляецца настаўнікам беларускай літаратуры, што яго імя ведаюць і наважваюць працоўныя нашай рэспублікі. Творчасць Талстога – найкаштоўнейшы здабытак чалавечай культуры. Мастацкаму слову Льва Талстога забяспечана вечнае жыццё [Я. Колас].

Асноўныя жанры натхняльнай прмовы – ваенна-патрыятычныя выступленні, віншавальныя і прывітальныя прмовы, хрысціянская пропаведзь.

Натхняльная прмова вызначаецца выразным выхаваўчым характарам і маральна-этычнай накіраванасцю.

Забаўляльная прмова – публічнае выступленне, асноўная мэта якога – забаўляць, весяліць прысутных. Гэта можа быць звязнае апавяданне з адзіным сюжэтам развіцця або серыя невялікіх гісторый ці анекдотаў.

Галоўныя жанры забаўляльнай прмовы – застольная прмова (тост), вуснае апавяданне, анекдот:

Праверка ў арміі. Правяраючы – камандзіру роты:

– Кажуць, у вас салдаты дрэнна апранутыя.

– Ды не, што вы, добра! Вось паглядзіце! – Кліча аднаго з салдат. –

Вось у яго на нагах ішкарпэтка. Здымі левы бот.

Здымае – сапраўды, ішкарпэтка! Кліча другога:

– А ў гэтага парціянкі. Здымі правы бот!

– Здымае – сапраўды, парціянкі!

“Ну, – думае правяраючы, у сталовай яны абавязкова пападуцца!”

Прыходзіць на раздачу і кажа камандзіру роты:

– Хачу паабедаць і паглядзець, як салдат кормяць.

Тут яму накладваюць кашу і паўкуруцы. А ён:

– Хачу паглядзець, колькі мяса салдатам пакладуць.

І бачыць: кожнаму таксама па паўкурыцы кладуць.

Закончылася праверка, падпісаны ўсе дакументы. Правяраючы падыходзіць да камандзіра роты:

– Усё ж раскажы, у чым сакрэт, што і салдаты апранутыя, і кормяць добра?

– А ты дакументы не выправіш?

– Не.

– Тады слухай! Салдаты носяць на адной назе насок, на левай, а на правай – парцянкі!

– А як жа са сталовай?

– Гэта ўжо складаней. Ледзь знайшлі адну курыцу. Адно палавіну табе палажылі, а другую да раздатачнага чарпака прывязалі (Анекдоты).

Плылі на караблі купец і вучоны. Купец быў багаты і вёз з сабою шмат тавараў, а вучоны чалавек нічога не меў. Узнялася на моры бура, і карабель пацярпеў крушэнне. Выратаваліся толькі купец і вучоны. Яны ўчапіліся за бярвяно, і хваля вынесла іх на бераг. Бачыць купец, што вучоны зажурыўся, і кажа яму:

– А табе чаго сумаваць? Гэта я сваё багацце страціў, а тваё – усё з табой.

– Дык падымем бакал за тое багацце, якое нельга страціць – за розум! (Тосты).

У забаўляльнай прамове актыўна выкарыстоўваюцца прыёмы стварэння гумарыстычнага і камічнага эфектаў. Забаўляльная прамова можа быць цалкам гумарыстычнай, і тады ў ёй прысутнічаюць гумар, іронія, жарт. Калі забаўляльная прамова не гумарыстычная, то займальнасць у ёе ствараецца дзякуючы драматычнаму сюжэту, навізне, апісанню канфліктнай сітуацыі, напружанаму дзеянню, канкрэтнаму выкладу.

Давяральная прамова – мае на мэце выказванне патаемных думак, надзей, спадзяванняў, выражэнне асабістых адносін і пачуццяў:

– Маладыя і старыя, старыя і маладыя... Вечная, як свет, тэма! Маладыя крыўдзяцца на старых, старыя на маладых... Хтосьці вельмі трапна сказаў – спрэчкі між маладымі і старымі часта нагадваюць спрэчкі між тымі, хто не нажыў розуму і хто з яго выжыў. Моладзь – гэта будучыня, і я не думаю, каб у нас яе выхаванню аддавалася менш увагі, чым у той жа Японіі або якой-небудзь іншай краіне ці рэспубліцы. Крыўдаваць маладым, мне здаецца, няма падстаў. Дзе-дзе, а ў літаратуры дэвіз – “Настаўнік, выхавай вучня!” – выконваецца і перавыконваецца. Я не ведаю ні аднаго старэйшага пісьменніка, які адмовіўся б пачытаць твор маладога, даць кансультацыю. Не ведаю я і ні аднаго маладога, якому хоць у чым хтосьці не памог са старэйшых. Вядома, у ідэале хацелася б бачыць іншае, але ж ...Сяброўства, дружба – справа ўзаемная, тут жаданне павінна быць з абодвух бакоў. А моладзь – на тое ж яна і моладзь... Ёй здаецца, што яна пераверне горы, зробіць тое, што ніхто не зробіў. Сёй-той жа з маладых літаратараў ўжо цяпер лічыць, што ён “узьяў бога за бараду”, яму няма чаму вучыцца ў старэйшых, што ён і так геній... Што ж, як на Палессі

кажуць, прыйдзе коза да воза. Мне здаецца, трэба менш увагі аддаваць высьвятленню “ўзаемапаразуменняў”, а працаваць, пісаць [Б. Сачанка].

Давяральная прамова мае, як правіла, эмацыянальна афарбаваную форму выражэння. Асноўныя яе разнавіднасці – споведзь, любоўнае прызнанне, асабісты ліст, дзённікавы запіс. У давяральнай прамовы – вузкая сфера выкарыстання і абмежаваная аўдыторыя.

Паколькі ўсе разгледжаныя вышэй тыпы дыскурсу адносяцца да маналагічнага маўлення, вялікая ўвага ў іх павінна ўдзяляцца прыёмам актывізацыі увагі слухачоў, стварэння займальнасці выкладу і эмацыянальнай танальнасці.

4. Законы агульнай рыторыкі

Поль Сапер адзначаў, што сапраўдны аратар уздзейнічае на слухачоў так, што яго ўсмешка адбываецца на іх тварах, яны плачуць яго слязьмі, і біццё яго сэрца аддаецца ў грудзях усіх прысутных. **Праверыць!** Як дабіцца такой эфектыўнасці і паспяховасці выступлення? Сучасная лінгвапрагматыка лічыць, што паспяховымі і эфектыўнымі з’яўляюцца толькі такія маўленчыя зносіны, у аснове якіх ляжыць прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва і гарманічнага дыялогу [7, с. 80 -93].

Для таго, каб публічнае слова дзейнічала эфектыўна, усе элементы маўленчай падзеі павінны адпавядаць адзін аднаму і складаць гарманічнае цэлае.

Сучасная агульная рыторыка сфармулявала наступныя асноўныя законы:

Закон гарманічнага дыялогу

Яшчэ Арыстоцель у сваім трактаце “Рыторыка” ўказваў, што не толькі аратар, але і слухач павінен быць актыўным, дзейсным: “Слухач і ёсць канчатковая мэта ўсяго”. Фактар слухача адыгрывае асаблівую ролю пры маналагічнай форме зносін, дзе ён выконвае, на першы погляд, пасіўную ролю. Слушным у сувязі з гэтым нам падаецца выказванне У.Ф. Адоеўскага: “Таварыць – значыць абуджаць у слухача яго ўласнае ўнутранае слова”. Так, слухач пазбаўлены магчымасці сказаць сваё слова, але ў той жа час ён думае, разважае, пагаджаецца ці не пагаджаецца ў думках з аратарам, прымае або не прымае яго высновы.

Эфектыўнымі маўленчыя зносіны могуць быць толькі тады, калі маналагічнае па форме выступленне пераўтвараецца ў гарманічны дыялог. Таму задача аратара – абудзіць уласнае ўнутранае слова слухача, устанавіць гарманічныя двухбаковыя адносіны з ім. Як гэтага дасягнуць? Як вядома, ёсць тры ўзроўні перадачы інфармацыі – *рэпрадукцыйны*, калі адбываецца простая перадача інфармацыі слухачам і ўся ўвага сканцэнтравана на змесце, на правільнасці выкладу матэрыялу, не ўлічваецца рэакцыя аўдыторыі; *адаптацыйны*, які прадугледжвае добрае валоданне тэмай, свабодную арыентацыю ў змесце, пастаянны кантакт з аўдыторыяй і *творчы* ўзровень, пры якім аратар не толькі падтрымлівае сувязь са слухачамі, але і актывізуе іх творчае мысленне, “абуджае ўнутранае слова”, фарміруе здольнасць разважаць, аналізаваць і падагульняць.

Закон гарманічнага дыялогу прадугледжвае ўстанаўленне двухбаковых гарманічных адносін з адрасатам, абуджэнне яго ўнутранага ўласнага слова ў працэсе маўленчых зносін.

Для ўстанаўлення і падтрымкі гарманічнага дыялогу са слухачамі рэкамендуецца:

– уважліва ставіцца да фактара адрасата – вывучыць аўдыторыю: прааналізаваць і ўлічыць яе сацыяльны склад, узрост, кола асабістых інтарэсаў, узровень ведаў, ступень падрыхтаванасці, маўленчы намер;

– закранаць у сваім выступленні праблемы, блізкія да слухачоў, аналізаваць факты, падзеі, з’явы, добра знаёмыя, зразумелыя, даступныя або жыццёва важныя, цікавыя для слухачоў;

– імкнуцца да канкрэтнасці, нагляднасці выкладу, займальнасці апісання, вобразнасці выказвання;

– неабходна ўлічваць лінейны характар маўлення, якое разгортванне ў часе або прасторы і ў сувязі з гэтым мае дынамічны характар.

Закон руху наперад і арыентацыі адрасата

Другі закон агульнай рыторыкі патрабуе знаёмства слухача з “маршрутам” сумеснага руху ад пачатку да канца прамовы.

Прамова павінна мець такую структуру, якая б стварала ў адрасата пачуццё руху да мэты, арыентавала яго на паступовае выражэнне акрэсленых у выступленні пытанняў.

Для таго, каб правільна зарыентаваць слухача, аратар павінен абавязкова назваць тэму выступлення, дакладна вызначыць яго мэту, выразна акрэсліць задачы, а ў канцы – абавязкова падвесці вынікі. У працэсе выступлення матэрыял павінен выкладацца дынамічна, сістэмна, аргументавана і паслядоўна, разнастайнымі формамі і спосабамі. Аратар павінен сачыць за плаўнымі пераходамі ад аднаго пытання да другога, захоўваючы іх лагічнасць і паслядоўнасць, ужываючы розныя формы кагезіі (па-першае, па-другое, па-трэцяе, такім чынам, нарэшце і да т.п.), не адхіляцца ад асноўнай задачы, не ўжываць неапраўданыя паўторы, лішнія паўзы, не захапляцца празмернай дэталізацыяй зместу, другараднымі, дробязнымі пытаннямі, якія адцягваюць увагу слухачоў і перашкаджаюць лепшаму засваенню зместу.

Закон эмацыянальнасці

Трэці закон агульнай рыторыкі суадносіцца з пафасам (адной з частак трыадзінай схемы інвенцыі). Ён патрабуе ад гаворачага эмацыянальнага стаўлення да прадмета размовы, суб’ектыўных адносін да тэмы паведамлення, неаб’якавасці выкладу і садзейнічае экспрэсівізацыі маўлення.

Слухачы павінны адчуць, што аратара цікавіць і хвалюе ўзнятая ім праблема або пытанне, ён эмацыянальна перажывае тое, пра што гаворыць. Але неабходна, каб гэта былі не паказныя эмоцыі, а шчырыя, сапраўдныя, і яны павінны адпавядаць зместу выступлення, характару слухачоў і сітуацыі зносін. Празмерная патэтыка можа выклікаць іранічныя адносіны слухачоў.

Закон задавальнення

Закон задавальнення лічыць эфектыўнай прамову толькі тады, калі яна прыносіць радасць, прыемнасць слухачам. З гэтай мэтай рэкамендуецца імкнуцца да экспрэсіўнасці, займальнасці выкладу, выкарыстання разнастайнай сістэмы выяўлення-выразных сродкаў, прыёмаў актывізацыі ўвагі, пра якія размова пойдзе ніжэй.

Пытанні і заданні:

1. Што такое лінгвапрагматыка? Што яна вывучае? Калі ўзнікла?
2. Дайце азначэнне паняцця “маўленчы акт”. Якія кампаненты ў яго ўваходзяць?
3. Што такое маўленчы намер? Абзначце сувязь паміж мэтай гаворачага і маўленчым актамі.
4. Назавіце віды маўленчых паводзін.
5. Вызначце састаўныя элементы маўленчай камунікацыі. Якое месца ў ёй займае маўленчая падзея?
6. Ахарактарызуйце дыскурс і маўленчую сітуацыю як кампанент маўленчай падзеі.
7. Што ўключае дыскурс? Назавіце яго тыпы. Што суправаджае дыскурс?
8. Назавіце асноўныя жанры маўленчых зносін.
9. Якія формы мае маналагічнае маўленне?
10. Назавіце віды маналагічнага маўлення, якія вызначаюцца паводле яго мэты.
11. Якая мэта і жанры інфармацыйнай прамовы?
12. Вызначце маўленчы намер пераконваючай і заклікаючай да дзеяння прамовы, укажыце іх разнавіднасці.
13. Чым вызначаецца натхняльная прамова? Якія яна мае жанры? Укажыце мэту і жанры забаўляльнай прамовы. У чым яе адметнасці?
14. Што ўяўляе сабою давяральная прамова? Назавіце яе асноўныя разнавіднасці.

Літаратура:

1. Безменова, Н.А. Очерки по теории и истории риторики / Н.А. Безменова – М.: Наука, 1991. – 213 с.
2. Гаймакова, Б.Д. Основы риторики / Б. Д. Гаймакова . – М., 1991.
3. Дюбуа, Ж. Общая риторика / Ж. Дюбуа, Ф. Эделин, Ж.-М. Клинкаберг и др. – М., 1986. – 391 с.
4. Зарецкая Е.Н. Риторика. Теория и практика речевой коммуникации. Акад. нар. хозяйства при Правительстве Рос. Федерации / Е.Н. Зарецкая. – М.: «Дело», 1998 – 475 с.
5. Кохтев, Н.Н. Основы ораторской речи / Н.Н. Кохтев. – М.: Изд.во МГУ, 1992. – 238 с.
6. Львов, М.Р. Основы теории речи: Уч. пособие для студ. пед. вузов. – М.: Academia, 2000. – 245 с.
7. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово / А.К. Михальская – М.: “Просвещение”, 1996 – 416 с..

8. Неориторика: Генезис, проблемы, перспективы: Сб. научно-аналитич. обзоров / Отв. Ред. Н.А. Безменова. – М.: Инион, 1987. – 213 с.

9. Хазагеров, Т.Г. Экспрессивная стилистика и методика анализа художественных текстов. // Проблемы экспрессивной стилистики. Сборник. Под ред. Т.Г. Хазагерова. Вып. 2. -- Ростов н/Д.: Изд.-во Ростовского университета, 1992. С. 19-26.

Лекция № 17

Комунікатыўны кантакт і ўмовы яго дасягнення

План

1. Камунікатыўны кантакт, яго віды і ўмовы дасягнення.
2. Прыёмы стварэння займальнасці выступлення.
3. Прыёмы актывізацыі ўвагі.
4. Стратэгія маўленчых паводзін.
5. Асновы майстэрства размовы.

- 1. Камунікатыўны кантакт, яго віды і ўмовы дасягнення.**

Як вядома, любое выказванне – вынік адной з дзвюх прычын або іх спалучэння: патрэбы выразіць свае пачуцці або жаданне падзяліцца думкамі. Таму ў працэсе выступлення адбываецца абавязковае ўзаемадзеянне аратара з аўдыторыяй. Даволі часта прамову называюць дыялогам, пры якім адзін гаворыць, а другі, слухаючы, удзельнічае ў размове.

Важнейшая задача аратара – абудзіць уласнае ўнутранае “я” слухачоў у працэсе выступлення. Падзяліцца думкай – значыць памножыць яе сілу. Першым надзённым патрабаваннем да аратара П. Сапер называе развіццё ў сабе адчування маўлення як узаемных зносін, у якіх думкі, словы, манеры пастаянна прыстасоўваюцца да слухачоў [6, с. 29].

У рытарычнай літаратуры аратара параўноўваюць з запалкамі: ён запальваецца ад трэння з паверхняй, пад якой разумеецца публіка. Па паводзінах аўдыторыі можна вызначыць іх адносіны да аратара: разуменне, неразуменне, адабрэнне, неадабрэнне яго слоў.

Як гумарыстычна адзначаў Х. Лемерман, слухачы падзяляюцца на дзве групы: адны не слухаюць, а другія ў большасці разумеюць няправільна [3, с.].

Такім чынам, *камунікатыўны кантакт* – узаемаразуменне паміж аратарам і слухачамі ў працэсе выступлення. Камунікатыўны кантакт, заснаваны на рэалізацыі рытарычнага прынцыпу блізкасці да слухача, з’яўляецца важнай умовай дасягнення эфектыўнасці выступлення. Ён неабходны для пераканання слухачоў, мэтанакіраванага ўздзеяння на іх волю і розум, пачуцці, закліку іх да пэўнага дзеяння і прыняцця рашэнняў.

Ёсць розныя віды камунікатыўнага кантакту:

інтэлектуальны кантакт – адпаведнасць разумовых здольнасцей аратара ўзроўню развіцця слухачоў;

псіхалагічны кантакт – супадзенне душэўных перажыванняў, псіхічнага стану аратара і слухачоў;

эмацыянальны кантакт – адпаведнасць пачуццёвага стану, сістэмы перажыванняў;

зрокавы кантакт – уменне правільна накіраваць свой позірк, трымаць у полі зроку ўсю аўдыторыю;

галасавы кантакт – выпрацоўка правільнага пасылу, палётнасці гуку, уменне накіроўваць свой голас разам з позіркам [4, с. 105-109].

Камунікатыўны кантакт называюць таксама “пачуццём аўдыторыі”, якое праяўляецца ў тым, што ў аратара ўзнікае адчуванне жывога кантакту з гаворачым. Таму вельмі важна для ўстанаўлення камунікатыўнага кантакту са слухачамі ўлічваць асаблівасці аўдыторыі, перад якой прыходзіцца выступаць. А.П. Чэхаў у апавяданні “Скучная історія” пісаў: “Хороший дирижёр, передавая мысль композитора, делает сразу двадцать дел: читает партитуру, машет палочкой, следит за певцом, делает движение то в сторону барабана, то валторны и проч. То же самое и я, когда читаю. Предо мною полтора лица, не похожих одно на другое, и триста глаз, глядящих мне прямо в лицо. Цель моя – победить эту многоголовую гидру. Если я каждую минуту, пока читаю, имею ясное представление о степени ее внимания и о силе разума, то она в моей власти”.

Для ўстанаўлення пэўнага і працяглага камунікатыўнага кантакту ў час выступлення рэкамендуецца актыўна выкарыстоўваць трыадзінную схему інвенцыі “этас – логас – пафас”. Асобасныя, маральныя якасці аратара (шчырасць, непасрэднасць, адкрытасць, сур’ёзнасць, сціпласць, адказнасць, выхаванасць і інш.), а таксама яго неабыякавасць да зместу паведамлення, эмацыянальнасць, пафаснасць выступлення дапамагаюць выклікаць сімпатыю слухачоў і маюць выключна важнае значэнне для ўстанаўлення кантакту з імі. Адзінства слова і справы, прынцыповасць, эрудыцыя і кампетэнтнасць – важнейшыя маральна-этычныя крытэрыі дзейнасці аратара, якія садзейнічаюць даверу слухачоў і ўстанаўленню з імі кантакту.

Устанаўленню і падтрымцы кантакту са слухачамі дапамагае этыкет аратарскага маўлення, які ствараюць этыкетныя маўленчыя формулы – формулы знаёмства, прывітання, развітання, звароту, падзякі за ўвагу, а таксама камплементарныя формулы. Камплементарная форма зносін паказвае добрамыслівасць аратара, які з павагай ставіцца да аўдыторыі і абуджае ў яе пачуццё ўласнай годнасці. Прываблівае слухачоў, выклікае іх сімпатыю і прыхільнасць усмешка на твары аратара.

На ўстанаўленне камунікатыўнага кантакту са слухачамі ў пэўнай ступені ўплывае тое, як аратар умее трымацца перад аўдыторыяй. Як акцёр на сцэне, так і аратар павінен помніць, што ён – у цэнтры ўвагі, за ім сочаць, назіраюць, яго слухаюць. Таму аратару важна мець прыстойны знешні выгляд, чыстае і акуратнае адзенне, прычоску, адпаведныя сітуацыі зносін, спакойна і ўпэўнена трымацца перад аўдыторыяй, валодаць цвёрдым і рашучым голасам.

Аратар павінен імкнуцца быць энергічным, эмацыянальным чалавекам, актыўнай і дзейснай асобай, паколькі энергічны чалавек прыцягвае ўвагу і выклікае сімпатыю іншых людзей.

У працэсе выкладу матэрыялу і разважання, пераконваючы слухачоў, аратару не трэба катэгарычна навязваць сваю думку, неабходна пазбягаць тэндэнцыйных, безапеляцыйных выказванняў, ні ў якім разе не быць агрэсіўным.

Важным для сувязі аратара з аўдыторыяй з’яўляецца *візуальны кантакт*. Як сцвярджаць псіхолагі, позірк у размове мае вялікае значэнне, паколькі каля 40% энергіі чалавека перадаецца праз вочы. Уменне правільна накіраваць свой позірк мае важнае значэнне для ўстанаўлення і падтрымкі камунікатыўнага кантакту. Нявобразна аратар часта пазбягае візуальнага кантакту са слухачамі, ён бянтэжыцца, баіцца пазіраць ім у вочы, пазірае ў акно, на столь, пад ногі, у прастору, у свае паперы і г.д., у выніку губляецца кантроль за аўдыторыяй, сувязь з імі, слухачы страчваюць увагу і цікавасць да паведамлення. Таму мэтазгодна ўмоўна падзяліць аўдыторыю на некалькі сектараў і паступова пераводзіць свой позірк з аной групы на другую, пазіраючы ў вочы слухачоў, затрымліваючы свой позірк і “чытаючы” па вачах іх рэакцыю. Так аратар будзе трымаць у полі зроку ўсю аўдыторыю.

Аратару рэкамендуецца таксама захоўваць *галасавы кантакт* – выпрацаваць правільны пасыл, палётнасць гуку, накіроўваць свой голас разам з позіткам. Правільны пасыл голасу, які вызначае яго гучнасць, залежыць ад памеру аўдыторыі і колькасці слухачоў. Эфектыўнаму галасавому кантакту спрыяе размоўны, натуральны характар выступлення, жывая размова са слухачамі. Таму не рэкамендуецца чытаць у час выступлення свае запісы. Трэба гаварыць са слухачамі, пазіраючы ім у вочы. Гэта будзе садзейнічаць спрыяльнаму ўспрыняццю маўлення.

Галоўны паказчык устанаўлення камунікатыўнага кантакту са слухачамі – іх станоўчая рэакцыя на словы аратара (увага, “рабочая” цішыня, адабрэнне яго слоў, усмешкі, апладысменты і інш.). У такой сітуацыі аратар трымаецца ўпэўнена, звяртаецца да слухачоў з пытаннямі і прапановамі, трымае ўсіх у поле зроку, чутка рэагуе на іх паводзіны, – “валодае” аўдыторыяй.

Для таго, каб развіць здольнасць да камунікатыўнага кантакту, аратару неабходна займацца саманазіраннем (сачыць за сабою ў час выступлення), самакантролем (сачыць за рэакцыяй слухачоў у час выступлення і карэктываваць свае паводзіны), самаперакананнем (не зацыклівацца на сваіх былых няўдачах, заўсёды настройвацца на пазітыўны лад).

Устанаўленню і падтрымцы кантакту садзейнічае таксама займальнасць выступлення і актывізацыя ўвагі слухачоў.

2. Прыёмы стварэння займальнасці выступлення. Для таго, каб зрабіць сваё выступленне цікавым і займальным, неабходна ў першую чаргу ўлічваць асобны фактар – адбіраць для выступлення матэрыял, які б закранаў асабістыя інтарэсы слухачоў, датычыўся іхняга “я”, узнімаў надзённыя праблемы, быў для іх цікавым.

Немалаважнае значэнне для стварэння займальнасці выступлення мае выкарыстанне наглядных сродкаў. Як вядома, зрокавыя нервы ў 50 разоў таўсцейшыя за слыхавыя. Тое, што мы бачым, запамінаецца намнога хутчэй, чым тое, што мы чуем. Таму ў выступленні, калі ёсць магчымасць, неабходна імкнуцца да нагляднасці выкладу, засваення праз канкрэтны вобраз. З гэтай мэтай мэтазгодна выкарыстоўваць наглядныя, візуальныя дапаможныя сродкі: ілюстрацыі, малюнкi, фотаздымкі, прадметы, схемы, табліцы. Адзначаныя наглядныя сродкі неабходна па-майстэрску ўключаць (убудоўваць) у выступленне. Для дэманстрацыі неабходна выбраць найбольш дасканалыя, выразныя, яркія малюнкi, фотаздымкі, слайды. Лепш паказаць меншую колькасць, але найбольш выразных здымкаў. Неабходна папярэдне ўважліва прадумаць каментарый ілюстрацыйнага матэрыялу, занатаваўшы ключавыя словы да яго, склаўшы тэкст. Каментарый павінен быць немнагаслоўным, сціслым і дакладным, сінхронным паказу ілюстрацый (нельга спачатку паказаць слайды, а пасля чытаць даклад), гаварыць яго неабходна гучна і выразна, звяртацца да слухачоў, а не да экрана. Калі закончана тлумачэнне, неабходна выключыць тэхнічныя сродкі, таму што яны будуць адцягваць увагу.

Пры выкарыстанні ў працэсе выступлення тэхнічных сродкаў неабходна іх папярэдняя падрыхтоўка, праверка і настройка. Неабходна перад выступленнем адрэпеціраваць дэманстрацыю наглядных матэрыялаў з дапамогай тэхнічных сродкаў. Тэхнічныя збоі ў час прамовы парушаюць камунікатыўны кантакт і псуюць уражанне ад выступлення.

Нагляднасць выступлення павышаюць таксама выяўленча-выразныя моўныя сродкі, прытчы, цікавыя здарэнні з асабістага жыцця, трапныя выслоўі, сімвалы і алегорыі, цытаты, рэмінісцэнцыі, алюзіі.

Для павышэння выразнасці можна рабіць у выступленні займальныя “інкрустацыі”, устаўкі-расказы пра цікавыя здарэнні ў жыцці вядомых людзей, пра незвычайныя факты і з’явы, малавядомыя рэчы. Гэта заўсёды прываблівае слухачоў, выклікае іх цікавасць і падтрымлівае ўвагу, тым самым павышае эфектыўнасць выступлення. А.П. Чэхаў у апавяданні “Скучная історыя” пісаў пра неабходнасць “ажыўлення” увагі слухачоў наступным чынам: “читаешь четверть, полчаса, и вот замечаешь, что студенты начинают поглядывать на потолок, на Петра Игнатьевича, один полезет за платком, другой сядет поудобнее, третий улыбнется своим мыслям... Это значит, что внимание утомлено. Нужно принять меры. Пользуясь первым удобным случаем, я говорю какой-нибудь каламбур. Все полтора лица широко улыбаются, глаза весело блестят, слышится недолго гул моря... Я тоже смеюсь. Внимание оживилось. Я могу продолжать”.

Пэўнае значэнне мае таксама знешняе, гукавое, акустыка-артыкуляцыйнае афармленне прамовы – аратар павінен імкнуцца выпрацаваць натуральную, некалькі афектаваную манеру выканання прамовы з узорнай дыкцыяй, правільным лагічным націскам і паўзіраваннем, дынамічным тыпам маўлення, разнастайным тонам голасу, яркай тэмбральнай афарбоўкай, багатым інтанацыйным афармленнем.

У працэсе выступлення лектар павінен пастаянна выкарыстоўваць разнастайныя прыёмы актывізацыі ўвагі слухачоў;

3. Прыёмы актывізацыі ўвагі слухачоў.

Улічваючы прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва, пажадана будаваць сваё маўленне такім чынам, каб яно пераўтваралася ў канструктыўны дыялог са слухачамі. Ёсць спецыяльныя мошныя прыёмы дыялагізацыі маналогу, якія садзейнічаюць актывізацыі ўвагі слухачоў, дазваляюць пераадолець дыстанцыю паміж аўтарам і слухачамі:

1) выкарыстанне камунікатыўных займеннікаў *я, вы, мы*. Найбольш эфектыўнай з’яўляецца форма займенніка “*мы*” (т. зв. “*мы сумеснае*”), якая як бы запрашае слухачоў да сумеснага разважання, стварае эфект асабістага кантакту паміж аратарам і аўдыторыяй, дапамагае стварыць і перадаць атмасферу іх узаемаразумення;

2) ужыванне т.зв. займеннікавых канкрэтызатараў, якія надаюць маўленню эфект своеасаблівага дыялогу, характар даверлівай размовы і ўзмацняюць такім чынам ступень кантактнасці: *мы з вамі, усе мы, мы разам з вамі, кожны з нас* і г.д.;

3) выкарыстанне дзеяслоўных форм першай асобы множнага ліку, якія называюць сумеснае дзеянне, якое як бы аб'ядноўвае аратара і слухачоў, запрашае іх прыняць удзел у абмеркаванні пытанняў выступлення: *Паспрабуем зразумець, зробім агаворку, скажам гэта так, вернемся да гэтага пытання, узважым усе доказы, падумаем пра гэта, давайце будзем шчырымі і інш.* Дзеясловы такога тыпу могуць выконваць функцыю арыентацыі слухача на накірунак выкладу: *адзначым, запішам, растлумачым, пройдзем да наступнага пытання, успомнім і да т.п;*

4) ужыванне пабочных канструкцый з займеннікамі і дзеясловамі ў форме другой асобы, якія выражаюць зварот да вопыту і ведаў слухачоў, дазваляюць арганізаваць сувязь асобных частак выступлення і арганічна перайсці ад адной часткі да другой: *як вы пераканаліся, як вы разумееце, як вы здагадваецеся, як бачыце, як вы ведаеце і інш;*

5) увядзенне канструкцый з даданымі дапаўняльнымі, якія маюць дадатковыя азначэнні адценні: *вядома, што...; зразумела, што...; ясна, што...; відавочна, што...;*

б) уключэнне пабуджальных канструкцый з імператыўнымі формамі дзеясловаў, якія выражаюць зварот да слухачоў і заклік да пэўнага дзеяння: *адзначце, прааналізуйце, запомніце, згадзіцеся і інш;*

7) зварот да формы пытанняў і адказаў, якая стварае сітуацыю непасрэдных зносін і надае паведамленню размоўны характар.

Улічваючы логіку і паслядоўнасць выкладу, прамоўца (лектар) павінен прадбачыць пытанні слухачоў. Задаючы аўдыторыі пытанне, аратар сам на яго адказвае.

Пытанні, якія аратар задае адрасату ў пачатку выступлення для пастаноўкі праблемы і абгрунтавання формы свайго разважання, называюцца прыёмам *дубітацыі* (ад лац. dubitatio “сумленне, ваганне”). Пытанне, якое аўтар задае слухачам, улічваючы логіку і паслядоўнасць выкладу матэрыялу, і на якое сам жа адказвае, называецца прыёмам *аб'ектывацыі* (ад лац. objectivus “знешні, незалежны”).

4. Стратэгія маўленчых паводзін.

Як ужо адзначалася, камунікатыўны кантакт, заснаваны на рэалізацыі рытарычнага прынцыпу блізкасці да слухача, з'яўляецца важнай умовай дасягнення эфектыўнасці выступлення. Устанаўленне і падтрымка поўнага і працяглага камунікатыўнага кантакту прыводзіць да камунікатыўнага супрацоўніцтва, якое ляжыць у аснове эфектыўных маўленчых зносін.

У сучаснай навуковай літаратуры па рыторыцы вызначаюцца розныя прынцыпы камунікатыўнага супрацоўніцтва (правілы маўленчых паводзін), і адпаведныя ім стратэгіі маўленчых паводзін і стылі гаворачых [4, с. 96-98].

Схематычна гэта можна ўявіць наступным чынам:

Прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва		
↓	↓	↓
1. Не навязвайся	2. Выслухай суб'ядседніка	3. Будзь дружалюбным

субсяседніку		
↓	↓	↓
Стратэгія адштурхоўвання	Стратэгія адказу ад выбару	Стратэгія блізкасці
↓	↓	↓
Тэндэнцыя да незалежнасці		Тэндэнцыя да збліжэння
↓	↓	↓
Дыстантны стыль	Прамежкавы стыль	Сяброўскі стыль

Першае правіла маўленчых паводзін (“*не навязвайся*”), накіраванае на камунікатыўнае супрацоўніцтва, засноўваецца на захаванні “суверэнітэта” слухача (Лакофф). Гэта значыць, што гаворачы не павінен залішне катэгарычна, безапеляцыйна выказаць сваё меркаванне, навязваць сваю думку слухачам, не ўлічваць іх меркаванне або магчымасць самастойнага выбару імі вырашэння абмяркоўваемай праблемы. Такое камунікатыўнае супрацоўніцтва адбываецца без эмацыянальнага кантакту паміж адрасатам і адрасантам маўлення, паколькі аратар вытрымлівае пэўную дыстанцыю ў адносінах да слухачоў, з’яўляецца стрыманым, трымаецца холадна, афіцыйна. Гэта прыводзіць да *стратэгіі адштурхоўвання* ад слухача, якая ў сваю чаргу абумоўлівае *тэндэнцыю да незалежнасці*, як паказана на схеме. Падобны тып зносін аратара з аўдыторыяй кваліфікуецца як *дыстантны стыль*.

Другое правіла маўленчых паводзін (“*выслухай субсяседніка*”), разлічанае на камунікатыўнае супрацоўніцтва, прадугледжвае неабходнасць пастаяннага ўзаемадзеяння ўдзельнікаў зносін, наяўнасць зваротнай сувязі паміж аратарам і слухачамі, вынікам чаго з’яўляецца іх узаемаразуменне, устанаўленне камунікатыўнага кантакту. Гаворачы павінен даць магчымасць субсяседнікам выказаць сваё меркаванне, нават калі яно не супадае з яго ўласным бачаннем праблемы, з павагай паставіцца да іншай думкі, улічыць пэўныя прапановы і пажаданні адрасата. Важнае значэнне пры гэтым мае папярэдняе вывучэнне аратарам аўдыторыі, веданне сітуацыі зносін і яе ўдзельнікаў, аб чым гаварылася вышэй. Такі тып узаемадзеяння з аўдыторыяй фарміруе *стратэгію адказу ад выбару*: гаворачы дае выбар танальнасці зносін, характару ўзаемадзеяння слухачам. Гэта камунікатыўнае супрацоўніцтва вызначаецца як *прамежкавы (сярэдні) стыль*.

Трэцяе правіла (“*будзь дружалюбным*”) прадугледжвае праяўленне станоўчых эмоцый у працэсе ўзаемадзеяння аратара з аўдыторыяй. Яно звязана з выражэннем добразычлівасці, прыхільнасці, сімпатыі і павагі да слухачоў, зацікаўленасці іх інтарэсамі, неабыхавасці да зместу размовы. Неабходным элементам такіх зносін з’яўляецца ўсмішка на твары аратара. Адзначаны прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва прыводзіць да *стратэгіі блізкасці* гаворачага і слухачоў, ён развівае *тэндэнцыю да збліжэння* і фарміруе *сяброўскі стыль* зносін.

Практычны выбар правіл маўленчых паводзін, стратэгіі ўзаемадзеяння аратара з аўдыторыяй і стылю зносін залежыць як ад асобасных якасцей аратара (яго характару, тыпу тэмперамента, узросту, адукацыі, прафесіі) , так і ад аб'ектыўных умоў (характару аўдыторыі, тыпу прамовы, сітуацыі зносін і г.д.).

6. Асновы майстэрства размовы.

Кожны чалавек павінен валодаць майстэрствам зносін, уменнем праводзіць гутаркі і спрэчкі. Асабліва важна гэта ўменне для тых, чыя прафесійная дзейнасць звязана са словам – педагогаў, псіхолагаў, журналістаў, палітыкаў, юрыстаў.

Гутарка як узаемная размова, слоўныя зносіны паміж людзьмі, абмен думкамі з'яўляецца адным з самых неабходных элементаў грамадскага жыцця. Яшчэ з часоў антычнасці ўменню сацыяльнай камунікацыі, маўленчых зносін у грамадстве надавалася вялікая ўвага. У наш час гэтай праблемай займаецца камунікатыўная лінгвістыка, лінгвапрагматыка, неарыторыка, якая вывучае маўленчую дзейнасць чалавека.

Праблема майстэрства гутаркі заўсёды цікавіла рыторыку. У наш час гэта праблема асабліва актуальная, паколькі ў сучасным грамадстве збядняецца, спрашчаецца працэс маўленчых зносін, губляецца маўленчы этыкет, страчваюцца і не развіваюцца здольнасці да цікавай і канструктыўнай размовы, яе месца ўпэўнена займае маналог, які паступова маніпалізаваў сферу зносін і падмяніў дыялог. У сувязі з гэтым у працэсе навучання асаблівую ўвагу неабходна звяртаць на развіццё ў маладога пакалення здольнасці да канструктыўных маўленчых зносін, на фарміраванне ўмення правільна, дакладна і карэктна выказаць свае погляды, меркаванні, абменьвацца думкамі, умець не толькі гаварыць, але і слухаць суб'ядседніка.

Самае галоўнае ў канструктыўнай размове – умець пераносіць увагу з сябе і сваіх інтарэсаў на тэму размовы і свайго суб'ядседніка. Як адзначаў Ларошфуко, “каб спадабацца іншым, неабходна гаварыць з імі пра тое, што прыемна ім і што займае іх, ухіляцца ад спрэчак аб прадметах малаважных, рэдка задаваць пытанні і ні ў якім выпадку не даць ім западозрыць, што можна быць разумней, чым яны”. У залежнасці ад таго, наколькі чалавек умее слухаць у размове суб'ядседніка, пераключацца на яго інтарэсы, выдзяляюцца два тыпы суб'ядседнікаў: “адкрыты” і “закрыты”.

“Адкрыты” тып суб'ядседніка праяўляе цікавасць і ўвагу да партнёра, ставіцца са шчырай павагай да яго, не перабівае гаворачага, умее слухаць і імкнецца зразумець суб'ядседніка, уступае яму ініцыятыву ў размове, не абьякавы да тэмы гутаркі.

“Закрыты” тып суб'ядседніка імкнецца захапіць у размове ініцыятыву, у першую чаргу выказацца самому, паказаць сябе, перабівае партнёра, абрывае яго на паўслове; задаўшы пытанне, не чакае і не слухае адказ на яго.

У адпаведнасці з гэтымі тыпамі суб'ядседніка вызначаюцца “адкрытая” і “закрытая” стратэгіі маўленчых паводзін, якія маюць розныя мэты. У аснове “адкрытай” стратэгіі маўленчых паводзін “вы – падыход” да суб'ядседніка. Яна вызначаецца ўменнем выслухаць суб'ядседніка, уважліва паставіцца да яго,

даведацца, як яго імя, хто ён па прафесіі, зразумець, чым ён цікавіцца, што для яго важна, знайсці тэму, блізкую яго інтарэсам, не перапыняць самому размову, не перабіваць, не імкнуцца захапіць ініцыятыву, выказваць адабрэнне яго словам, паўтараць іх, тактоўна задаваць пытанні, не быць кагэгарычным у сваіх выказваннях, не паказваць сваю перавагу ў чымсьці. Такая стратэгія маўленчых паводзін з'яўляецца прадуктыўнай, яна спрыяе канструктыўным адносінам з суб'яседнікам.

“Закрытая” стратэгія маўленчых паводзін засноўваецца на “я – падыходзе” да суб'яседніка і праяўляецца ў імкненні больш гаварыць, чым слухаць, паўтараць свае словы (“як я сказаў”), праяўляць абьякавасць да меркаванняў, інтарэсаў і імкненняў суб'яседніка, быць катэгарычным і безапеляцыйным у сваіх выказваннях, заўважаць і адзначаць промахі суб'яседніка і не бачыць яго станоўчых якасцей, выбіраць тэму размовы толькі паводле сваіх інтарэсаў. Гэта неканструктыўная, непрадуктыўная стратэгія маўленчых паводзін. Слушна пра такі тып размовы у свой час напісаў Л.М. Талстой: “Не от недостатка ума нет разговора, а от эгоизма. Всякий хочет говорить о себе или о том, что его занимает; ежели один говорит, другой слушает, то это не разговор, а преподавание”.

Сучасная рыторыка, разглядаючы асновы майстэрства размовы, выдзяляе розныя тыпы гутаркі ў сувязі з сітуацыяй зносін, удзельнікамі размовы і яе зместам:

- вольная гутарка з блізкімі або добра знаёмымі людзьмі, якая не мае дакладнай тэмы і адбываецца ў непасрэдных, сяброўскіх зносінах, мэта такой гутаркі – абмяняцца думкамі, уражаннямі, пачуццямі або проста правесці вольны час;
- першая гутарка з незнаёмым чалавекам, тэма такой размовы можа быць адвольнай, а мэта – знаёмства з пэўнай асобай, назіранне за новым чалавекам, вывучэнне яго;
- дзелавая гутарка ў афіцыйных абставінах з вызначанай тэмай і ходам размовы, яе мэта – вырашыць прафесійныя або дзелавыя пытанні; задаволіць свае інтарэсы ў сферы афіцыйных зносін;
- застольная гутарка, прымеркаваная да якой-небудзь знамянальнай падзеі або асобы, мэта якой – пазабавіць прысутных, весела і цікава правесці вольны час [4, с. 320].

Першы тып гутаркі, *сяброўская размова* – вольная, непасрэдная размова, у працэсе якой удзельнікі атрымліваюць задавальненне ад зносін, гэта дыялог асоб, якія шчыра цікавяцца адзін адным, маюць агульныя інтарэсы, захапленні, радуюцца поспехам іншых, адчуваюць гармонію і згоду галасоў у дыялогу. Размова можа быць сяброўскай толькі, калі ў ёй прымаюць удзел суб'яседнікі “адкрытага” тыпу, якія ажыццяўляюць “адкрытую” стратэгію маўленчых паводзін.

Другі тып – *першая гутарка з незнаёмым чалавекам* – размова па неадходнасці, для знаёмства, з ветлівасці, таму што так патрабуе этыкет. Такую размову называюць “свецкай”, падкрэсліваючы яе этыкетны, ветлівы

характар. Структура такой размовы трохкампанентная: пачатак, сярэдзіна, канец.

Пачатак размовы ўключае знаёмства, пытанні асабістага характару, каб даведацца пра імя, прафесію, род заняткаў, інтарэсы і захапленні субяседніка, і ў працэсе гэтага знайсці агульныя інтарэсы, пункты сутыкнення. Пры першай размове з незнаёмым чалавекам рэкамендуецца ўважліва прыгледзецца да яго, знайсці што-небудзь пазітыўнае і сказаць камплемент, выказаць пахвалу, адабрэнне, захоўваць уважлівы, зацікаўлены позірк, добразычлівую ўсмішку, прапанаваць яму пэўную паслугу або папрасіць аб невялікай дапамозе. Гэта садзейнічае фарміраванню прыемнага ўражання ад знаёмства.

Сярэдзіна размовы, яе працяг грунтуецца на прыёмах “разгаварыць” субяседніка. Рэкамендуецца задаваць пытанні асабістага або фактычнага характару, якія павінны вызначыць тэму або прадмет размовы, цікавы для абодвух. Гэтыя пытанні дапамогуць выклікаць субяседніка на размову пра сябе, сваю працу, вольны час. Пытанні неабходна суправаджаць выказваннем уласных думак і ўражанняў, актыўным слуханнем субяседніка, адабрэннем яго выказванняў.

Канец размовы мае важнае значэнне для яе прадуктыўнасці. Неабходна тактоўна “выйсці з размовы”. Калі субяседнік старэйшы па ўзросце або статусу, трэба ўважліва сачыць за яго паводзінамі, зрабіць паўзу, каб ён сам мог “закругліць” размову. У іншых выпадках можна самому праявіць ініцыятыву завяршэння дыялогу. У канцы размовы рэкамендуецца падзякаваць субяседніку і выказаць надзею на наступныя сустрэчы. Калі размову патрабуецца тэрмінова перапыніць, варта папрасіць прабачэння, падзякаваць субяседніка і прапанаваць сустрэцца ў будучым для працягу размовы. Фінал размовы павінен мець канструктыўны, камплементарны і аптымістычны характар [4, с. 328-332].

Дзелавая размова – трэці тып – адбываецца ў афіцыйных абставінах, у сітуацыі дзелавых зносін, таму мае некаторыя асаблівасці. Яна накіравана на вырашэнне канкрэтнага пытання. Як адзначаецца ў літаратуры, “важнейшая асаблівасць дзелавых зносін заключаецца ў тым, што неабходна ўмець ладзіць адносіны з рознымі людзьмі, дабіваючыся максімальнай эфектыўнасці дзелавых кантактаў” [1, с. 8].

Калі дзелавая размова плануецца загадзя, неабходна рыхтавацца да яе. У працэсе папярэдняй падрыхтоўкі вызначаецца тэма, мэта, задачы размовы, абдумваецца стратэгія і тактыка яе правядзення, асэнсоўваецца структура і змест асноўных частак – пачатку, сярэдзіны і фінала. Галоўная мэта дзелавой размовы – атрымаць станоўчы адказ на сваю просьбу або прапанову.

Пасля традыцыйнага прадстаўлення ў пачатку размовы праводзіцца фаза апытвання, мэта якой – вызначыць пазіцыю, інтарэсы, магчымасці субяседніка, выказаць свой намер і жаданне. Вельмі важная ў дзелавой размове тэхніка пастаноўкі пытанняў, якая накіравана на тое, каб перахапіць і ўтрымаць у размове ініцыятыву, дыялагізаваць зносіны, актывізаваць субяседніка і атрымаць ад яго неабходную інфармацыю. Ініцыятыва самому

задаваць пытанні дасць магчымасць пазбегнуць залішняй катэгарычнасці, надасць размове характар непасрэднасці і жывасці, выкліча давер суб'ядседніка.

Асноўная частка размовы прысвечана збору інфармацыі ў адпаведнасці з мэтай сустрэчы. Гэта больш поўнае і падрабязнае знаёмства з магчымасцямі партнёра, яго пазіцыяй у адносінах да разглядаемай праблемы. Адзначаная мэта дасягаецца пры дапамозе пытанняў рознага тыпу: “адкрытых” пытанняў, якія патрабуюць ад суб'ядседніка даць поўны канкрэтны адказ; рытарычных пытанняў, якія не патрабуюць адказу, а прымушаюць суб'ядседніка ўнутрана пагадзіцца з вашай пазіцыяй; пытанняў для абдумвання, вынікам якіх з’яўляецца разважанне партнёра над праблемай і “закрытых” пытанняў, адказ на якія павінен быць адназначным: “так, не”.

У канцы размовы неабходна зрабіць рэзюме, выказаць асноўную думку ў выразнай форме. Прымаць рашэнне неабходна на этапе згоды і эмацыянальнага ўздыху зносін, а не ў момант іх спаду і супярэчнасці. Пры станоўчым рашэнні неабходна падзякаваць партнёру, пры адмоўным – выказаць надзею на магчымасць пазітыўнага рашэння і супрацоўніцтва ў будучым. Калі ж ваш суб'ядседнік вагаецца і не прымае рашэння, трэба яго падштурхнуць, задаўшы “закрытае” пытанне, якое патрабуе адказу : “ так” або “не” [4, с. 336-341].

Апошні тып размовы – *застольная гутарка* – звязаны з пэўнай знамянальнай датай у жыцці якой-небудзь асобы або ўстанова, важнай падзеяй у жыцці грамадства. Важнейшым элементам такой гутаркі з’яўляецца тост. Асноўныя асаблівасці тоста як жанру эпідэйктычнай прамовы – лаканічнасць, афарыстычнасць, гумарыстычнасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць. Прадметам разважання ў тостах з’яўляюцца маральныя каштоўнасці – каханне, сяброўства, вернасць, шчасце, прыгажосць і г.д. Паколькі тост павінен забаўляць прысутных, весяліць іх, ён звязаны з загадкай, намёкам. Слухачы могуць адразу і не здагадацца, якой жа будзе разгадка тоста. Тост мае трохкампанентную структуру: экспазіцыя (завязка), развіццё (асноўная частка) і развязка [4, с. 345-346].

Пытанні і заданні:

1. Што такое камунікатыўны кантакт? Якія ён мае віды?
2. Назавіце асноўныя дзеянні аратара, накіраваныя на ўстанаўленне працяглага камунікатыўнага кантакту ў час выступлення?
3. Што з’яўляецца паказчыкам устанаўлення камунікатыўнага кантакту?
4. Што такое зрокавы і галасавы кантакт?
5. Назавіце асноўныя прыёмы стварэння займальнасці выступлення.
6. У чым сутнасць засваення праз канкрэтны вобраз, нагляднасць выкладу?
7. Якія наглядныя сродкі-ілюстрацыі можна выкарыстоўваць у выступленні?
8. Назавіце асноўныя моўныя выяўленча-выразныя сродкі, вызначце іх ролю ў стварэнні займальнасці выкладу.

- 9.Што такое дыялагізацыя маналогу? Як яна садзейнічае развіццю прынцыпу камунікатыўнага супрацоўніцтва?
- 10.Назавіце асноўныя прыёмы актывізацыі ўвагі слухачоў у час выступлення.
- 11.Што такое канструктыўны дыялог? Якія ўмовы яго дасягнення?
- 12.Растлумачце сэнс прыёмаў дубітацыі і аб'ектывацыі. Якую ролю яны адыгрываюць у працэсе актывізацыі ўвагі слухачоў?
- 13.Назавіце асноўныя правілы камунікатыўнага супрацоўніцтва, стратэгіі маўленчага ўзаемадзеяння і стылі зносін.
14. Назавіце прынцыпы камунікатыўнага супрацоўніцтва і правілы маўленчых паводзін.
15. Як суадносяцца правілы маўленчых паводзін са стратэгіямі камунікацыі?
16. Якія стылі гаворачых выдзяляюцца у адпаведнасці са стратэгіямі маўленчай камунікацыі?

Літаратура:

1. Баева, О.А. Ораторское искусство и деловое общение: учеб. пособие / О.А. Баева. – 5-е изд., стре. – / О.А. Баева. Новое знание, 2005. – 368 с.
2. Введенская, Л.А. Деловая риторика / Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова. – 3-е изд. – М.: Изд. центр «Центр», 2004. – 510 с.
3. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Хайнц Леммерман. – М.: ООО «Изд.-во «Уникум Пресс», 2002. – 336 с.
4. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово: Учеб. пособие / А.К. Михальская – М.: Просвещение, 1996. – 416 с.
5. Одинцов, В.В. Структура публичной речи / В.В. Одинцов. – М.: Знание, 1976. – 80 с.
6. Сопер, Поль Л.. Основы искусства речи. Пер. с англ. С.Д.Чижовой / Поль Л. Сопер– М.: Изд.- во иностранной литературы, 1958. – 471 с.

Лекцыя № 18

ПРИВАТНАЯ РЫТОРЫКА

Роды і віды красамоўства

План

1. Стылі красамоўства і тыпы аратараў.
2. Роды і віды красамоўства.
3. Акадэмічнае і сацыяльна-палітычнае красамоўства.
4. Судовае красамоўства.
5. Сацыяльна-бытавое і царкоўна-багаслоўскае красамоўства.

1. Стылі красамоўства і тыпы аратараў.

Прыватная рыторыка вывучае роды і віды красамоўства, жанры маўленчых зносін, функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення.

Род красамоўства – галіна аратарскага мастацтва, якая абслугоўвае пэўную сферу камунікацыі і характарызуецца наяўнасцю свайго аб'екту маўлення і спецыфічнай сістэмай яго апісання.

Яшчэ ў антычнай рыторыцы сфарміраваліся *розныя стылі красамоўства*:

1) *атыкізм* (яго ўзнікненне звязана з Атыкай) – стрыманы, рацыянальны, узважаны стыль, строгі і ўмераны тып красамоўства;

2) *азіянізм* (сфарміраваўся ў гарадах М.Азіі) – напышлівы, мудрагелісты стыль, які вызначаўся празмернай патэтыкай, пышнымі зваротамі, вычварнай лексікай;

3) *радоскі стыль* (радзіма яго – в. Родас) – стыль, сярэдні паміж атыкізмам і азіянізмам, які спалучаў іх асобныя рысы – рацыянальнасць, узважанасць і патэтычную інтанацыю.

4) *новаатыкізм* – вяртанне да “халоднага”, узважанага, рацыянальнага стылю (атыкізму) у II ст. да н.э., адмаўленне ад напышлівай патэтыкі і мудрагелістых зваротаў.

У адпаведнасці з гэтымі стылямі ў антычнай рыторыцы вызначаліся розныя тыпы аратараў:

1) аратары красамоўныя, з узвышанай сілай думкі і ўрачыстасцю выражэння, аратары моцныя і разнастайныя, здольныя ўсхваляваць і захапіць слухачоў;

2) аратары сухія, вытанчаныя, здольныя выказаць усё сцісла, ясна, дакладна;

3) сярэдні, умераны тып аратара (Цыцэрон, “De oratoris”).

У далейшым развівалася больш складаная і разнастайная сістэма стыляў аратарскага майстэрства, якія сталі называць *родамі і відамі (жанрамі) красамоўства*.

2. Роды і віды красамоўства.

Найбольш грунтоўную класіфікацыю родаў і відаў красамоўства распрацаваў Апруэян. Яго класіфікацыя заснаваная на функцыянальным прынцеце. Ён размяжоўвае розныя віды прамоў на аснове сферы іх ужывання, сітуацыі зносін і функцыянальнай ролі – выдзяляе сацыяльна-палітычнае, акадэмічнае, судовае, сацыяльна-бытавое і царкоўна-багаслоўскае аратарскае маўленне. Сацыяльна-палітычнае красамоўства адбываецца ў сферы грамадскіх зносін, у палітычным жыцці. Акадэмічнае красамоўства адносіцца да сферы навуковых зносін і навучання. Судовае красамоўства абслугоўвае галіну юрыспрудэнцыі. Сацыяльна-бытавое красамоўства належыць да сферы бытавых зносін, праяўляецца ў нашым паўсядзённым жыцці. Царкоўна-багаслоўскае красамоўства звязана з рэлігійнай сферай жыцця грамадства.

Паколькі ў аснову такой класіфікацыі пакладзены функцыянальны прынецп, яна заканамерна суадносіцца з класіфікацыяй функцыянальных стыляў мовы. Функцыянальным стылем называецца гістарычна

сфарміраваная, грамадска ўсвядомленая ўнутрана аб'яднаная спецыфічная сістэма моўных сродкаў, якая абумоўлена мэтай і прынцыпамі адбору гэтых сродкаў у той ці іншай сферы грамадскай дзейнасці (навуковай, дзелавой, публіцыстычнай, мастацкай і інш.) і найлепшым чынам абслугоўвае зносіны ў гэтай сферы. Функцыянальныя стылі мовы выдзяляюцца ў адпаведнасці з асноўнымі функцыямі, якія мова выконвае ў грамадстве – зносіны, паведамленне і ўздзеянне:

<i>Функцыі мовы</i>	<i>Функцыянальныя стылі</i>
Зносіны (камунікатыўная функцыя)	Размоўны стыль
Паведамленне (інфармацыйная функцыя)	Навуковы стыль Афіцыйна-дзелавы стыль
Уздзеянне (эстэтычная функцыя)	Публіцыстычны стыль Літаратурна-мастацкі стыль
Адпраўленне рэлігійнага культу	Канфесійны стыль

Гэты падзел у пэўнай ступені з'яўляецца ўмоўным, паколькі адзначаныя функцыі не існуюць у чыстым, ізаляваным выглядзе. Звычайна адна функцыя з'яўляецца дамінуючай, галоўнай, да яе далучаюцца іншыя: навуковы стыль: паведамленне + зносіны; афіцыйна-дзелавы: зносіны + паведамленне; публіцыстычны: паведамленне + уздзеянне + зносіны; літаратурна-мастацкі: уздзеянне + паведамленне; размоўны: зносіны + уздзеянне + паведамленне і г.д.

Кожны з адзначаных стыляў вызначаецца сваімі асаблівасцямі – лексічнымі, марфалагічнымі, словаўтваральнымі і сінтаксічнымі. Адзначаныя функцыянальна-стылявыя асаблівасці праяўляюцца адпаведным чынам у розных відах і родах публічнага выступлення. Аднак, неабходна адзначыць, што ў араатарскім маўленні адбываецца сінтэз элементаў розных стыляў.

3. Сацыяльна-палітычнае і акадэмічнае красамоўства.

Сацыяльна-палітычнае красамоўства – род красамоўства, які абслугоўвае сацыяльна-палітычную, эканамічную, дзелавую сферы камунікацыі.

Асноўныя жанры сацыяльна-палітычнага красамоўства -- выступленні на сацыяльна-палітычныя, эканамічныя, сацыяльна-культурныя тэмы, даклады на з'ездах, сходах, дыпламатычныя, палітычныя, ваенна-патрыятычныя, мітынговыя, агітатарскія, парламенцкія прамовы. Сацыяльна-палітычнае красамоўства выкарыстоўвае элементы навуковага і публіцыстычнага стыляў.

Акадэмічнае красамоўства – род красамоўства, звязаны з навуковай і навучальнай сферамі камунікацыі. Адрозніваецца навуковасцю і аргументаванасцю выкладу, паслядоўнасцю і лагічнасцю разважання.

Асноўныя жанры акадэмічнага красамоўства – навуковы даклад, агляд, навуковае паведамленне, лекцыя ў вну. Акадэмічнае красамоўства дапамагае фарміраваць навуковы светапогляд.

Вызначаюцца ўласна акадэмічнае красамоўства, якое функцыянуе ў навуковай сферы – навуковы даклад, паведамленне, рэферат, агляд, лекцыйнае аратарскае майстэрства ў вну – лекцыя і школьнае красамоўства (расказ настаўніка, школьная лекцыя).

Асобнай разнавіднасцю акадэмічнага аратарскага маўлення лічыцца лекцыйна-прапагандыскае красамоўства, жанрамі якога з'яўляюцца розныя вілы лекцый – навукова-метадычная, навукова-тэарэтычная, навукова-папулярная, кіналекцыя, лекцыя-экскурсія, рэпартаж, паказ і інш.

Акадэмічнае красамоўства набліжаецца да навуковага стылю, хаця ў ім (у прыватнасці, у жанры лекцыі) могуць быць выкарыстаны і элементы іншых стыляў для стварэння займальнасці выкладу, дыялагізацыі маналогу, экспрэсіўна-эмацыянальнай танальнасці ў адпаведнасці з рытарычным прынцыпам блізкасці да слухача.

4. Судовае красамоўства

Судовае красамоўства – род красамоўства, звязаны з судовым працэсам, разборам крымінальнай або грамадзянскай справы.

Асноўныя жанры судовага красамоўства – пракурорская (абвінаваўчая) і адвакацкая (абарончая) прамовы, мэта якіх – аказаць мэтанакіраванае і эфектыўнае ўздзеянне на суд. Судовае красамоўства знаходзіцца пад уплывам публіцыстычнага стылю, але ў ім выкарыстоўваюцца таксама элементы афіцыйна-дзелавога і навуковага стыляў.

5. Сацыяльна-бытавое і царкоўна-багаслоўскае красамоўства

Сацыяльна-бытавое красамоўства – род красамоўства, звязаны са сферай паўсядзённых зносін чалавека.

Асноўныя жанры сацыяльна-бытавога красамоўства – юбілейная прамова, прысвечаная знамянальнай даце або пэўнай асобе, прывітальная прамова, застольная прамова, тост, памінальная прамова. У гэтым родзе красамоўства актыўна выкарыстоўваюцца элементы размоўнага і літаратурна-мастацкага стыляў.

Царкоўна-багаслоўскае красамоўства – род красамоўства, які абслугоўвае рэлігійную сферу камунікацыі.

Асноўныя жанры царкоўна-багаслоўскага красамоўства – пропаведзь (слова) для прыхажан і прамова на саборы. Гэты род аратарскага маўлення абслугоўвае канфесійны стыль.

Рода-жанравую ўзаемасувязь розных відаў красамоўства адлюстроўвае наступная табліца:

Роды аратарскага маўлення	Жанры
Сацыяльна-палітычнае красамоўства	палітычныя, дыпламатычныя, ваен-

	на-патрыятычныя, парламенцкія мітынгавыя, агітарскія прамовы
Акадэмічнае красамоўства	навуковы даклад, паведамленне, рэферат, агляд, лекцыя навукова-метадычная, навукова-тэарэтычная, навукова-папулярная, кіналекцыя, лекцыя-экскурсія
Судовае красамоўства	пракурорская (абвінаваўчая) і адвакацкая (абарончая) прамовы
Сацыяльна-бытавое красамоўства	юбілейная прамова, прывітальная прамова, застольная прамова, тост, памінальная прамова
Царкоўна-багаслоўскае красамоўства	пропаведзь (слова) для прыхажан і прамова на саборы

Пытанні і заданні:

1. Якія стылі красамоўства выдзяляла класічная рыторыка? Ахарактарызуйце кожны з гэтых стыляў.
2. Якія тыпы аратараў вызначаліся ў антычнай рыторыцы? Як яны былі звязаны са стылямі красамоўства?
3. Назавіце асноўныя роды красамоўства.
4. Абазначце важнейшыя віды (жанры) сацыяльна-палітычнага красамоўства. У чым іх адметнасць?
5. Пералічыце галоўныя асаблівасці акадэмічнага красамоўства. Якія жанры яно ўключае?
6. Укажыце жанры судовага красамоўства. Якая іх мэта?
7. З якой сферай зносін звязана сацыяльна-бытавое красамоўства? Назавіце яго асноўныя жанры.
8. Якую сферу камунікацыі абслугоўвае царкоўна-багаслоўскае красамоўства? Вызначце яго асноўныя жанры.
9. Як суадносіцца класіфікацыя родаў і відаў красамоўства з класіфікацыяй функцыянальных стыляў?
10. Вызначце сувязь паміж асобнымі родамі красамоўства і сферамі зносін, якія яны абслугоўваюць.

Літаратура:

1. Апресян, Г.З. Ораторское искусство: 3-е изд., перераб. и доп. / Г.З. Апресян. – М.: Изд.-во МГУ, 1972 – 278 с.
2. Михальская, А.К. Русский Сократ / А.К. Михальская. – М., 1996.
3. Мурина, Л.А. Риторика: Курс лекций / Л.А. Мурина, Игнатович Т.В., Мальцевич Т.В. и др. Под ред. Муриной Л.А.. – Мн.: Изд.-во БГУ, 2002. – 174 с.

4. Одинцов, В.В. Структура публичной речи / В.В. Одинцов. – М.: Знание, 1976.– 80 с.
5. Поварнин, С.И. Спор: О теории и практике спора / С. Поварнин. – Санкт-Петербург: Лань, 1996.– 150 с.
6. Риторика и стиль: Сб. статей / Под ред. Ю.В. Рождественского. – М.: Изд.-во МГУ, 1984. – 136 с.
7. Рождественский, Ю. Риторика публичной лекции / Ю. Рождественский. – М.: Знание, 1989.– 63 с.
8. Сопер, Поль Л.. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер. – М.: Изд.-во иностранной литературы, 1958.– 471 с.
9. Цицерон, М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. Пер. с латинского Ф.А. Петровского и др. / Под ред. М.Л. Гаспарова / М.Т. Цицерон. – М.: Наука, 1972 – 471 с.

Лекция № 19

Функциональная-сенсавя тыпы маўлення

План

1. Апавяданне.
2. Апісанне.
3. Разважанне.

1. Апавяданне

Функциональная-сенсавя тыпы маўлення – формы маўлення, у якіх паказваецца развіццё дзеяння, апісваюцца прыметы прадмета, выяўляюцца прычынна-выніковыя сувязі паміж прадметамі.

Асноўныя функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення – апавяданне, апісанне, разважанне.

Апавяданне – дынамічны тып маўлення ад імя першай або трэцяй асобы або без указання на крыніцу інфармацыі, якое паведамляе аб развіцці ў часовай паслядоўнасці дзеянняў або станаў, адлюстроўвае сувязь паміж падзеямі:

У глухой вёсачцы на беларускім Палессі спыніліся каўпакоўцы. Адзін з іх зайшоў у крайнюю хату і напросіў бабулю памыць яму запасную пару бялізны.

А потым раптам – трывога. Пайшлі – як прыйшлі.

На трэці дзень адзін з атрадаў, што адпачываў у лесе пасля бою, затрымаў старую. З клуначкам бывалай бялізны, і памытай, і пакачанай, і палапленай рукою маці. Два дні шукала яна ў бліжэйшым і далёкім лесе пад музыку далёкіх і блізкіх выбухаў таго “прыгожага ды вясёлага, што камандуе цэлым атрадам, а называецца – дай божа памяць– здаецца, Платон...”

І вось знайшла, аддала і пайшла дахаты. З адным толькі пачуццём, з адной радасцю: “Няхай здаровенькі носіць!..” [Я. Брыль].

Апавядальны тэкст – дынамічнае маўленне, у ім пераважаюць дзеясловы і акалічнасныя словы, склад дзейніка – малалікі, часта выкарыстоўваюцца сказы з аднароднымі выказнікамі, аднасастаўныя і няпоўныя сказы.

Апавяданне можа быць:

1) **канкрэтнае** (аб храналагічна паслядоўных канкрэтных дзеяннях адной або некалькіх асоб):

З аднаго канца вуліцы раптам выскачыла ў адной кашулі няскладная фігура селяніна. Па тым, як неслі яго ногі, людзі свядомыя адразу пазналі б, што дзядзька Арыём крыху “хлесьцянуў”, што цяпер няспрытнымі нагамі выратоўваў сваю асобу і што ззаду за ім павінна быць нейкая грозная сіла, ад якой ратавалі яго непаслушныя ногі. Прабегшы некалькі хат, Арыём звярнуў на агароды, шуснуў у каноплі, адкуль разараю між капусты забег у падворак Юркі Труса, з падворку заламаў у вулачку і пасучыў проста да калодзежа. Дабегшы да студні, Арыём азірнуўся. Вуліца была пустая. Арыём яшчэ раз азірнуўся і, уляпіўшыся за зруб, перакінуў сваё цела ў студню, павішы на руках [Я. Колас];

2) **абагуленае** (аб тыповых для пэўных абставін канкрэтных дзеяннях, змене розных станаў):

Ужо снег злез увесь з зямлі. Толькі на лузе блішчыць яшчэ лёд і снег. Моцна спіць рака, крэпка закаваў яе мароз. А перавальчыкі не дрэмлюць. Шумяць яны ў полі, бягуць к рэчцы і пачынаюць будзіць яе [Колас].

Разнавіднасцю апавядальных тэкстаў з’яўляецца інфармацыйнае паведамленне, якое ўжываецца ў сродках масавай інфармацыі:

Мінск. Праспект Скарыны. Спяшаюцца пешаходы, імчаць машыны. Прыгожыя, магутныя, хуткасныя. Глядзіш, і вока радуецца.

Ад парка Чалюскінцаў на шалёнай хуткасці імчыць “BMW-730”. Каля станцыі метро “Маскоўская” аўтамабіль нечакана губляе кіраванне. Машыну спачатку нібы кідае ўправа, потым рэзка ўлева. Юзам, пад сілай хуткасці, у імгненне вока яна пралятае сустрэчную паласу руху, стукаецца аб броўку і, збіўшы жалезную агароджу жалезнай дарожкі, налятае на лаўку, на якой сядзеў чалавек і, нарэшце, знёшы на сваім шляху ўсе перашкоды, трапляе ў клумбу. Там, у кветках, і спыняецца. Побач ляжыць збіты чалавек, бегаюць спалоханыя людзі. Адны з іх дапамагаюць пацярпеламу, другія – шафёру..

А вось і міліцыя. Пачынаецца агляд месца здарэння, апытанне сведкаў.

Яшчэ праз некалькі хвілін прыязджаюць дзве машыны хуткай дапамогі. Яны забіраюць вадзіцеля аўтамабіля і збітага машынай грамадзяніна, развозяць іх у бальніцы.

Першая дапамога аказана. Цяпер наступае час следства.

Апавяданне можа быць аб’ектываваным, нейтральным, у якім паказваецца часавая паслядоўнасць пэўных дзеянняў або станаў і не ўказваюцца адносіны аўтара да апісваемага. Існуе і суб’ектыўнае, эмацыянальнае апавяданне, якое звычайна вядзецца ад імя першай асобы і ў якім паказваюцца адносіны аўтара да апісваемага, адлюстроўваецца яго эмацыянальны настрой, уласнае бачанне свету:

Эмацыянальную афарбоўку нярэдка набывае тэкст, у якім апавяданне вядзецца не ад першай асобы. Перадаць пачуцці аўтара, яго адносіны да апісваемага дапамагае эмацыянальна-ацэнная лексіка:

Пачынала світаць. Далёкім святлом займаўся край неба, і навокал сталі відаць кусты і трава.

Ляўчук не ведаў, куды веў яго лясны шлях, але ўсё бег і бег па альховых зарасніках. У малады шчыльны ельнік ён не палез, а абышоў яго збоку. Ён усё слухаў, хоць і без таго было чуваць, што яго даганялі: усю ноч ззаду пагрозліва брахалі сабакі.

З нязвыклай асцярогай ён нёс за пазухай маленькае цёплае цельца і думаў: “Хоць бы дзе напаткаць вёску, жанчын і аддаць ім малога”. Сам ён, як бы ні стараўся, не можа ўратаваць гэта жыццё..

Ляўчук спадзяваўся, што раней, чым немцы дагоняць яго, ён знойдзе добрых людзей і ўратуе малога. Ён вельмі хацеў зберагчы хлопчыка, з нейкай невыразнай для сябе надзеяй ухапіўся за яго і не хацеў разлучацца .. У гэтай малечы цяпер заключаўся для яго сэнс жыцця, якім ён не мог пагарджаць, пакуль яшчэ быў жывы і заставаўся чалавекам. [В. Быкаў].

2. Апісанне

Апісанне – маўленне, у якім у статычным аспекце канстатуюцца факты, пералічваюцца ўласцівасці і якасці прадмета, апісваюцца яго склад і структура, выказваюцца адносіны аратара да аб’екта, яго ацэнка:

Гэта час, бадай, самы цудоўны. Дрэвы і хмызнякі ў свежай зеляніне. Пазней лістота на іх наблекне, агрубее. Зараз жа, у пачатку лета, усё маладое, пышнае і зялёнае. Доўгія чэрвеньскія дні звычайна стаяць пагодлівыя, цёплыя. Кароткія ж ночы – ціхія, мяккія.

У час калашэння жыта летняе паветра густа настоена прахалодай жытнёвых палёў і водарам квітнеючых красак, да якіх яшчэ не дакранулася каса.

Надвячоркам каля раўчукоў і рачулак сыплюць трэлі галасістыя салаўі. А ў лясах і пералесках спяваюць берасцянкі, валасянкі, пеначкі, сініцы.

Кукуе зязюля. Яе задуменную песню можна пачуць і ранкам, і днём, і надвячоркам. А то часам нават і ў начным змроку, калі зямля засне першым моцным салодкім сном. Але не доўгі гэты яе спеў. [Р. Ігнаценка].

Праз апісанне даецца характарыстыка прадметаў або з'яў рэчаіснасці, якія існуюць адначасова. Гэта сінхранічны малюнак аб'ектыўнай рэчаіснасці.

Вызначаюцца два тыпы апісання: статычнае і дынамічнае. У статычным апісанні адлюстроўваецца шэраг прадметаў, з'яў, іх прымет і ўласцівасцей, якія функцыянуюць у адзінай прасторы і часе і ў сукупнасці складаюць жывапісны малюнак аб'ектыўнай рэчаіснасці:

Усе рэкі Беларусі дужа прыгожыя. Дняпро з высокім правым берагам і неагляднымі далячынямі зарэчных паплавоў, наплямаваных дубамі і сінімі люстэркамі старыц. Прыпяць з яе празрыстай чыстай вадою, пратокамі і шапкамі бусянак на прырэчных дрэвах. Дзвіна, сціснутая крутымі ўрвішчамі, зарослымі мачтавым лесам. Ласкавы Нёман, у воды якога глядзяцца старажытныя вежы і густыя лістоўныя пушчы. Нават невялікая Шчара са сваімі шлюзамі ў цені неабхватных, серабрыстых таполяў. З раптоўным патокам вады, што вырываецца са шлюза і выносіць на сабе плыты з людзьмі, якія рухава і спрытна працуюць шастамі і бусакамі. [Ул. Караткевіч].

Статычнасць моўнай формы апісання ствараецца выключнай перавагай іменных часцін мовы, адсутнасцю або нязначнай колькасцю дзеясловаў, шырокім выкарыстаннем намінатыўных, апавядальных і няпоўных сказаў, прамым парадкам слоў у сказе.

Дынамічнае апісанне характарызуе розныя адначасовыя дзеянні, паказвае іх змену, чаргаванне, рознанакіраванасць. Гэта дазваляе аўтару перадаць дынаміку руху, актыўны, дзейсны характар асоб ці прадметаў, стварыць калейдаскапічны малюнак аб'ектыўнай рэчаіснасці:

Грыміць па карэннях цялежка, мігаюцца стракатыя верставыя слупы, мігаюцца, пахіліўшыся, абросшыя мохам хваёвыя крыжы наабапал дарогі; бягуць лясы, гаі, мяняюцца палі, грамадзяцца горы, расцілаюцца шырокія лугі, блішчаць азёры, срэбрам пераліваюцца рэкі, золатам рассыпаюцца пяскі, глыбокімі зялёнымі ямамі раскідаюцца балоты.

І куды нясеш мяне, няведамая дарога?

А неба! Далёкае, няведамае, сіняе неба! Тысячы, мільёны гадоў пазіраеш ты, без болю, без трывогі, пазіраеш на ўсіх роўна: на чалавека, на звера, на птушку, на самую меншую мушку, на жывых і нежывых, на нашу бедную зямлю, на зямлю, прагноеную людскімі трупамі, залітую крывёю і горкімі слязьмі сіраты народа. [Я. Колас].

Дынамічнасць моўнай форме апісання надаюць актыўнае выкарыстанне аднатыпных, як правіла, сінанімічных форм дзеяслова,

ужыванне аднародных выказнікаў, частая інверсія галоўных членаў сказа, клічная і пыталыная інтанацыя.

Дынамічнае апісанне можа паказваць таксама змены разнастайных станаў прыроды, у такім выпадку ў тэксце выкарыстоўваюцца т.зв. экзістэнцыянальныя дзеясловы, якія спалучаюцца з дзеясловамі-актантамі.

Апісанне можа быць разгорнутым, у якім падрабязна пералічваюцца разнастайныя прадметы, іх уласцівасці, адзнакі і характарыстыкі: *Хаты былі на востраве. Востраў гэты, праўда, не кожны прызнаў бы за востраў – аб яго не плёскаліся ні марскія, ні нават азёрныя хвалі. Навокал адно гніла куп'істая дрыгва ды моклі панурыя лясы. Вёска тулілася ля берага вострава – платы агародаў дзе-нідзе забягалі на куп'ё ўзбалотка. З другога боку, на поўнач, балоты крыху адступалі, дорачы людзям пясчанае поле. Адступалі балоты і на заходнім баку, дзе рунелі ці жаўцелі да краю лесу палі, таксама скупыя, няўдзячныя, хоць у іх глебе і было менш пяску. З поўдня балоты зноў падбіраліся да саламяных, замізлых радоў стрэх, але ў гэты бок ішла найбольш сувязь са светам, і тут на дрыгве была памошчана дарожка, ездзілі па ёй смела толькі ў маразы, калі і непразная твань навокал рабілася цвёрдая, як ток, ці ўлетку, калі дарожка перасыхала. [І. Мележ]; апісваюцца дзеянні або станы асоб ці прадметаў: *У хаце весела гарэў на камінку агонь, кідаючы мітусліва-гарачае святло на сцены, на руды стол з драўлянаю сальніцаю, на светлую і, здавалася адсюль, ад камінка, цёплую лаву, на мокрыя ад хаты шыбіны акна, цёмна-глыбокія, калі на іх падаў цень, то чырвона-імглістыя, калі ў іх адбіваліся языкі полымя. Вада была разліта па падлозе, і ў ёй таксама скакаў агонь. Дзынькала маці вядром, наліваючы ваду ў чыгун, дзе празрыста бялела зверху толькі што пачышчаная бульба. Зноў дзынкала дужка аб вядро – моцна і ядрана, маці ставіла вядро на ўслон: чуваць было, як па дне вядра пачынала плёхкаць вада. Ціха было ў хаце. Дзед ляжаў на ложку ў бакоўцы, зрэдку суха і коратка кашляў, бабуля спала на печы.. Адзін Іванка сядзеў ля камінка, блізка падставіўшы твар сухому, гарачаму цяплу. Яму добра такі пякло ў шчокі, але неяк туманна рабілася ў вачах: ён адкінуў тады галаву, і прыемна было адчуваць, як доўга цячэ гарачыня, казытала, калола твар, як роўна разлівалася на шчоках, – наветра лёгкім токам аблягала твар, і ад гэтага неяк прыемна яснілася ў галаве – было добра. [М. Стральцоў]; і сціслым, кароткім: *Усталявалася пагодная восень. Раніцы былі халодныя і бліскучыя ад дробнага інею, што ўсцілаў зямлю, стрэхі і платы. Але быў ён кволы і нетрывалы і знікаў адразу, калі ўзнімалася сонца. Было ранняе бабіна лета. Цёпла прыгравала сонейка, і над полем плыло павуцінне. [А. Чарнышэвіч].***

Апісанне выконвае розныя функцыі ў розных функцыянальна-стылістычных разнавіднасцях маўлення. Так, у навуковым стылі апісанне з'яўляецца дакладным, лаканічным і канкрэтным, яно дазваляе паказаць найбольш істотныя ўласцівасці або функцыі аб'екта, яго родавую прыналежнасць і відавныя адрозненні, сувязь з іншымі аб'ектамі:

Словаўтварэнне – гэта раздзел навукі аб мове, у якім вывучаецца словаўтваральная структура вытворных слоў і магчымыя шляхі і сродкі

ўтварэння новых слоў, апісваецца сістэма словаўтварэння – сукупнасць словаўтваральных тыпаў і словаўтваральных гнёзд, існуючых у мове на пэўным сінхронным зрэзе. Тэрмінам “словаўтварэнне” абазначаецца таксама сам працэс утварэння новых слоў.

Галоўным аб’ектам аналізу ў словаўтварэнні з’яўляецца вытворнае слова – слова, утворанае ад аднакаранёвага з ім з дапамогай таго ці іншага словаўтваральнага сродку (прэфікса, суфікса, постфікса, інтэрфікса і інш.), які носіць назву – фармант. Вытворнае слова, такім чынам, заўсёды павінна мець сваё ўтваральнае, да асновы якога далучаецца фармант.. [Беларуская граматыка].

У публіцыстычным маўленні апісанне, як правіла, з’яўляецца дакументальна дакладным, яно не толькі характарызуе аб’ект, але і выражае яго ацэнку, з’яўляецца сацыяльна накіраваным:

Адам Міцкевіч увайшоў у маё жыццё вельмі даўно, яшчэ са старонак польскай чытанкі для трэцяга класа пачатковай, так званай “паўшэхнай школы”.

Адну з яго ранніх балад, “Вяртанне бацькі”, вывучаную на пашы, ведаю і дагэтуль на памяць.

“Пана Тадэвуша” чытаў тады, калі далёка не ўсё мог зразумець, аднак жа многае, відаць, асноўнае, з таго часу засела ў душы ..

Сёння мы, кажучы мовай кіно, глядзім Міцкевіча буйным планам. Праз сто гадоў пасля смерці гаворым пра несмяротнасць яго – голасам многіх мільёнаў. У гэтым магутным страі і я з хваляваннем маладога салдата трымаю крок і раўненне, і ні разу мне не здалася, што займаюся не сваёй, не вялікай справай, калі і я – на жанру прэзаік – разам з сябрамі-паэтамі працаваў над падрыхтоўкай да друку выбраных твораў геніяльнага сына польскага народа ў перакладзе на беларускую мову.

Родны для ўсіх, хто любіць жыццё, хто любіць мір і культуру, Адам Міцкевіч неаддзельны ад свайго народа, ад сваёй радзімы. [Я. Брыль].

У мастацкім маўленні апісанне выконвае ў асноўным выяўленчую ролю – яно выкарыстоўваецца ў пейзажных замалёўках, пры стварэнні партрэта, для вобразнай характарыстыкі месца, суб’екта і аб’екта дзеяння.

3. Разважанне

Разважанне – маўленне, у якім думкі выкладаюцца ў лагічна паслядоўнай форме, указваюцца прычынна-выніковыя адносіны паміж аб’ектамі. Разважанне прызначана для тлумачэння пэўнага паняцця або з’явы, для доказу ці абвяржэння якога-небудзь тэзісу:

Амаль трэцюю частку тэрыторыі нашай рэспублікі займаюць лясы. А ўсяго два стагоддзі назад на лясы прыпадала больш як палова ўсіх плошчаў. І ў гісторыі нашага народа, у яго штодзённым жыцці лес заўсёды адыгрываў важную ролю.

Па-першае, для нашых продкаў лес спрадвечу быў своеасаблівай кладоўкай. У лесе здабывалі дзічыну, збіралі мёд, ягады, арэхі, грыбы.

Па-другое, лес з’яўляўся найпершым будаўнічым матэрыялам. Гэта ж і цяпер больш чым на дзевяноста працэнтаў жылыя будоўлі ў нашых вёсках

драўляныя, а яшчэ ў мінулым стагоддзі больш як напалову былі драўляныя беларускія мястэчкі і гарады.

Па-трэцяе, лес, драўніна служылі матэрыялам для разнастайных хатніх рэчаў.

Нарэшце, лес – надзейнае сховішча для сваіх і непраходная перашкода для ворагаў.

Такім чынам, лес – гэта прыроднае багацце беларусаў, і ён патрабуе беражлівых адносін да сяб. [Паводле Л. Пракопчыка].

Разважанні сустракаюцца часта ў навуковых тэкстах, дзе яны маюць разгорнуты характар, вызначаюцца паслядоўным, лагічным ходам развіцця асноўнай думкі, ідэі аўтара:

Культура мыслення асобы (і не ў апошнюю чаргу – прамоўцы) вызначаецца таксама яе здольнасцю арыентавацца ў бязмежнай і імклівай плыні інфармацыі, адшукваць патрэбнае і адмаўляцца ад (пакуль што) непатрэбнага; уменнем пераадоўваць стэрэатыпы думкі і наводзін, разбураць шматлікія міфы, што запаланілі нашу свядомасць, і замяняць іх ведамі; не толькі пашыраць і паглыбляць веды (што само па сабе вельмі важна), але ў пэўных выпадках замяняць іх новымі (найвастрэйшая сучасная праблема “новых тэхналогій”). Не меншае значэнне маюць і іншыя прынцыпы творчага мыслення: сістэмнага падыходу да жыццёвых праблем; умення пры гэтым адшукаць і вырашыць найбліжэйшую прыярытэтную задачу; разумення таго, што прагназаваць трэба не толькі бліжэйшыя станоўчыя вынікі дзейнасці, але і далейшыя, адмоўныя вынікі станоўчых рашэнняў. У мысленні выключна важна абавірацца як на дадзеныя дакладных навук, так і на інфармацыю, што дае мастацтва, бо навука і мастацтва – гэта два адзіны шлях пазнання свету. [А. Міхневіч].

Распаўсюджаны разважанні і ў публіцыстычным дыскурсе, там яны таксама садзейнічаюць узмацненню выражэння аўтарскай думкі, вызначэнню яго пазіцыі, асабістых адносін да зместу паведамлення, падкрэсліваюць ідэю яго твора: *У кожным сапраўдным беларусу, у кожным паэце беларускім жыве Янка Купала як дух спаконвечнасці, як дух богадагодлівасці, як дух нязломістае мроі пра панавітую волю.*

Шчырасць золата вызначаецца пробай, шчырасць беларуса, беларускасць ягоная вызначаецца Янкам Купалам.

Купалле, Іван Купала, Янка Купала – гэта агонь.

Купальскі агонь – агонь ачышчэння ад забыцця сябе як крывічоў, як беларусаў. Вяртанне душы ў беларускасць.

Папараць-кветка – іскрынка ад купалаўскага вогнішча. Кветка, якая зорыцца праз вякі. Кветка, якую шукаюць з паганскіх часінаў, каб абнашчыць душу і часцем – часцінкай святла нябеснага.

Папараць-кветка Купалавага слова – іскрынка з вогнішча беларускага духу. Іскрынка, якую раздзімаюць вятры спагады для Беларусі. Каб у цемры не блукала. Каб нашчыла Беларусь сваю душу Купалавасцю.

Агонь Янкі Купалы мусіць гарэць у кожным беларускім сэрцы, у кожнай чыстай беларускай душы! [Р. Барадулін].

У мастацкім маўленні разважанні звычайна выкарыстоўваюцца ў форме ўнутранага маналогу героя, яны адлюстроўваюць унутраны свет, псіхалагічны стан персанажа, працэс асэнсавання ім аб'ектыўнай рэчаіснасці, разнастайных падзей, фактаў, рэалій і паняццяў, ствараюць характарыстыку дзеючых асоб:

Яму па душы быў і гэты глухі куток Палесся, аб якім яшчэ дома так многа цікавага наслухаўся ад аднаго старога аб'ездчыка, і гэты народ з яго асабліваю моваю і звычаямі, .. гэты некрануты край старажытнасці, якая на кожным кроку кідалася яму ў вочы і затрымлівала на сабе ўвагу..

Што ні кажы, а жыццё, ужо само па сабе, ёсць радасць, вялікае шчасце, бяспэчны дар. Ёсць важныя дзве часціны, з якіх складаецца жыццё і яго глыбокі сэнс і характэр – чалавек і прырода. Бо ніколі не страціць для нас цікавасці чалавек, бо праяўленне яго розуму бязмежна, бо дарогі яго не вызначаны, бо формы яго жыцця і яго адносін да другіх людзей бясконца разнастайныя, канчаткова не выяўлены і ніколі не могуць стаць канчатковымі. А прырода! Колькі вялікага задавальнення дае яна нам! Бо прырода – найцікавейшая кніга, якая разгорнута перад вачамі кожнага з нас. Чытаць гэту кнігу, умець адгадаць яе многалучныя напісы – хіба ж гэта не ёсць шчасце? Адно толькі шкада, што наша жыццё несуразмерна малое для таго, каб начытацца гэтай кнігі.

З гэтымі думкамі Лабановіч прыпыніўся каля акна. [Колас].

Структура разважанняў вызначаецца спосабамі выкладу матэрыялу: індуктыўным, ад прыватнага да агульнага:

Сённяшнія нашы дзеці – гэта тое самае пакаленне, якое вырасла на новых ідэалах, з новым светаўяўленнем. У іхнім жыцці не было не толькі піянерскай арганізацыі, шматлікіх гурткоў, але амаль што не было сяброў. Яны раслі сам-насам з відэапрыстаўкай, тэлевізарам, камп'ютэрам. І выраслі індывідуалістамі: аднакласнікі, жывучы ў адным пад'ездзе, не ходзяць адно да аднаго дадому, не запрашаюць на дзень нараджэння, не гуляюць разам у двары. Яны не ўмеюць наладжваць таварыскія адносіны. Ім лягчэй пазнаёміцца ў Інтэрнеце і завесці віртуальнага сябра, чым пасябраваць з суседам ці суседкай па парце.

Часта яны здаюцца нам эгаістамі, якія разумеюць толькі сябе, таму што ад бацькоў патрабуюць толькі адно: “Купіце, купіце, купіце...” А на самай справе яны вельмі адзінокія і неабароненыя ў сваім маладзёжным свеце. І звычайна іхняе чарговае “купіце”, якое мы ўспрымаем як капрыз, на самай справе – яшчэ адна спроба абараніць сябе абноўкай, завушніцамі, мабільнікам і г. д. ад жорсткага дзіцячага калектыву. Такія сёння каштоўнасці ў маладых. [Р. Ткачова];

або дэдуктыўным, ад агульнага да прыватнага:

Возьмем звычайную геаграфічную карту свету. І паглядзім, як адчувае сябе на ёй кожны пісьменнік і кожная літаратура. У прасторы і часе. Пра якія саслоўі, праслойкі і класы гаворыць гэты пісьменнік, гэтая літаратура. У якіх краінах жывуць людзі, створаныя аўтарамі гэтай літаратуры..

Руская літаратура, напрыклад, асабліва з эпохі Пушкіна, аднолькава вольна адчувала сябе ў Англіі і Германіі, Іспаніі і Францыі. Яна і пісала пра гэтыя і іншыя краіны і, іматлікімі перакладамі, зрабіла так, што для рускіх чытачоў сталі даступныя многія і многія тысячы кніг..

Беларуская літаратура да Багдановіча была лакальная, за рэдкімі выключэннямі гаварыла толькі пра Беларусь. Аўтары яе перакладалі вельмі мала і скупа. І гэта наклала на наша прыгожае пісьменства адбітак нейкай недавершанасці і абдзеленасці. З часоў Вялікага Максіма шмат змянілася. З'явіліся многія сотні перакладаў, частку вельмі добрых. З'явіліся дзесяткі перакладчыкаў, часам выдатных. [Ул. Караткевіч].

Разважанні дазваляюць актывізаваць увагу слухачоў, выклікаць цікавасць да тэмы паведамлення.

Пытанні і заданні:

1. Назавіце асноўныя функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення.
2. Ахаратарызуйце апавяданне, вызначце яго тыпы.
3. Укажыце віды апісання. У чым яго адметнасць?
4. Вызначце асаблівасці разважання як тыпу маўлення.

Літаратура:

1. Апресян, Г.З. Ораторское искусство: 3-е изд., перераб. и доп. / Г.З. Апресян. – М.: Изд.-во МГУ, 1972 – 278 с.
2. Бернацкий, Г.Г. Культура политической дискуссии / Г.Г. Бернацкий. – Л., 1991.
3. Иванкина, Н. Культура судебной речи / Н. Иванкина. – М., 1995.
4. Ивин, А.А. Теория аргументации: [учеб. пособие для вузов] / А.А. Ивин. – М.: Высшая школа, 2007. – 318 с.
5. Ивин, А.А. Искусство правильно мыслить. 2-е изд., перераб. и доп. / А.А. Ивин. – М.: Просвещение, 1990. – 240 с.
6. Кохтев, Н.Н. Основы ораторской речи / Н.Н. Кохтев. – М.: Изд.во МГУ, 1992. – 238 с.
7. Культура русской речи и эффективность общения / РАН Институт русского языка им. В.В. Виноградова: Отв. ред. Л.К.Граудина, Е.Н.Ширяев. – М.: Наука, 1996 – 439 с..
8. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Хайнц Леммерман. – М.: ООО «Изд.-во «Уникум Пресс», 2002. – 336 с.
9. Львов, М.Р. Риторика. Культура речи / М.Р. Львов. – М., 2002.
10. Маркичева, Т.Б. Основы ораторского мастерства: [Курс лекций] / [Т.Б. Маркичева, З.М. Кардашенко, Е.А. Адамов и др.; Редкол.: Е.Н. Тарасов и др.]. – М.: Мысль, 1980. – 263 с.

Лекцыя № 20

Жанры маўленчых зносін. Маналагічнае і дыялагічнае маўленне

План

1. Маналагічнае маўленне і яго асаблівасці.
2. Дыскусійна-палемічнае маўленне.
2. 3. Бытавое дыялагічнае маўленне.

1. Маналагічнае маўленне і яго асаблівасці.

У залежнасці ад колькасці ўдзельнікаў зносін выдзяляюцца маналагічнае і дыялагічнае маўленне, кожнае з якіх мае некалькі разнавіднасцей:

Маналагічная прмова, маналог (грэч. monologos < monos “адзін” + logos “мова”) – публічнае выступленне ад першай асобы, якое выкарыстоўваецца ва ўсіх родах аратарскага маўлення.

Маналагічнае выступленне мае форму даклада, лекцыі, агляду, прамовы, паведамлення, пропаведзі, віншавання, тоста.

У залежнасці ад мэты маналагічныя прмовы падзяляюцца на інфармацыйныя, пераконваючыя, заклікаючыя да дзеяння, натхняльныя, займальныя, давяральныя, якія былі разгледжаны вышэй, у раздзеле “Лінгвапрагматыка”.

Маналог можа перадавацца як у вуснай форме (выступленне, расказ), так і пісьмовай (пісьмо, запіска).

У залежнасці ад формы перадачы маналагічнага маўлення вызначаюцца таксама такія яго разнавіднасці:

Расказ – размоўнае маўленне ў маналагічнай форме, якое адбываецца ўнутры дыялогу або палілогу.

Расказ – запланаваны від маўлення, тэмай якога з’яўляецца пэўная падзея або факт, што адбыліся з расказчыкам або кім-небудзь іншым. У расказе аратар дае сваю ацэнку апісваемым падзеям.

Гісторыя – перадача ў форме маналагічнага маўлення звестак аб мінулых падзеях, якія супастаўляюцца з сучаснымі падзеямі і фактамі.

Гісторыя – запланаваны від маўлення, у якім адлюстроўваюцца ўсе асаблівасці размоўнага стылю.

Пісьмо – жанр маўленчых зносін, у якім выражаюцца ў пісьмовай форме пачуцці і думкі аўтара. Неабходная ўмова гэтага жанру – шчырасць і непасрэднасць адносін з адрацатам. У пісьме выкарыстоўваюцца прывітальныя і развітальныя формула-клішэ, адлюстроўваюцца асаблівасці размоўнага маўлення.

2. Дыскусійна-палемічнае маўленне

Дыялагічнае маўленне, дыялог (грэч. dialogos “размова, гутарка”) – маўленне, якое адбываецца ў форме дыялогу, размовы дзвюх і больш асоб, вуснае міжасобаснае вербальнае ўзаемадзеянне.

Дыялагічнае маўленне мае дзве асноўныя разнавіднасці – дыскусійна-палемічнае маўленне (*спрэчка, дыспут, дыскусія, палеміка*) і бытавое дыялагічнае маўленне (*гутарка, размова, расказ*).

Дыялагічнае маўленне можа адлюстроўвацца і ў пісьмовай форме (*пераніска, палеміка ў друку і інш.*)

Дыскусійна-палемічнае маўленне выдзяляецца як асобная разнавіднасць дыялагічнага маўлення. Яно ўключае спрэчку, дыспут, палеміку, дыскусію.

Спрэчка – публічнае абмеркаванне актуальнай, найбольш цікавай праблемы, у час якога сутыкаюцца розныя пункты гледжання. Мэта спрэчкі – глыбока і грунтоўна разабрацца ў абмяркоўваемых пытаннях.

Неабходным і асноўным лагічным элементам структуры спрэчкі з’яўляецца тэзіс, які даказваецца ўдзельнікамі спрэчкі. У ходзе спрэчкі апанент знаходзіць пункты разыходжання, указвае на “слабое” месца тэзіса і прапануе свой антытэзіс, які падмацоўвае аргументацыяй, даказваючы гэтым самым сваю ідэю.

Барацьба паміж рознымі думкамі і складае сутнасць спрэчкі. Даказваемая ідэя павінна быць сфармулявана проста і сцісла, а тэзіс – выражаць толькі адну думку.

Спрэчка можа прывесці да абвастрэння адносін яе ўдзельнікаў, таму вельмі важна праводзіць яе правільна і карэктна, аргументавана выкладаць свой пункт гледжання, умець выслухаць і ацаніць апанента і сумеснымі намаганнямі вырашыць сутнасць праблемы.

Дыспут (лац. disputare “разважаць, спрачацца”) – калектыўнае абмеркаванне навуковых, сацыяльна-палітычных, маральна-этычных, прафесійных і іншых праблем, якія не маюць агульнапрынятага адназначнага выражэння. Удзельнікі дыспуту выказваюць розныя меркаванні і погляды, абмяркоўваючы пэўную праблему.

Палеміка (франц. polemique < грэч. polemikos “ваяўнічы, варожы”) -- спрэчка пры абмеркаванні пэўнай актуальнай праблемы ў друку, на дыспуце, сходзе.

Для ўзнікнення палемікі павінна быць сфармуляванай і агульнапрызнанай важная праблема і прапанавана хаця б адно вырашэнне гэтай праблемы, якое знаходзіцца паміж дзвюма крайнасцямі і мае як сваіх прыхільнікаў, так і праціўнікаў.

Дыскусія (лац. discussio “разгляд, даследаванне”) – публічнае абмеркаванне актуальных праблем, спрэчных пытанняў у друку, на сходзе, у размове. Абавязковай умовай дыскусіі з’яўляецца наяўнасць тэмы, пытання, на якія ўдзельнікі дыскусіі даюць альтэрнатыўныя адказы.

У ходзе дыскусіі адзін з удзельнікаў абараняе тэзіс, які з’яўляецца адказам на яго пытанне, другі імкнецца абвергнуць гэты тэзіс. Таму першым элементам дыскусіі з’яўляецца крытыка прапанаванага вырашэння праблемы. Дыскусіі нярэдка выкарыстоўваюць як метады актывізацыі працэсу навучання.

Важным элементам дыскусіі з’яўляецца моц і паслядоўнасць доказаў. Аратар павінен абгрунтаваць сваё сцвярджэнне, выказаць свае доказы, паказаць прычынна-выніковыя сувязі, падагульніць вывады. Рыторыка вучыць надаваць падабраным аргументам найбольш прымальную для слухачоў форму. У працэсе аргументацыі выкарыстоўваюцца, як вядома, два асноўныя доказы: абсалютны і адносны. Абсалютны доказ з’яўляецца

бясспрэчным, ён пацвярджаецца агульнавядомымі даставернымі дадзенымі (напр., тэзіс “Аварыя на ЧАЭС – самая вялікая тэхнагенная катастрофа ХХ ст.” ніхто не будзе аспрэчваць, гэта ўжо даказаны, агульнавядомы факт). Адносны доказ мае справу з тэзісамі, якія канчаткова даказаць немагчыма (напр., тэзіс “У. Чэрчыль – самы выдатны палітычны дзеяч ХХ ст.” заўсёды можна аспрэчыць, паколькі можа быць і іншае меркаванне).

Для паспяховай аргуменцыі неабходны ўважлівы падбор даставерных фактаў, паслядоўнасць і несупярэчлівасць сцвярджэнняў, уважлівае абдумванне контраргументаў для абвяржэння тэзісаў апанента. У працэсе дыскусіі неабходна пазбягаць агульных, абстрактных разважанняў, імкнучца да канкрэтных палажэнняў, прыкладаў і ілюстрацый, якія лягчэй аспрэчыць і абвергнуць. Доказы павінны быць паслядоўнымі і важкімі. У навуковай літаратуры сцвярджаецца, што індуктыўны спосаб доказу больш паспяховы, чым дэдуктыўны, паколькі ён дазваляе ўцягваць слухачоў у працэс разважання, сумеснага абдумвання вывадаў і дасягнення мэты [9, с. 280].

У рытарычнай літаратуры выдзяляюцца разнастайныя прыёмы аргументацыі:

- прыём фундаментальнасці (абвяржэння): для доказу пэўнага тэзісу або для абвяржэння довадаў апанента выкарыстоўваюцца канкрэтныя факты, лічбы, статыстычныя дадзеныя, якія цяжка аспрэчыць (“факты – упартая рэч”);

- прыём супярэчнасцей: трэба знайсці ў разважаннях апанента, у прыведзеных ім фактах пэўныя супярэчнасці і, адзначыўшы іх, паставіць пад сумненне яго доказы;

- прыём выніку: аргументацыя павінна быць паслядоўнай, сачыце за паслядоўнасцю аргументацыі апанента, за наяўнасцю абгрунтавання ўсіх тэзісаў, за правільнасцю прычынна-выніковых сувязей;

- прыём параўнання: параўнанне выкарыстоўваецца для таго, каб супаставіць прыведзенае апанентам меркаванне з аналагічнымі фактамі, раскрытыкаваць яго і абвергнуць яго доказы;

- прыём абмежавання: не варта прымаць сістэму доказаў апанента цалкам, неабходна падзяліць іх і знайсці слабыя бакі. Напр., “тое, што вы гаворыце, тэрэтычна выглядае спакусліва, на практыцы ж усё выявіцца па-іншаму: вось гэта і гэта ў нас непрымальна, таму што...”;

- прыём бумеранга: апаненту вяртаюцца яго абвінавачванні (Дуглас: “Містэр Лінкольн не можа быць сенатарам. Ён трымаў шынок і гандляваў віскі”. Лінкольн: “Містэр Дуглас мае рацыю. Я вельмі добра помню яго, ён быў маім лепшым кліентам. Я хоць і стаяў за стойкай, але гэта было даўно, а містэр Дуглас так і не кінуў свой пост ля стойкі”);

- прыём апярэджання: неабходна прадугледжваць аргументацыю апанента і апярэджваць яго;

- прыём пытанняў: можна парушыць ход разважанняў апанента, задаўшы яму пытанне або серыю пытанняў;

- прыём перабольшвання: заснаваны на падагульненні – адзінкавы факт паказваецца як тыповы, рэгулярны або на пашыраным тлумачэнні;
- прыём жарту: жартаўлівая, дасціпная заўвага таксама можа парушыць аргументацыю праціўніка;
- прыём звароту да аўтарытэтаў. Цытата не з’яўляецца доказам, але паспяхова выкарыстоўваецца для аргументацыі выказаных палажэнняў;
- прыём ухілення: апанент не ўспрымае вашых доказаў, не рэагуе на іх, прыцягвае ўвагу для іншых праблем, тут неабходна вярнуць яго ўвагу да пастаўленых пытанняў;
- метада заблытвання: апанент стараецца забытаць логіку вашых разважанняў, аспрэчваючы вашы доказы, перабіваючы вас і крытыкуючы. Яго неабходна спыніць і прапанаваць разблытаць ход разважанняў;
- прыём звароту да пачуццяў: калі аргументы вычарпаныя або недастаткова моцныя, апанент звяртаецца да пачуццяў. Калі апанент прымяняе такія прыёмы, неабходна вярнуць абмеркаванне на канкрэтную аснову і інш. [9, с. 286 – 306].

3. Бытавое дыялагічнае маўленне

Бытавое дыялагічнае маўленне таксама з’яўляецца адной з форм вуснага маўлення і ўключае размову, гутарку, палілог.

Размова – мэтанакіраваны абмен думкамі паміж удзельнікамі зносін.

Асноўныя віды размовы:

- 1) інфармацыйная, прадпісваючая (просьбы, загады, парады, патрабаванні);
- 2) размова, накіраваная на высвятленне адносін паміж асобамі (канфлікты, спрэчкі, абвінавачванні).

Гутарка – абмен думкамі дзвюх або больш асоб па пэўных пытаннях, пры абмеркаванні навін або для вызначэння тыпу міжасобасных адносін.

Ёсць розныя віды гутаркі:

- 1) абмеркаванне пэўнага пытання, па якім удзельнікі гутаркі выказваюць свой пункт гледжання;
- 2) абмен звесткамі пра асабістыя інтарэсы ўдзельнікаў для вызначэння тыпу адносін паміж імі;
- 3) гутарка без пэўнай мэты для таго, каб зняць эмацыянальнае напружанне.

Дыялог часта выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры для абмалёўкі і індывідуалізацыі вобразаў персанажаў, раскрыцця іх характару, паказу ўнутранага стану, адлюстравання іх стаўлення да іншых асоб:

- *Прыйдзеце?*
- *Можна, прыйду. Часу мала вольнага...*
- *Ну, калі будзе... Бывае ж ён?*
- *Бывае...*
- *Вось і прыходзьце, калі будзе...*

- *Добра. Пабачу...*
- *Лепш – пад вечар... Пасля работы ... Можашце?*
- *Можна.*
- *Ці ў нядзелю... У нядзелю я дома і ўдзень...*
- *Добра...*
- *Ну, да спаткання!..*
- *Бывайце... [І. Мележ];*

- *Доўга ты будзеш сядзець тут? Осць зараз як улезу, то ты ў мяне шпарка вылезеш!*
- *А ну, улезь! Лезь, стараста, дальбог, лезь! Месца хопіць і табе. Бо і твая Алена добрая жыжска. Ці там яе няма? Дык лезь, стараста, лезь, галубок!*
- *Цьфу! Каб ты згарэў!*
- *Карусь! Дык ты кінеш мне люльку?*
- *Лаві! Я табе кіну!*
- *Ато ж! Яшчэ чаго, патураць яму! Вылазь, каб ты бокам лазіў!*
[Я. Колас]

Палілог (грэч. *poli* “шмат” + *logos* “слова”) – адна з форм маўленчай дзейнасці, размова некалькіх удзельнікаў зносін.

Пытанні і заданні:

1. Якія асноўныя жанры маўленчых зносін?
2. Назавіце віды маналагічнага маўлення.
3. Назавіце асноўныя разнавіднасці дыялагічнага маўлення.
4. Чым адрозніваецца дыскусійна-палемічнае і бытавое дыялагічнае маўленне?
5. Што ўключае дыскусійна-палемічнае маўленне? Чым адрозніваецца спрэчка ад дыспуту і палемікі?
6. Якія ўмовы правядзення палемікі і дыскусіі?
7. Якія віды ўключае бытавое дыялагічнае маўленне?
8. Назавіце асноўныя віды гутаркі і размовы.
9. Што такое палілог?

Літаратура:

1. Античные риторика: [Переводы] / Собрание текстов, статьи, коммент. И общ. Ред. Тахо–Годи; [Вступ. Статья А.Ф. Лосева]. – М.: Изд.во МГУ, 1978. – 352 с.
2. Апресян, Г.З. Ораторское искусство: 3-е изд., перераб. и доп. / Г.З. Апресян. – М.: Изд.-во МГУ, 1972 – 278 с.
3. Бернацкий, Г.Г. Культура политической дискуссии / Г.Г. Бернацкий. – Л., 1991.
4. Иванкина, Н. Культура судебной речи / Н. Иванкина. – М., 1995.

5. Ивин, А.А. Теория аргументации: [учеб. пособие для вузов] / А.А. Ивин. – М.: Высшая школа, 2007. – 318 с.
6. Ивин, А.А. Искусство правильно мыслить. 2-е изд., перераб. и доп. / А.А. Ивин. – М.: Просвещение, 1990. – 240 с.
7. Кохтев, Н.Н. Основы ораторской речи / Н.Н. Кохтев. – М.: Изд.во МГУ, 1992. – 238 с.
8. Культура русской речи и эффективность общения / РАН Институт русского языка им. В.В. Виноградова: Отв. ред. Л.К.Граудина, Е.Н.Ширяев. – М.: Наука, 1996 – 439 с..
9. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов: Пер. с нем. / Хайнц Леммерман. – М.: ООО «Изд.-во «Уникум Пресс», 2002. – 336 с.
10. Львов, М.Р. Риторика. Культура речи / М.Р. Львов. – М., 2002.
11. Маркичева, Т.Б. Основы ораторского мастерства: [Курс лекций] / [Т.Б. Маркичева, З.М. Кардашенко, Е.А. Адамов и др.; Редкол.: Е.Н. Тарасов и др.]. – М.: Мысль, 1980. – 263 с.
12. Минеева, С.А. Полемика-диспут-дискуссия / С.А. Минеева. – М.: Знание, 1990 – 63 с..
13. Михальская, А.К. Русский Сократ / А.К. Михальская. – М., 1996.
14. Мурина, Л.А. Риторика: Курс лекций / Л.А. Мурина, Игнатович Т.В., Мальцевич Т.В. и др. Под ред. Муриной Л.А.. – Мн.: Изд.-во БГУ, 2002. – 174 с.
15. Одинцов, В.В. Структура публичной речи / В.В. Одинцов. – М.: Знание, 1976.– 80 с.
16. Поварнин, С.И. Спор: О теории и практике спора / С. Поварнин. – Санкт-Петербург: Лань, 1996.– 150 с.
17. Риторика и стиль: Сб. статей / Под ред. Ю.В. Рождественского. – М.: Изд.-во МГУ, 1984. – 136 с.
18. Рождественский, Ю. Риторика публичной лекции / Ю. Рождественский. – М.: Знание, 1989.– 63 с.
19. Сопер, Поль Л.. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер. – М.: Изд.-во иностранной литературы, 1958.– 471 с.
20. Цицерон, М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. Пер. с латинского Ф.А. Петровского и др. / Под ред. М.Л. Гаспарова / М.Т. Цицерон. – М.: Наука, 1972 – 471 с.

